

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ»**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОЗАКЕВИЧ Ірина Олегівна

УДК 32.33 (477)

**ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА КРИТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (І. О. Козакевич)

Науковий керівник – **Горбатенко Володимир Павлович**, доктор політичних
наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Козакевич І. О. Франкфуртська школа критичної теорії та її вплив на розвиток світової політико-філософської думки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.01 – «Теорія та історія політичної науки» (політичні науки). – Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2018.

У дисертаційному дослідженні аналізується вплив критичної теорії і діяльності представників Франкфуртської школи на розвиток світової політико-філософської думки та її значення для розв'язання сучасних ціннісних конфліктів. Історико-політологічний екскурс у теоретичні підвалини та практики представників Франкфуртської школи може стати не лише науково-просвітницьким проектом, але й своєрідним дискусійним майданчиком для обговорення минулого, сьогодення і майбутнього західного суспільства, його історії і соціально-політичних змін, які відбуваються вже в наш час, в тому числі й в умовах суспільства, що демократизується. Образ типового представника Франкфуртської школи, який підтримує соціально-політичні рухи, видає книги, проводить лекції та семінари, організовує конкурси наукових досліджень, консультує співробітників органів національної безпеки, політиків, журналістів, освітян, громадських активістів, і сьогодні видається актуальним не лише з позиції публічної політичної діяльності, але й наукового дослідження. Саме тому й виникла потреба здійснити політологічне осмислення історії та основних напрямів критичної теорії Франкфуртської школи, її впливу на розвиток світової політико-філософської думки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у послідовному політологічному дослідженні критичної теорії та діяльності представників

Франкфуртської школи, їх впливу на розвиток світової політико-філософської думки, значення в історії політичних вчень окреслених підходів для розв'язання сучасних ціннісних конфліктів. Сформульовано окремі положення, які розширюють сучасні уявлення про історію та теорію політичної науки.

Вперше:

- здійснено політологічний аналіз критичної філософії Франкфуртської школи у контексті перегляду цінностей, орієнтирів, традицій, норм політичного життя суспільств XX і XXI ст. У світлі еволюції політичної думки простежуються трансформації суспільства – від такого, що засноване на абсолютній вірі, згодом на орієнтирах прогресу, прагненнях оновлення на засадах раціоналізму, до нині актуального повернення ціннісних основ співжиття, ролі кожного окремого досвіду в цьому процесі, відмови від тотального контролю, централізованої політичної та односторонньої правової систем. Актуалізується позиція про свободу від нелегітимної влади, що повинна забезпечити фактичне взаємне визнання громадянами прав один одного, можливість легітимації політичних, правових, соціокультурних норм, повагу до особистості, закону, діючого режиму та міжнародного порядку;

- проаналізовано й узагальнено теоретико-прикладні напрацювання Франкфуртської школи щодо сумісності політики і моралі в умовах затяжної суспільно-політичної кризи, війни, наростання протестних настроїв. З'ясовано, що саме моральні коливання, ціннісні дезорієнтації, сучасні інтерпретації ризику, успіху й авантюри визначають нові та загрозливі життєві стандарти економіки, культури та політики. У прагненнях віднайти неприродні, позаекономічні, а також неметафізичні основи влади, панування, інтеракції, вчені підкреслили значимість навчання людей взаєморозумінню, терпимості, ціннісно витриманим діям;

- визначено теоретичні обґрунтування та потенційні можливості моделей соціально-політичного розвитку, що пропонуються представниками

Франкфуртської школи і підтриманні чи засудженні провідними інтелектуалами, політичними й громадськими діячами XX і XXI ст. Ідеї розробників критичної теорії осягаються як такі, що потребують не лише детального вивчення, але й постійного переосмислення, синергії, часткової імплементації відповідно до історико-політичних реалій. Продуктивними нині названі ідеї про перетворення нормативного консенсусу на консенсус, що осягається комунікативно (у процедурах дискусій та обґрунтувань); розвиток нових якостей і потенцій громадянського суспільства; боротьбу за вільне і творче мислення, супроти адаптивності, упереджень, віри у незаперечні факти й готові істини.

Отримали подальший розвиток:

- наукові та методологічні підходи до аналізу теоретичної спадщини й практичної діяльності представників політологічних шкіл. Вказується, що серед напрацювань, які увійшли до основоположних в історії політичної думки, варто умовно вирізняти різнорівневі та взаємообумовлені дослідження політико-філософського, конкретно-історичного та емпіричного аналізу. У науковому доробку представників Франкфуртської школи розкриваються викладки різних рівнів, простежуються міждисциплінарні зрізи, переростання теоретичних напрацювань неомарксистського та неофрейдистського вчення у світоглядні установки та практику громадсько-політичної діяльності;

- обґрунтування соціально-політичних ідеалів Г. Маркузе та їх значення для подальшого розвитку теоретико-прикладного вчення про політичні репресії, суспільні протести, радикальні дії у політиці. На прикладі творчості та діяльності вченого, який, еkleктично послуговуючись теоріями класової боротьби, марксизму, критичного підходу та гегельянства, одночасно виступив у ролі головного ідеолога «нових лівих», аргументовано положення про тісний взаємозв'язок теорії і практики політичного життя у XX ст., а також про близькість й одночасне розходження сутності та завдань політичної науки та політичної ідеології у сучасному суспільстві;

- дослідження історичних, політичних, соціокультурних умов формування світогляду теоретиків Франкфуртської школи, серед яких:

- 1) перші прояви й наступи тоталітаризму, придушення прав і свобод людини, що мотивувало інтелектуалів солідаризуватися у своїх позиціях з неомарксистами, зокрема у розумінні історії як процесу діалектичного;
- 2) вигнання з Німеччини, геноцид євреїв, які посилили в їх творчості досі латентну тему єврейської ідентичності, прагнення з'ясувати природу антисемітизму, протистояти йому, увиразнили критичні обґрунтування загроз сучасності (анти-інтелектуалізм, байдужість, репресовані почуття провини та ін.);
- 3) реалії біполярного протистояння та протестні рухи за громадянські свободи, антирасизм, пацифізм, фемінізм, екологізм, що популяризували ідеї Франкфуртської школи й, одночасно, провокували до подальшого розвитку теорії критичного світогляду;
- 4) складні умови професійного зростання, необхідність поєднувати різні види діяльності, що сформували міждисциплінарні напрями досліджень.

Поглиблено:

- політологічні підходи до дослідження розвитку ідеї критичної теорії, що увиразнюється у трьох основних напрямках: критиці ідеології, критиці капіталізму й теорії дії. Стверджується, що у працях представників Франкфуртської школи найчастіше критична опозиція державі, адміністрації, поліції, корпораціям зважувалась усвідомленням багатогранності феномену влади, розширенням його змісту від виключно влади держави до влади науки, інтелекту, поезії, музики, релігії, сім'ї тощо;

- положення про людиноцентричний зміст політичного життя на основі вчення Е. Фромма. З'ясовано, що серед завдань демократизації політичних відносин і процесів, поряд із інституційними та нормативними змінами, важливу роль відіграє створення сприятливих умов формування культури й світогляду громадян, для яких характерною є відмова від усіх форм «володіння», підкорення будь-кому, експлуатації інших, виснаження природи, а також реалізація особистістю себе, повнота буття. Зміст «нової

демократії», демократичного соціалізму, радикалізація політичної демократії описані не як результат насильницької боротьби, а як організована, усвідомлена спроба подолати в межах політико-правової організації сучасного західного суспільства різноманітні обмеження людської волі, масовий політичний конформізм, неконтрольовану технократію, ірраціональні сили, монополії;

- розуміння класичних для сучасної теорії демократії цінностей рівності, свободи, справедливості, які, зокрема у працях Т. Адорно та М. Горкгаймера, описані у контексті посилення авторитарних тенденцій, державного капіталізму, етатизму (включаючи фашизм, сталінізм, «новий курс» Ф. Рузвельта й ін. системи державного втручання і контролю). Актуалізовано тезу про вагомість для суспільно-політичного розвитку цінності морального вибору людини, яка не просто ототожнює себе зі стереотипами пануючої шкали цінностей, а вільно реалізується в межах громад (а не псевдоколективів), усвідомлює ступінь власної несвободи й спроможна боротися з нею.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні особливостей розвитку ідей і концепцій представників Франкфуртської школи, зокрема, дослідження ними таких важливих для сьогодення явищ і процесів, як людиноцентризм у політиці, громадянська ідентичність, суспільний протест, інтерактивні соціально-політичні взаємодії, виклики неототалітаризму й технократії.

Розкриті у дисертації особливості об'єднання вчених у інноваційну й відкриту до дискусій наукову школу (на прикладі постійного оновлення рядів її послідовників, підтримки комунікаційних зв'язків в умовах гострих соціально-політичних криз, широких географічних та хронологічних діапазонів функціонування, розвинутих усередині школи навичок активної громадсько-політичної та педагогічної діяльності) актуалізують подальші політологічні пошуки у напрямку збереження позитивного досвіду наукової співпраці в Україні та за кордоном.

Систематизований теоретичний матеріал може застосовуватися у процесі підготовки навчальних курсів, методичних рекомендацій, підручників, навчальних посібників з політології та спеціальних курсів з історії і теорії політичної науки. Для органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, засобів масової комунікації зібраний матеріал може слугувати корисним джерелом розуміння критичної аналітики, основних напрямів її розробки та реагування на неї.

Ключові слова: критична ліворадикальна теорія, Франкфуртська школа, неомарксизм, неофрейдизм, суспільно-політичні зміни, політичні цінності, політична ідеологія, ціннісні конфлікти, людський вимір політики.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Козакевич І. О. Розвиток ідеї постматеріальних цінностей у творчості Еріха Фромма. *Політологічний вісник*. Зб-к наук. праць. Київ: «ІНТАС», 2009. Вип. 45. С. 255-267.
2. Козакевич І. О. Основні риси високорозвинутого індустріального суспільства: критичний аналіз твору Герберта Маркузе «Одновимірна людина». *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 4. С. 43-49.
3. Козакевич І. О. Франкфуртська школа, як одна з провідних соціально-політичних течій ХХст. (методична розробка лекцій). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 5. С. 123-128.

4. Козакевич І. О. Франкфуртська школа та її роль у розвитку філософсько-політичної думки першої половини ХХ ст. *Політологічний вісник*. Зб-к наук. праць. Київ: «ІНТАС», 2011. Вип. 57. С. 24-33.

5. Козакевич І. О. Соціальна концепція Франкфуртської школи: теорія і практика. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 7. С. 35-41.

6. Козакевич І. О. Проблеми співвідношення політики і моралі у працях представників Франкфуртської школи. *Наукові праці МАУП: Політичні науки: зб. наук. пр.* / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ: Персонал, 2015. Вип. 45. С. 76-82.

Стаття у зарубіжних наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

7. Козакевич І. О. Розвиток філософії права у наукових підходах теоретиків Франкфуртської школи. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*. Будапешт, 2015. Том III(8). № 52. С. 43-46.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

8. Kozakevych I. O. Theoretical heritage of the Frankfurt school of critical theory in the contemporary Ukrainian realities. *Наукові праці МАУП: Політичні науки : зб. наук. пр.* / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ: Персонал, 2017. Вип. 52 (1). С. 94-100.

9. Козакевич І. О. Концепт постмодерних цінностей у творчості Еріха Фромма. «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 28-29 листопада 2014 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. С. 96-99.

10. Козакевич І. О. Проблеми становлення «Людини нового типу» в гуманістичній концепції Еріха Фромма. «Європейська модель розвитку

українського суспільства: стратегічні пріоритети розвитку та інноваційні рішення»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 12-13 грудня 2014 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2014. С. 106-110.

11. Козакевич І. О. Мораль і політика як елементи етичного дискурсу Юргена Габермаса. *«Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27-28 лютого 2015 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 78-82.

12. Козакевич І. О. Співвідношення політики і моралі у творчості Герберта Маркузе. *«Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 6-7 березня 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 84-87.

13. Козакевич І. О. Перспективи суспільно-політичного розвитку в Україні через призму Франкфуртської критичної теорії. *«Українське суспільство: контури інновації»*: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 30 березня 2017 року). Київ: Персонал, 2017. С. 48-46.

SUMMARY

Kozakevich I.O. Frankfurt School of Critical Theory and its Impact on the Development of the World Political and Philosophical Thought. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of the philosophy doctor in political science by specialty 23.00.01 - theory and history of political science. - Interregional Academy of Personnel Management; National M. Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2018.

In the thesis the influence of the critical theory and activity of the Frankfurt school representatives on the development of world political and philosophical thought and its significance for solving modern value conflicts have been analyzed. The historical and political excursus into the theoretical bases and practices of the Frankfurt school representatives may become not only a scientific and educational project, but also a kind of platform for discussing the past, present and future of Western society, its history and socio-political changes happening nowadays even in democratizing societies. The image of the typical Frankfurt School representative who supports socio-political movements, publishes books, delivers lectures and seminars, organizes contests for scientific research, advises members of the national security bodies, politicians, journalists, educators, public activists - and today it seems relevant from the standpoint of public Political activity as well as of a scientific research. Therefore, there was a need to carry out a political understanding of the history and the main directions of the critical theory of the Frankfurt School, its influence on the development of world political and philosophical thought.

The scientific novelty of the obtained results consists in gradual political research of the critical theory and activities of the Frankfurt School representatives, their influence on the world political and philosophical thought development, the importance of the approaches to solving contemporary value conflicts outlined in

the political doctrines history. The thesis formulated separate provisions, which broaden modern ideas about the history and theory of political science.

For the first time:

- a political science analysis of critical philosophy is carried out in the context of the revision of values, landmarks, traditions, norms of the political life of societies of the 20th and 21st centuries. In the light of the evolution of political thought, the transformation of society from one that is based on the absolute faith, later on the landmarks of progress, aspirations to renew on the principles of rationalism, to the ultimate return of the value bases of cohabitation, the role of each individual experience in this process, refuse from total control, centralized political and unilateral legal systems. The position of freedom from illegitimate power is upgraded, which must ensure actual mutual recognition by citizens of each other's rights, the possibility of legitimizing political, legal, socio-cultural norms, respect for the individual, the law, the current regime and international order;

- the Frankfurt School theoretical and applied working out on the compatibility of politics and morality in a protracted socio-political crisis, war, and the rise of protest sentiment have been analysed and summarized. It is found that it is moral fluctuations, value disorientations, modern interpretations of risk, success and adventures determine new and threatening living standards of economy, culture and politics. In the aspirations to find unnatural, non-economic, as well as unmetaphysical basis of power, domination, interaction, scientists emphasized the importance of teaching people to mutual understanding, tolerance, value-bearing actions;

- the theoretical grounds and potentialities of the models of socio-political development offered by the Frankfurt School representatives were supported or condemned by leading intellectuals, political and public figures of the 20th and 21st centuries. It is substantiated that the ideas of the developers of critical theory require not only a detailed study, but also a constant rethinking, synergy, and partial implementation in accordance with historical and political realities.

Considered to be productive the next ideas: the transformation of normative consensus on comprehended communicatively consensus in the discussion and substantiation procedures; development of new qualities and potentials of civil society; the struggle for free and creative thinking, against adaptability, conservatism, faith in contradictory facts and ready-made truths.

Got further development:

- scientific and methodological approaches to the analysis of the theoretical heritage and practical activities of political science schools representatives. It is noted that among the achievements included in the archive of the history of political thought, it is necessary to conditionally distinguish between different levels of interdependent research of politico-philosophical, concrete historical and empirical analysis. In the scientific portfolio of the representatives of the Frankfurt School, the calculations of different levels are revealed, interdisciplinary sections are traced, the theoretical developments of the non-Marxist and neo-Freudian doctrines in the ideological settings and practice of public-political activity are traced;

- the justification of Marcuse's socio-political ideals and their significance for the further development of the theoretical and applied theory of political repressions, public protests, radical actions in politics. The example of creativity and work of the scientist (who eclectically employing theories of class struggle, Marxism, Hegelianism and critical approach, simultaneously acted as the chief ideologist of the «new left»), proved the position of the close relationship of theory and practice of political life in the twentieth century, as well as the proximity and simultaneous distinction between the nature and objectives of political science and political ideology in modern society;

- research of historical, political and socio-cultural conditions of the Frankfurt school theorists' outlook formation. It was found that among these contexts it is required to pay attention: 1) the first totalitarian manifestation and attack, suppression of human rights and freedoms that motivated intellectuals to adopt the Marxists positions, particularly in understanding history as a dialectical

process where the mind is as important as being itself; 2) the exile of Germany, the genocide of Jews, which in their creativity reinforced the latent theme of Jewish identity, the desire to find out the nature of anti-Semitism and to confront it, have exposed their critical rationale for the threats of modern society (anti-intellectualism, indifference, repressed feelings Guilty and others); 3) the realities of bipolar confrontation and protest movements for civil liberties, anti-racism, pacifism, feminism, ecology, popularizing the ideas of the Frankfurt School and simultaneously provoking the further development of the theory of critical world outlook; 4) complex conditions for professional academic growth, the need to combine various activities that have formed interdisciplinary research areas.

Got deepened:

- political science approaches to the study of the development of the critical theory idea, which is manifested in three main areas: the critique of ideology, the critique of capitalism and the theory of action. It is alleged that the Frankfurt School member's writings often contains critical opposition to the state administration, police, corporations balanced by awareness of the diversity of the power phenomenon, the expansion of its content exclusively from the power of the state to power of science, intelligence, poetry, music, religion, family etc.

- the position on the man-centered content of political life based on the teachings of E. Fromm. It was found out that among the tasks of democratization of political relations and processes, along with institutional and normative changes, an important role is played by the efforts to create such conditions that should contribute to the formation of the culture and outlook of citizens, who are characterized by the abandonment of all forms of «possession», from subjugation to anyone, as well as from the exploitation of others, from the destruction and exhaustion of nature, as well as to the full extent of being. Meaning «new democracy», democratic socialist, radicalization of political democracy described not as a result of the revolutionary violent struggle, but organized, conscious attempt to overcome within the political and legal organization of modern Western

society the various limitations of the human will, mass political conformism, uncontrolled technocracy, irrational forces, monopolies;

- understanding of classical modern democratic theory values of equality, freedom and justice, particularly in works that Adorno and M. Horkheimer described in the context of increasing authoritarian tendencies, state capitalism, statism (including fascism, Stalinism, Roosevelt's «New Deal» and other systems of state intervention and control). There have been actualized the thesis about importance for social and political development of moral choice of a man, who not only identifies himself with the stereotypes of dominant scale of values, but freely operates within the community (not false community), realizes own bondage and is able to deal with it.

Theoretical and practical significance of the results is provided with the justification of features of the development of the Frankfurt School members' ideas and concepts, in particular research such important for present time phenomena and processes, as anthropocentrism in politics, civil identity, public protest, interactive socio-political co-operations, calls of neototalitarianism and technocracy.

The thesis deals with the peculiarities of the unification of scientists in an innovative and open-ended scientific school (on the example of the permanent updating of rows of its followers, supporting of communication links in the context of acute socio-political crises, wide geographical and chronological functioning ranges, developed within the school skills of active socio-political and pedagogical activities) which actualize further political research in the direction of preserving the positive experience of scientific cooperation, rapprochement with colleague-researchers both in Ukraine and abroad.

The theoretical material can be used while making up training courses, methodological recommendations, textbooks, manuals on political science and special courses in the history and theory of political science. The material collected in the thesis can serve as a useful source of understanding of critical analytics, the

main directions of its development and response to it for the state authorities, local self-government, political parties, public organizations, and mass media.

Key words: critical left radical theory, Frankfurt school, neo-Marxism, neo-Freudianism, socio-political changes, political values, political ideology, value conflicts, human dimension of politics.

LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS ON THE DISSERTATION'S THEME

Scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are published:

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

1. Kozakevych I. O. Rozvytok idei postmaterialnykh tsinnosti u tvorchosti Erikha Fromma. *Politolohichni visnyk. Zb-k nauk. prats.* Kyiv: «INTAS», 2009. Vyp. 45. S. 255-267.
2. Kozakevych I. O. Osnovni rysy vysokorozvynutoho industrialnoho suspilstva: krytychnyi analiz tvorhu Herberta Markuze «Odnovymirna liudyna». *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin.* Kyiv: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2010. Vyp. 4. S.43-49.
3. Kozakevych I. O. Frankfurtska shkola, yak odna z providnykh sotsialno-politychnykh techii XX st. (metodychna rozrobka leksi). *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin.* Kyiv: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2011. Vyp. 5. S.123-128.
4. Kozakevych I. O. Frankfurtska shkola ta yii rol u rozvytku filosofsko-politychnoi dumky pershoi polovyny XX st. *Politolohichni visnyk. Zb-k nauk. prats.* Kyiv: «INTAS», 2011. Vyp. 57. S. 24-33.
5. Kozakevych I. O. Sotsialna kontsepsiia Frankfurtskoi shkoly: teoriia i praktyka. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni*

M. P. Drahomanova. Seriiia 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2012. Vyp. 7. S. 35-41.

6. Kozakevych I. O. Problemy spivvidnoshennia polityky i morali u pratsiakh predstavnykiv Frankfurtskoi shkoly. *Naukovi pratsi MAUP: Politychni nauky: zb. nauk. pr. / Mizhrehion. akad. upr. personalom. Kyiv: Personal, 2015. Vyp. 45. S. 76-82.*

Article in foreign scientific magazine included in international scientometric bases:

7. Kozakevych I. O. Rozvytok filosofii prava u naukovykh pidkhodakh teoretykiv Frankfurtskoi shkoly. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science. Budapesht, 2015. Tom III(8). № 52. S. 43-46.*

Scientific works certifying the testing of the materials of the dissertation and additionally reflect the received scientific results:

8. Kozakevych I. O. Theoretical heritage of the Frankfurt school of critical theory in the contemporary Ukrainian realities. *Naukovi pratsi MAUP: Politychni nauky: zb. nauk. pr. / Mizhrehion. akad. upr. personalom. Kyiv: Personal, 2017. Vyp. 52 (1). S. 94-100.*

9. Kozakevych I. O. Kontsept postmodernykh tsinnostei u tvorchosti Erikha Froma. «*Rozvytok suspilnykh nauk: yevropeiski praktyky ta natsionalni perspektyvy*»: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Lviv, 28-29 lystopada 2014 roku). Lviv: HO «Lvivska fundatsiia suspilnykh nauk», 2014. S. 96-99.

10. Kozakevych I. O. Problemy stanovlennia «Liudyny novoho typu» v humanistychnii kontseptsii Erikha Fromma. «*Ievropeiska model rozvytku ukrainskoho suspilstva: stratehichni priorytety rozvytku ta innovatsiini rishennia*»: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Odesa, Ukraina, 12-13 hrudnia 2014 roku). Odesa: HO «Prychornomorskyi tsentr doslidzhen problem suspilstva», 2014. S. 106-110.

11. Kozakevych I. O. Moral i polityka yak elementy etychnoho diskursu

Yurhena Habermasa. *«Riven efektyvnosti ta neobkhdnist vplyvu suspilnykh nauk na rozvytok suchasnoi tsyvilizatsii»*: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Lviv, 27-28 liutoho 2015 roku). Lviv: HO «Lvivska fundatsiia suspilnykh nauk», 2015. S. 78-82.

12. Kozakevych I. O. Spivvidnoshennia polityky i morali u tvorchosti Herberta Markuze. *«Vplyv suspilnykh nauk na protses rozvytku suspilstva: mozhyve ta realne»*: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, Ukraina, 6-7 bereznia 2015 roku). Kyiv: HO «Kyivska naukova suspilnoznavcha orhanizatsiia», 2015. S. 84-87.

13. Kozakevych I. O. Perspektyvy suspilno-politychnoho rozvytku v Ukraini cherez pryzmu Frankfurtskoi krytychnoi teorii. *«Ukrainske suspilstvo: kontury innovatsii»*: Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, Ukraina, 30 bereznia 2017 roku). Kyiv: Personal, 2017. S. 48-46.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ	
ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ	
ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ.....	29
1.1. Критична ліворадикальна теорія як об’єкт політологічного аналізу.....	29
1.2. Історико-політичні та соціокультурні контексти формування	
світогляду теоретиків Франкфуртської школи.....	46
1.3. Методологічні аспекти політологічного аналізу	
творчої спадщини неомарксизму.....	60
Висновки до першого розділу.....	76
РОЗДІЛ 2	
ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ	
ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	79
2.1. Повстання проти репресивного розуму	
у творчості Герберта Маркузе.....	79
2.2. Проблеми рівності, свободи та справедливості у працях	
Теодора Адорно і Макса Горкгайма.....	98
2.3. Людиноцентричний зміст політичного життя	
у науковому доробку Еріха Фромма.....	107
Висновки до другого розділу.....	121
РОЗДІЛ 3	
ЗНАЧЕННЯ ФРАНКФУРТСЬКОЇ КРИТИЧНОЇ ТЕОРІЇ	
ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ	
ЇЇ ПОЛОЖЕНЬ У ХХІ СТОЛІТТІ.....	125
3.1. Політика і мораль в умовах кризи суспільно-політичних відносин:	
теоретико-прикладні напрацювання Франкфуртської школи.....	125
3.2. Інтерсуб’єктивістське розуміння співвідношення політики і права	
та його роль у розв’язанні сучасних ціннісних конфліктів.....	141
3.3. Критерії суспільно-політичних перетворень та демократичного розвитку	
крізь призму критичного осмислення минулого і сьогодення.....	152
Висновки до третього розділу.....	171
ВИСНОВКИ.....	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	181
ДОДАТКИ.....	225

ВСТУП

Актуальність теми. На політичне життя сучасного західного суспільства, його інститути й механізми, цінності та норми значною мірою справили вплив ідеї представників Франкфуртської школи критичної теорії. Аналізуючи основні ідейні напрями цієї школи, важливо звернутися до праць Т. Адорно, В. Беньяміна, Ю. Габермаса, Е. Горкгаймера, Л. Левенталя, Г. Маркузе, В. Райха, Е. Фромма та інших мислителів, які пропонують унікальну візію політичного майбутнього й, зокрема, спонукають до переосмислення реалій перехідного, кризового суспільства, причин радикалізації суспільної свідомості й політичної практики.

Образ типового представника Франкфуртської школи, який підтримує соціально-політичні рухи, видає книги, проводить лекції, організовує конкурси наукових досліджень, консулює співробітників органів національної безпеки, політиків, журналістів, освітян, громадських активістів і сьогодні видається актуальним не лише з позицій публічної політичної діяльності, а й у контексті наукового дослідження. Політична наука ніколи не була, та й не могла бути вільною від суб'єктивних суджень чи критичних теорій. Відтак політику неможливо розглядати окремо від суспільства, поза межами конкуруючих уявлень про світ. Представникам Франкфуртської школи вдавалося не випускати з поля зору тісний взаємозв'язок політичної та неполітичної сфер (права, культури, моралі та ін.), що є особливо значимим і для сучасного розуміння влади, держави, політичного режиму, громадянського протесту, політичної культури, ціннісного змісту політики.

Феномен Франкфуртської школи осмислюється у сучасній науковій і навчальній літературі з історії і теорії політичної науки та споріднених з нею наук, про що зокрема свідчать енциклопедичні, навчальні, методичні, наукові видання (за редакції та авторства Т. Алексєєвої, О. Бабкіної, К. Байме, Е. Баталова, А. Бузгаліна, І. Воронова, В. Горбатенка, Ф. Кирилюка, Ю. Мельвіля, Ж. Рюса, В. Тейлора, Н. Хоми, В. Яковлевої та ін.). До

наукової, художньої, публіцистичної творчості плеяди мислителів Франкфуртської школи сучасні дослідники часто звертаються у контексті вивчення мистецтвознавчих проблем (О. Бенюк, Л. Ільчук, О. Полтавцева, Т. Сирятська, Є. Яворська та ін.); антропологічних та психологічних особливостей (О. Гордієнко, Р. Самчук та ін.); у літературознавчому аналізі (В. Костюк, Н. Ліщинська, Н. Михальчук та ін.); у соціологічній і соціально-філософській ретроспективі (С. Артеменко, М. Булатевич, Г. Гнатищак, Б. Горобчук, В. Єрмоленко, С. Літвінов, О. Льовкіна, Н. Майструк, М. Пустова, В. Токарева, В. Якубіна та ін.). Окремо можна вирізнити й праці з актуальних проблем комунікації (Н. Зражевська, В. Іванов, Л. Ороховська та ін.). Цілісний політологічний зріз тематики досі не знайшов комплексного висвітлення, водночас у фонді вітчизняних дисертацій з політичних наук окремі аспекти теорій та практик реалізації ідей Франкфуртської школи висвітлювали Д. Косенко, А. Соловйова, М. Чабанна, Я. Чайковський, Г. Щолокова та ін.

Сьогодні Франкфуртська школа потребує уваги як цілісний осередок наукового спрямування і, водночас, як нетипова для свого часу, стихійно структурована, різноматична, міждисциплінарна, транскордонна спільнота науковців. Її теоретичні напрацювання, а також громадсько-політична діяльність чільних представників цілком заслуговують бути предметом політологічного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження пов'язаний із комплексною науковою темою кафедри філософії та політології Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад "Міжрегіональна Академія управління персоналом"» (МАУП) «Стан і перспективи розвитку і реформування України як країни, держави і суспільства», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт цього вищого навчального закладу. Тема дисертації затверджена Вченою радою ПАТ «Вищий навчальний заклад

"Міжрегіональна Академія управління персоналом"» (протокол № 5 від 27 травня 2015 р.).

Метою дослідження є політологічне осмислення історії та основних напрямів критичної теорії Франкфуртської школи, її впливу на розвиток світової політико-філософської думки.

Для реалізації вказаної мети поставлено такі **завдання**:

- охарактеризувати критичну ліворадикальну теорію у контексті політологічного аналізу та ціннісних орієнтирів сучасності;
- описати історико-політичні та соціокультурні умови формування світогляду теоретиків Франкфуртської школи;
- обґрунтувати методологічні аспекти політологічного аналізу творчої спадщини неомарксизму;
- на прикладі творчого спадку та громадської діяльності Т. Адорно, М. Горкгаймера, Г. Маркузе, Е. Фромма розкрити базові позиції та роль Франкфуртської школи у розвитку політико-філософської думки ХХ ст.;
- проаналізувати значення напрацювань Франкфуртської школи для сучасної інтерпретації проблем сумісності політики і моралі в умовах кризи суспільно-політичних відносин та цінностей;
- дослідити інтерсуб'єктивістське розуміння співвідношення політики і права та окреслити його роль у розв'язанні сучасних ціннісних конфліктів;
- з'ясувати паралелі у визначенні вирішальних критеріїв суспільно-політичних перетворень і демократичного розвитку крізь призму критичного осмислення минулого й сьогодення.

Об'єктом дослідження є ідейно-теоретичний потенціал світової політико-філософської думки ХХ століття.

Предметом дослідження є Франкфуртська школа критичної теорії та її вплив на розвиток світової політико-філософської думки і формування ціннісної основи сучасного суспільства.

Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний та власне політологічний комплекс методологічних підходів, методів і

принципів пізнання, які всебічно розкривають змістове наповнення, практичну цінність та актуальність вчення представників Франкфуртської школи.

Застосування історичного підходу дозволило дослідити еволюцію ідейних поглядів та наукових позицій розробників критичного вчення, динаміку їх підходів та ключових тез діяльності в залежності від історико-політичних і соціокультурних контекстів. Порівняльний підхід доповнив та увиразнив ці наукові пошуки, зокрема на етапі проведення історичних паралелей із сучасною суспільно-політичною дійсністю, у з'ясуванні сумісності політики і моралі, політики і права в умовах кризи інститутів державної влади у ХХ та на початку ХХІ ст. Системний і структурно-функціональний підходи дали змогу розглянути наскрізні теми й відмінні напрями, взаємозалежні компоненти та подальші розходження у трактуваннях вчення Франкфуртської школи, виявити її чільних представників, послідовників і критиків. У рамках діалектичного й синергетичного підходів аналізуються суперечливі тенденції суспільно-політичного розвитку, які намітилися всередині ХХ ст. та досі впливають на розвиток політичної думки у критичному напрямі. Саме у принципах заперечення заперечення, закономірності зростання впорядкованості зі стихії вбачається потенціал подальших інтерпретацій ліворадикальної критичної теорії для майбутніх поколінь політологів, істориків, філософів. Сучасне політологічне дослідження видається неповним без залучення аксіологічного, антропологічного, культурного підходів, в межах яких з'ясовано сутність і актуальну ціннісну наповненість наукового доробку Т. Адорно, М. Горкгаймера, Г. Маркузе, Е. Фромма, зокрема у питаннях рівності, свободи, справедливості, протесту проти репресивного розуму, людиноцентричного змісту політичного життя. Частково використано й здобутки цивілізаційного підходу: з'ясовані визначальні напрями розбудови наукової школи вихідцями із Франкфурта та їх вплив на становлення у ХХ ст. американської соціальної та політичної наук, що вже у наш час

набули статусу найрозвинутіших у світі, сприяють академічним обмінам, налагодженню трансконтинентальних і міждисциплінарних зв'язків.

Згадані наукові підходи увиразнені у комплексі загальнофілософських, загальнонаукових, спеціально-наукових методів дослідження. У дисертації використовувалися індукція і дедукція, науковий синтез, контент-аналіз, герменевтичний, історико-логічний, компаративний, структурний та ін. методи. Критично проаналізувати спостереження, прогнози, рекомендації німецьких мислителів дозволило послідовне дотримання принципів науковості, об'єктивності, цілісності, історизму, діалектики, поєднання теорії та практики.

Вибір предмету дослідження зумовив і вибір визначальної методологічної стратегії – роботи з першоджерелами та їх різноплановими інтерпретаціями. Емпірична база дисертації обумовлена необхідністю визначення перспективних напрямів розвитку положень Франкфуртської школи для демократичного політичного поступу сучасної України, тому частково використані матеріали прикладних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України, Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Українською Гельсінською спілкою з прав людини.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у послідовному політологічному дослідженні критичної теорії та діяльності представників Франкфуртської школи, їх впливу на розвиток світової політико-філософської думки, значення в історії політичних вчень окреслених підходів для розв'язання сучасних ціннісних конфліктів. Сформульовано окремі положення, які розширюють сучасні уявлення про історію та теорію політичної науки.

Вперше:

- здійснено політологічний аналіз критичної філософії Франкфуртської школи у контексті перегляду цінностей, орієнтирів, традицій, норм політичного життя суспільств XX і XXI ст. У світлі еволюції політичної

думки простежуються трансформації суспільства – від такого, що засноване на абсолютній вірі, згодом на орієнтирах прогресу, прагненнях оновлення на засадах раціоналізму, до нині актуального повернення ціннісних основ співжиття, ролі кожного окремого досвіду в цьому процесі, відмови від тотального контролю, централізованої політичної та односторонньої правової систем. Актуалізується позиція про свободу від нелегітимної влади, що повинна забезпечити фактичне взаємне визнання громадянами прав один одного, можливість легітимації політичних, правових, соціокультурних норм, повагу до особистості, закону, діючого режиму та міжнародного порядку;

- проаналізовано й узагальнено теоретико-прикладні напрацювання Франкфуртської школи щодо сумісності політики і моралі в умовах затяжної суспільно-політичної кризи, війни, наростання протестних настроїв. З'ясовано, що саме моральні коливання, ціннісні дезорієнтації, сучасні інтерпретації ризику, успіху й авантюри визначають нові та загрозливі життєві стандарти економіки, культури та політики. У прагненнях віднайти неприродні, позаекономічні, а також неметафізичні основи влади, панування, інтеракції, вчені підкреслили значимість навчання людей взаєморозумінню, терпимості, ціннісно витриманим діям;

- визначено теоретичні обґрунтування та потенційні можливості моделей соціально-політичного розвитку, що пропонуються представниками Франкфуртської школи і підтримані чи засуджені провідними інтелектуалами, політичними й громадськими діячами XX і XXI ст. Ідеї розробників критичної теорії осягаються як такі, що потребують не лише детального вивчення, але й постійного переосмислення, синергії, часткової імплементації відповідно до історико-політичних реалій. Продуктивними нині названі ідеї про перетворення нормативного консенсусу на консенсус, що осягається комунікативно (у процедурах дискусій та обґрунтувань); розвиток нових якостей і потенцій громадянського суспільства; боротьбу за

вільне і творче мислення, супроти адаптивності, упереджень, віри у незаперечні факти й готові істини.

Отримали подальший розвиток:

- наукові та методологічні підходи до аналізу теоретичної спадщини й практичної діяльності представників політологічних шкіл. Вказується, що серед напрацювань, які увійшли до основоположних в історії політичної думки, варто умовно вирізняти різнорівневі та взаємообумовлені дослідження політико-філософського, конкретно-історичного та емпіричного аналізу. У науковому доробку представників Франкфуртської школи розкриваються викладки різних рівнів, простежуються міждисциплінарні зрізи, переростання теоретичних напрацювань неомарксистського та неофрейдистського вчення у світоглядні установки та практику громадсько-політичної діяльності;

- обґрунтування соціально-політичних ідеалів Г. Маркузе та їх значення для подальшого розвитку теоретико-прикладного вчення про політичні репресії, суспільні протести, радикальні дії у політиці. На прикладі творчості та діяльності вченого, який, еkleктично послуговуючись теоріями класової боротьби, марксизму, критичного підходу та гегельянства, одночасно виступив у ролі головного ідеолога «нових лівих», аргументовано положення про тісний взаємозв'язок теорії і практики політичного життя у ХХ ст., а також про близькість й одночасне розходження сутності та завдань політичної науки та політичної ідеології у сучасному суспільстві;

- дослідження історичних, політичних, соціокультурних умов формування світогляду теоретиків Франкфуртської школи, серед яких: 1) перші прояви й наступи тоталітаризму, придушення прав і свобод людини, що мотивувало інтелектуалів солідаризуватися у своїх позиціях з неомарксистами, зокрема у розумінні історії як процесу діалектичного; 2) вигнання з Німеччини, геноцид євреїв, які посилили в їх творчості досі латентну тему єврейської ідентичності, прагнення з'ясувати природу антисемітизму, протистояти йому, увиразнили критичні обґрунтування

загроз сучасності (анти-інтелектуалізм, байдужість, репресовані почуття провини та ін.); 3) реалії біполярного протистояння та протестні рухи за громадянські свободи, антирасизм, пацифізм, фемінізм, екологізм, що популяризували ідеї Франкфуртської школи й, одночасно, провокували до подальшого розвитку теорії критичного світогляду; 4) складні умови професійного зростання, необхідність поєднувати різні види діяльності, що сформували міждисциплінарні напрями досліджень.

Поглиблено:

- політологічні підходи до дослідження розвитку ідеї критичної теорії, що увиразнюється у трьох основних напрямках: критиці ідеології, критиці капіталізму й теорії дії. Стверджується, що у працях представників Франкфуртської школи найчастіше критична опозиція державі, адміністрації, поліції, корпораціям зважувалась усвідомленням багатогранності феномену влади, розширенням його змісту від виключно влади держави до влади науки, інтелекту, поезії, музики, релігії, сім'ї тощо;

- положення про людиноцентричний зміст політичного життя на основі вчення Е. Фромма. З'ясовано, що серед завдань демократизації політичних відносин і процесів, поряд із інституційними та нормативними змінами, важливу роль відіграє створення сприятливих умов формування культури й світогляду громадян, для яких характерною є відмова від усіх форм «володіння», підкорення будь-кому, експлуатації інших, виснаження природи, а також реалізація особистістю себе, повнота буття. Зміст «нової демократії», демократичного соціалізму, радикалізація політичної демократії описані не як результат насильницької боротьби, а як організована, усвідомлена спроба подолати в межах політико-правової організації сучасного західного суспільства різноманітні обмеження людської волі, масовий політичний конформізм, неконтрольовану технократію, ірраціональні сили, монополії;

- розуміння класичних для сучасної теорії демократії цінностей рівності, свободи, справедливості, які, зокрема у працях Т. Адорно та

М. Горкгаймера, описані у контексті посилення авторитарних тенденцій, державного капіталізму, етатизму (включаючи фашизм, сталінізм, «новий курс» Ф. Рузвельта й ін. системи державного втручання і контролю). Актуалізовано тезу про вагомість для суспільно-політичного розвитку цінності морального вибору людини, яка не просто ототожнює себе зі стереотипами пануючої шкали цінностей, а вільно реалізується в межах громад (а не псевдоколективів), усвідомлює ступінь власної несвободи й спроможна боротися з нею.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні особливостей розвитку ідей і концепцій представників Франкфуртської школи, зокрема дослідження ними таких важливих для сьогодення явищ і процесів, як людиноцентризм у політиці, громадянська ідентичність, суспільний протест, інтерактивні соціально-політичні взаємодії, виклики неототалітаризму й технократії.

Розкриті у дисертації особливості об'єднання вчених у інноваційну й відкриту до дискусій наукову школу (на прикладі постійного оновлення спільноти її послідовників, підтримки комунікаційних зв'язків в умовах гострих соціально-політичних криз, широких географічних та хронологічних діапазонів функціонування, розвинутих усередині школи навичок активної громадсько-політичної та педагогічної діяльності) актуалізують подальші політологічні пошуки у напрямку збереження позитивного досвіду наукової співпраці в Україні та за кордоном.

Систематизований теоретичний матеріал може застосовуватися у процесі підготовки навчальних курсів, методичних рекомендацій, підручників, навчальних посібників з політології та спеціальних курсів з історії і теорії політичної науки. Для органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, засобів масової комунікації зібраний матеріал може слугувати корисним джерелом розуміння критичної аналітики, основних напрямів її розробки та реагування на неї.

Апробація результатів дослідження відбувалася на засіданнях згаданої кафедри філософії та політології, а також під час науково-практичних конференцій: міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 28–29 листопада 2014 р.); міжнародної науково-практичної конференції «Європейська модель розвитку українського суспільства: стратегічні пріоритети розвитку та інноваційні рішення» (м. Одеса, 12–13 грудня 2014 р.); міжнародної науково-практичної конференції «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації» (м. Львів, 27–28 лютого 2015 р.); міжнародної науково-практичної конференції «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (м. Київ, 6–7 березня 2015 р.); всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство: контури інновації» (м. Київ, 30 березня 2017 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 13 наукових праць, із них 6 статей у фахових виданнях України з політичних наук, 1 – у закордонному фаховому виданні, 6 наукових праць засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів, що містять по три підрозділи, висновків, списку використаних джерел (438 позицій), двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 228 сторінок, з якого основна частина – 162 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ

1.1. Критична ліворадикальна теорія як об'єкт політологічного аналізу

У 2013–2014 рр. прихильники демократії, свободи й верховенства права в Україні виявили неабияку здатність до самоорганізації та стійкість. Події на центральному Майдані країни вразили людей у всьому світі. Втім успіх демократичного прориву зіштовхнувся з російською військовою, економічною, пропагандистською агресією, яка серйозно ускладнила становище в країні, але й мобілізувала людей на захист європейських сподівань і цілісності України. Ці події підкріпили головну національну ідею – суттєво оновити економіку України, досягти швидкого суспільно-політичного зростання. Соціально-політична криза, яку спостерігаємо сьогодні, є кризою зростання, що частково підриває суспільну довіру до влади. Водночас саме радикальна програма економічного розвитку, суспільно-політичної консолідації, лібералізації, європейської інтеграції, передусім, означає взаємну довіру і відповідальність кожного члена суспільства. Радикальні теорії тут, як ніколи, актуальні. Втім з історії політичної думки відомо, що радикалізм може набувати різних ідеологічних обрамлень, форм і виявів. Одним із таких яскравих прикладів видається ліворадикальна теорія Франкфуртської школи, про ідеї та досвід якої і йтиметься у нашому дослідженні. У цьому контексті вбачаємо важливе теоретичне і практичне завдання – осмислити окремі історичні витоки та сутність лівої ідеї та ліворадикальної теорії, а також її прийнятність (підтримку чи критику) для сучасного соціально-політичного розвитку.

У перших українських дослідників модерних політичних теорій читаємо: «...кождому, хто хоче орієнтуватись в народних справах, треба їх (авт. – головні засади теорії політики) знати. „Політика” се слово старо-грецьке і значить стільки, що кермованне загальними, народними справами. „Теорія” також старо-грецьке слово і значить „виклад засад”. Приміром: „теорія фізики” значить „виклад правил природи”. Отже „теорія політики” значить: виклад засад (основ) політики» [275, с. 5–6]. Наукова обґрунтованість сучасної політичної теорії залежить від того, якою мірою вона відповідає викликам сьогодення, політичним реаліям, чи сприяє вона виробленню оптимальних політичних рішень і прогнозує тенденції розвитку політичного життя та політичних процесів. Це і теоретичне, і прикладне політичне знання, що передбачає можливості його практичного використання, а також розвиває нові висновки й результати для подальших теоретичних узагальнень.

Політична теорія, за визначенням О. Бабкіної [39; 40], К. Байме [41] є сукупністю теоретичних моделей, методологічних принципів, методів і процедур дослідження, а також політологічних технологій, конкретних програм і рекомендацій, орієнтованих на практичне застосування. Майже всі вступи до теорії різних соціальних наук підкреслюють, що існують теорії різного рівня абстракції [41, с. 42]. У цій множині важливо з’ясувати сутність критичної теорії та її значення для подальшого розвитку політичного знання і політичної практики.

Вже класичний поділ наукових теорій на ті, що описують факти, і ті, які описують цінності, також неоднозначно вказує місце та роль у такій класифікації критичної теорії, що поєднує опис фактів і облаштування суспільств, і опис програми дій. Проміжне положення критичної теорії обумовлює її затребуваність активістами всього XX ст. і вже XXI ст. як основи для політичної боротьби, та підґрунтя для заангажованого знання.

Відзначимо, що критична теорія сприймається по-різному в різних суспільствах, а діапазон таких ставлень коливається від її розуміння як інструменту експлуатації, герменевтики підозри до трактування у світлі ідеології звільнення. У будь-якому разі, в сучасній політико-філософській та соціологічній думці це важливий напрямок ХХ ст., що увиразнюється у трьох основних напрямках: критиці ідеології, критиці капіталізму і теорії дії.

Феномен критичної теорії, зокрема й Франкфуртської школи як її частини, осмислюється у сучасній науковій і навчальній літературі з історії і теорії політичної науки та споріднених з нею наук, про що зокрема свідчать енциклопедичні, навчальні, методичні, наукові видання. Слід зауважити, що відповідні ідеї активно дискутуються у міжнародних і локальних колах суспільствознавців, їм присвячують окремі наукові публікації, особні й колективні монографії, дисертації, статті з філософії, політології, антропології, права, культурології та спеціалізованих наук [див. напр. 16; 26; 30; 53; 58; 59; 70; 72; 79; 102; 119; 121; 140; 142-145; 157; 187; 189; 198; 202; 208; 234; 236; 237; 240; 252; 273; 334; 335; 337; 348; 349; 353; 361; 366; 435]. Підкреслимо, що у сучасних підручниках для студентів й аспірантів, довідково-енциклопедичних виданнях, хрестоматіях й антологіях з політико-філософської думки критична теорія вже також усталено розглядається як невід'ємна частина науки про суспільство, політику, соціальні взаємодії та подіб. [див. напр. 17; 28; 45; 56; 65; 78; 92; 135-137; 146-151; 153-156; 161; 165; 180; 203; 210; 230; 235; 269; 271; 276; 280; 282-284; 287; 295-297; 311-314; 351; 352; 356; 357; 365; 429; 430].

Конкретніше увиразнити проблематику можливо через огляд трьох вище згаданих складових. Зокрема критика ідеології стає зрозумілішою, коли звернутися до класичних інтерпретацій та сучасних визначень понять «ідеологія», «мораль», «цінності», «свідомість», які нині переосмислюються і наповнюються новим змістом завдяки напрацюванням Л. Альтюссера [19], В. Артемова [33], Г. Водолазова [73], М. Гайдегерра [347], Г. Гребенник [99], Ж. Дерріди [110], М. Дмитренка [111], Н. Жабінець [130], С. Жижека [132],

Ю. Жицінського [133], А. Камю [158], І. Межароса [427], М. Моргана [385], Р. Нісбета [226], А. Оболонського [231], К. Поппера [251], І. Прокопчук [259], Н. Розова [270], Я. Шапіро [359; 360], К. Ясперса [374] та ін. західних, російських й українських дослідників – як молодих вчених, так і знаних класиків політико-філософської думки. У цьому контексті О. Постол вказує, що у термінологічній системі сучасної політичної науки категорія «ідеологія» є однією із найуживаніших, несе особливе емоційне навантаження, має безліч наукових тлумачень (як специфічна технологія і засіб формалізації суспільно-політичної свідомості; процес відтворення смислів, знаків і цінностей у соціальному житті; сукупність ідей, притаманних конкретній соціальній групі або класу; «хибні» ідеї, які сприяють легітимізації панівної системи влади; постійно спотворена комунікація; форми мислення, мотивовані соціальними інтересами; тип ідентифікації; соціально необхідні ілюзії; збіг установок влади з домінуючим суспільно-політичним дискурсом; діяльнісно-орієнтована сукупність переконань; засіб спрощення політики тощо) [253]. Критична теорія знаходить безліч прийнятних визначень цій категорії, осмислюючи ідеологію як спотворення інформації і як результат спотвореного мислення людей, залучених до гнітючих реалій політико-культурних і соціально-економічних відносин.

Витоки такої критичної теорії простежуються ще з античної філософії, де нерідко спостерігався схожий розподіл: істинне (властиве вузьким колам філософів, мудреців) і хибне, помилкове, ілюзорне (властиве більшості), яке активно критикувалося, не сприймалося, засуджувалось, нарікалося катастрофічним для подальшого суспільно-політичного розвитку. Пізніше критична філософія І. Канта, філософія критики чистого розуму, здатності судження, критики естетичного судження і критики дії позначає виявлення умов для можливості знання. І. Кант намагався зрозуміти, які умови і ситуації увиразнили б можливість істини, а які – можливість помилки будь-

якої розумної істоти, безвідносно до часу і простору [159]. Ця ідея критики трансформується у філософії Ф. Ніцше, який веде мову про витoki такої людської омани, історичне коріння людських помилок і захоплень сумнівними ідейними настановами, що розвивалися, змінювалися в часі [227]. У такий спосіб з'являється концепція прагнення, волі, жадоби людей до влади. Одночасно К. Маркс в якості відповіді на питання про умови та можливості пізнання пропонує власну теорію про класове становище людини. Не менш важливим у цьому питанні видається і відповідь З. Фрейда, який подібні суперечності між істинним та ілюзорним пояснює протиборствами між несвідомим (поривами пристрасті) і надсвідомим (диктатом суспільства) [320]. Загалом прізвища Ф. Ніцше, З. Фрейда і К. Маркса зазвичай згадують серед засновників критичної теорії, а їх ідеї трактують як основу критичної теорії. У працях згаданих мислителів також відображаються основні положення критики насильства і капіталізму як джерела експлуатації, гноблення, але неминучого етапу історії, який має бути подоланий в активній дії, звільненні, емансипації (від чого критична теорія тлумачиться як теорія дії, теорія практики).

Новий стан суспільства на межі ХІХ–ХХ ст. потребував осмислення і аналізу нових потреб та інтересів людей, тогочасних існуючих ідеологічних та політичних систем. Позитивізм, як оптимістична ідеологія буржуазії, перетворився на виправдання й інструмент технократичного панування. Він сприймав існуючі суспільні явища як «позитивний факт», як наукову даність, що не суперечать і не поєднані з іншими аспектами соціального життя. Позитивізм, стверджуючи «розумність» існуючого, не тільки не сприяв розвитку вільного, критичного мислення, здатного зазирнути за вузькі межі сьогодення, але й спотворював саму дійсність, відбудовуючи і регламентуючи її за науковими, а насправді за достатньо довільно відібраними критеріями. Самі ці критерії були запозичені з оточуючої експлуаторської дійсності та тлумачилися як природні і непорушні. Так виник, наприклад, соціал-дарвінізм: умови капіталістичної конкуренції були

оголошені довічними і природними для людини, а згодом перенесені у світ природи; дослідники взялись розшукувати і досліджувати ієрархію та внутрішньовидову конкуренцію у тваринному світі. Зроблені таким чином «природознавчо-наукові» висновки позитивізм знову застосував до суспільства, очистивши їх від будь-яких етичних або гуманістичних міркувань. Про реакційну сутність і роль позитивізму у ХХ ст. влучно сказав норвезький письменник Й. Бьєрнебу: «Сутність природознавчих наук – все, що виявлено... з допомогою емпіричних досліджень, встановлено зусиллями поколіннями вчених у лабораторіях, за мікроскопами... – все це доводить, що людина є найвища тварина. Те, що ми називаємо етикою, може виправдовуватись лише соціальною доцільністю... Припустимо, що ми опинилися в ситуації, коли бути моральними недоцільно. Припустимо, що для якоїсь нації корисно мати декілька мільйонів рабів або для суспільства корисно винищувати даремне життя... Концтабори у Німеччині слугували здійсненню біологічної доцільності економічного, політичного і гігієнічного зміцнення певної раси. Ми повинні змиритися з думкою, що вони ніколи не стали б реальними без уявлень, які склалися про людину в сучасних природознавчих науках...» [цит. 132, с. 146]

Марксизм, що виріс із гегелівської діалектики і претендував на соціально-критичну роль руйнівника «даності», також не справився із таким завданням. У К. Маркса протиавторитарна ціль вільного суспільства сполучалась із авторитарними шляхами і методами її досягнення – через захоплення політичної влади, диктатуру нової держави і нову ієрархію, нехай навіть «на перехідний період». Починаючи принаймні з Енгельса і особливо в уявленнях 2-го Інтернаціоналу, марксизм здебільшого перетворюється на «ідеологію», тобто у спотворену свідомість. Мета звільнення людини все більше відсовувалась у майбутнє, їй приділялось все менше значення, засоби підміняли її собою. Ідея самоорганізації людської практики, уявлення про історію, як про рівнодійну волю окремих людей, замінилась єдиною схемою суспільного розвитку, що претендує на справжню науковість, теорію

необхідних, незалежних від волі людей, зумовлених наперед дій соціальних законів, так званим «економічним детермінізмом». Історія капіталістичного суспільства розумілася як фатально необхідний процес прогресуючого божевілля розуму [179, с. 125].

Марксистки взяли на озброєння уявлення про «суспільство-фабрику», що працює як єдиний індустріальний гігант під раціональним, планово-науковим керівництвом партії і нової держави. Тим самим марксизм перейняв логіку і принципи капіталізму, абсолютизував і обожнював індустріальний розвиток і переносив на майбутнє вільне суспільство капіталістичну модель організації виробництва і життя. Із теорії боротьби із відчуженням він перетворився у ідеологію, що обґрунтовує необхідність відчуження. Як справедливо відзначав аргентинський анархістський теоретик Е. Аранго, «підкорення трудящого класу матеріальним факторам – усім видам розвитку крупної індустрії, – слідує дійсному процесу авторитарної доктрини: перетворює найманих працівників у безсвідомий придаток економічної машини, а існуючий режим – у природний і необхідний наслідок історії. Із цієї «історичної реальності» слідує фаталізм процесу індустріального росту і централізації, який трудящі «не можуть» перервати за волею власної свідомості і силою власних організацій. І робітничий рух, хоч і є антиподом розвитку капіталізму, стає його проявом і наслідком. Ось чому, за думкою послідовників К. Маркса, робітничі організації підкорені фатальним законам, від яких неможливо ухилитися» [цит. 132, с. 152]. Таким чином розтлумачений марксизм у поєднанні з ленінським партійним авангардизмом був у Радянському Союзі поставлений на службу правлячої бюрократії та став ідеологічним обґрунтуванням тоталітарного панування номенклатури.

У політико-філософській думці посилювалась орієнтація на подолання жорстокого детермінізму. Втім усі ці спроби (неокантіанців, емпіріокритиків і емпіріомоністів, екзистенціалістів, «філософії життя», інтуїтивістів,

феноменологів) неможливо було вважати успішними і, головне, здатними так чи інакше бути корисними справі соціального визволення.

У ХХ ст. ліворадикальні орієнтації та політико-філософські основи відповідного типу світогляду склалися на перетині аргументів неогегельянства, авангардистської критики культури, концептуального неприйняття технократичної раціональності й тоталітарного мислення. За популярними на той час ідеями «втоми» від безмежних можливостей індустріальних моделей розвитку закріплюється стала теоретична школа критицизму, політико-філософська доктрина заперечення, що набула серйозної підтримки у так званих ліворадикальних соціології, культурології та інших соціально-гуманітарних сферах наукового пошуку. Інтерес до марксизму, як і до соціально-політичних революцій відновлювався та одночасно викликав антагоністичні протиріччя і конфлікти не лише в суспільному розвитку, але й у наукових колах, що й обумовило необхідність пошуку їх вирішення усіма можливими засобами політики, науки, медіа, освіти, культури тощо. Неомарксизм у політичній думці обґрунтовував необхідність корінних (радикальних) політико-соціальних змін, у тому числі з використанням політичного інструментарію, ресурсів та можливостей різних форм політичної участі. Радикальна критика стосувалася безмежних (на думку її апологетів) проявів індустріалізації, раціоналізації, узаконеного насильства, панування меншості над експлуатованою більшістю, тоталітарних форм соціалізації. Якщо для ранніх марксистів основним злом у політиці вважався капіталізм [212], то для неомарксистів ним стала Західна культура. За зразками резонансних суспільно-політичних подій у Парижі 1789 р. чи Санкт-Петербурзі 1917 р. ранні марксистичні бачили шлях до влади, зокрема, в силовому поваленні правлячих еліт. Натомість неомарксистичні не розраховували на насильство у політичному житті суспільства, але покладалися на поступові перетворення у процесі десятиліть копіткої праці над зміною світогляду, звичок, культури людей засобами просвіти, масової інформації, права, громадськими й іншими суспільними інститутами.

Ще до першої половини XIX ст. сформовані Дж. Локом, А. Фергюссоном, Ш.-Л. Монтеск'є, Г.-В.-Ф. Гегелем, А. де Токвілем та ін. положення – про суспільний договір, політику, право, взаємодію держави і громади – здавалися непохитними та ґрунтувалися на уявленнях про індивідуальні свободи, права громадян, автономність спільнот, приватну власність, обмеження сваволі держави. Втім у історії розвитку знань і теорій взаємодії людини, держави і суспільства, вже за К. Марксом, відбулося певне ототожнення громадянського з буржуазним суспільством. Відтак стверджувалась потреба його знищення як фундаменту розвитку приватної власності, ринку, антигромадянських орієнтацій, надмірного індивідуалізму, соціального розшарування, класових антагонізмів. Як зазначає Дж. Кін, від середини XIX до другої половини XX ст. суспільство «дичавіє», загострюються класові суперечності, панують насильницькі методи розв'язання протиріч. Популярності набувають соціалістичні концепції суспільного розвитку, у тому числі й одна з найрадикальніших – марксизм [166].

Найрадикальнішим проявом теоретично-політичного раціоналізму є марксизм. Ця теорія стала основою соціал-демократичної та більшовицької ідеологій. Критика марксизму розгорталася передусім із ліберальних позицій. Й у цьому протистоянні марксизму та лібералізму видно картезіанську суперечність між приматом раціоналізму та вимогою скептицизму. Марксизм претендував на абсолютну істинність власної теорії, а отже, і політичної моделі її реалізації, лібералізм – апріорно, дотримуючись вимоги скептицизму, заперечував можливість будь-якої абсолютно істинної соціально-політичної теорії. Однак при цьому обидві теорії цілком залишалися в рамках раціоналістичного модерного світогляду.

Спроби переглянути і доповнити марксистську теорію, пристосувати її до нових явищ суспільно-політичного життя беруть свій початок ще з 1920-х рр. Засновниками ревізійної течії марксизму вважаються Д. Лукач

[201], К. Корш [414], А. Грамші [98] та інші мислителі й тогочасні громадські діячі, які усвідомлювали кризу детерміністського марксизму, вбачали моральне і етичне значення революції, а також гостру необхідність у захопленні існуючої держави та її ненасильницькому руйнуванні. На формування ідей Франкфуртської школи справили великий вплив праці Д. Лукача, що закликав звернути увагу на проблему відчуження людини у суспільстві, розглядати всі процеси і явища суспільного життя у цілісності, взаємозв'язку і взаємодії, долати позитивістсько-еклектичне описування дійсності і економічний матеріалізм, відкинути розповсюдження діалектичного методу на пізнання природи, відмовитися від розділення на теорію і практику. За такої суспільної та ідейної ситуації виникла Франкфуртська школа.

Франкфуртський інститут соціальних досліджень звернувся до сучасної політико-культурної і соціально-філософської проблематики, розпочав комплексні дослідження суспільства. Теоретики продовжували опиратися на марксизм як на теорію критичного заперечення «буржуазної раціональності». Ця форма неомарксизму була очищена від догматизму (марксизм з «людським обличчям», теоретико-методологічна база «гуманістичного соціалізму», реформаторська соціал-демократична орієнтація). Свою соціально-політичну теорію філософи Франкфуртської школи назвали «критичною теорією», чим хотіли підкреслити спрямованість власної концепції на критику, заперечення існуючих соціальних структур та встановленого способу мислення і пізнання світу. Неомарксистичні бачили майбутнє за «недогматизованим марксизмом», синтезованим з фрейдизмом, що був особливо популярний серед інтелігенції та студентства.

Франкфуртська школа є оригінальним, цікавим і масштабним феноменом сучасної філософії, політичної науки, соціології, психології, до якого зачислені відомі та впізнавані сьогодні за своїми ідеями й творчими пошуками мислителі: Теодор Адорно (Theodor Wiesengrund-Adorno; 1903–1969); Макс Горкгаймер (Max Horkheimer; 1895–1973); Герберт Маркузе

(Herbert Marcuse; 1898–1979); Еріх Фромм (Erich Fromm; 1900–1980), Вальтер Беньямін (Walter Benjamin; 1892–1940); Юрген Габермас (Jürgen Habermas; 1929 р.н.); Вільгельм Райх (Wilhelm Reich; 1897–1957); Лео Левенталь (Leo Löwenthal; 1900–1993); Зігфрід Кракауер (Siegfried Kracauer; 1889–1966) та ін.

Франкфуртський інститут соціальних досліджень був заснований у 1923 р. з числа членів німецької компартії та спочатку був відомим як Інститут марксизму, очолений марксистом К. Грюнбергом (до якого долучився й Д. Лукач), потім К. Герлахом. Обоє орієнтували своїх співробітників на дослідження історії соціальних учень та робітничого руху. За спогадами учасників, Інститут соціальних досліджень був заснований благодійним чином заможним підприємцем Херманом Вайлем, який запропонував формат установи незалежної від держави, де б могли збиратися люди, які бажають досліджувати проблеми, на їх думку важливі для суспільства. Інститут згодом отримав порівняно лівий характер. К. Грюнберг видавав із 1911 р. на цій базі журнал «Архів з історій соціалізму та робітничого руху», оприлюднив низку до того часу невідомих робіт Маркса, Енгельса, Бернштейна, Адлера, Корша, Лукача. При ньому інститут досліджував переважно економічні питання, приміром експерименти з планування в СРСР, закономірності накопичення і руйнування капіталістичної системи. Відповідні напрацювання й досі вважаються авторитетними серед ліворадикальних економістів Заходу [222, с. 123].

Рішуче змінив загальний напрям роботи Інституту й тематику публікацій в 1931 р. М. Горкгаймер, який став його новим директором [95; 350; 404–410]. Провідними дослідниками виступили філософи на чолі зі своїм директором, але до роботи долучилися також економісти, історики, психологи, соціологи тощо. Така комплексність підкреслено протистояла однобічній спеціалізації у вивченні суспільства, характерній для традиційних суспільних наук.

Неомарксистська концепція не є одноманітною і містить кілька розгалужень. У праці М. Булатевича обґрунтована зокрема доцільність виокремлення в межах Франкфуртської школи трьох течій: 1) соціоцентричної (М. Горкгаймер, Т. Адорно, Ю. Габермас); 2) антропологічної (Г. Маркузе, Е. Фромм); 3) позитивістської (Г. Альберт) [64, с. 5]. Відзначимо, що спільним мотивом творчості цих дослідників був саме ліворадикальний критичний погляд на суспільно-політичну дійсність.

У 1933 р. Інститут, з огляду на захоплення влади в Німеччині нацистами, перебазувався до свого філіалу в Женеві, у 1934 р. – до Парижу, а в 1938–1939 рр. – до США. Вплив інституту на інтелектуальне життя Америки виявився досить помітним. Саме в еміграції, ґрунтуючись на аналізі причин перемоги фашизму в Німеччині, М. Горкгаймер, Т. Адорно та Г. Маркузе сформулювали основні положення «критичної теорії».

Після повернення у 1949 р. дирекції та значної частини співробітників до Німеччини інститут відновлюється як німецький дослідницький центр, але в світі він надалі сприйматиметься на рівні школи міжнародного масштабу – Франкфуртської школи. При чому у сучасній науковій літературі її діяльність тлумачиться і як політична ідеологія, і як критика ідеології, і як герменевтика підозри, і як наукова школа, і як теорія дії та практики.

Поступово Франкфуртська школа, сформована групою молодих дослідників, стала лідером радикальної соціальної критики індустріальної версії прогресу. Найвизначальнішою для Франкфуртської школи є саме «критична теорія суспільства». Поняття «критична теорія» запропонував М. Горкгаймер у 1937 р. в статті «Традиційна та критична теорія» [410]. В ній нова критична теорія протиставляється всій традиційній соціології та політичній філософії. Основний докір на адресу соціології полягав у тому, що вона позитивістська, тобто зовсім некритична, водночас нова теорія, на думку автора статті, має остаточно подолати абстрактно-ідеалістичну методологію класичної європейської філософії й відродити її кращі критичні

традиції. При цьому критичність теорії, її здатність руйнувати позитивність ототожнюється автором з діалектичністю.

Прийнявши цю концепцію, Г. Маркузе в опублікованій того ж року статті «Філософія і критична теорія», на думку сучасних вчених, по-перше, започаткував перетворення критичної теорії в оновлену філософію історії, по-друге, дійшов до висновку (прийнятого, втім, не всіма франкфуртцями), що наріжним каменем критичної теорії, на якому вона має зводити свої будови, повинно стати «Майбутнє». Останнє тлумачилось автором як рішуче заперечення існуючої «дійсності» [43]. Тут, можна припустити, що критицизм певною мірою переріс у нігілізм.

Критична теорія розглядалася доказовою критикою всіх без винятку елементів західної культури, в тому числі християнства, капіталізму, авторитету, сім'ї, патріархату, ієрархічної структури, традицій, сексуальних обмежень, вірності подружнього життя, патріотизму, націоналізму, етноцентризму, конформізму і консерватизму. На противагу «офіційній» науці, М. Горкгаймер стверджував у якості основних завдань критичної теорії «теоретичне сприйняття» (відчуття, рефлексію) соціальної реальності, радикальну критику всіх проявів гноблення, антиособистісного характеру сучасного суспільства у всіх сферах, особливо в масовій культурі [410]. Спершу соціальні корені критичної теорії пов'язувалися з пролетаріатом як суб'єктом історичного процесу, але в міру розчарування, після перемоги нацизму нові надії були покладені на «критично мислячу» інтелігенцію.

У подальшому філософія історії у формі критичної теорії суспільства все більше наповнюється песимістичним змістом. Феномен фашизму став причиною низки політичних міркувань і зумовив характер спрямованості в тактиці теоретичних поглядів багатьох дослідників. Це були різні за своїми орієнтаціями мислителі, як правило, далекі від емпіричної науки, їх передусім цікавила теорія політики, історія ідей, контркультура. Тому більшість їх теорій наповнюється політико-філософським змістом, зокрема й теорії «(пост-)індустріального суспільства». Більшістю франкфуртців знання

тлумачиться як антигуманна сила, просвітництво вважається процесом заповнення людей «буржуазною цивілізацією». Водночас міцніють претензії критичної теорії суспільства на статус «логіки й теорії пізнання» всіх соціальних наук. Автори й послідовники теорії подають її в статусі всезагальної методології.

У 1960-ті рр., напередодні й під час значного піднесення громадських рухів у Західній Європі, критична теорія суспільства постає також у якості універсальної політичної теорії. Ідеї франкфуртців були підхоплені і поширені лівими. Поглядам її теоретиків властива психологізація політичних, соціальних, культурних проблем і понять.

До прикладу, серед провідних представників цієї школи соціальний філософ, дослідник мистецтва і літератури Т. Адорно [1–10; 375–379] еволюцію людини описував як історію «невдалої цивілізації», а історію Заходу – як патологічний процес, що підсилює «відчуження», божевілля, втрату індивідуальної свободи. Революцію Т. Адорно визначав як найбільш глибокий вихід людей «із себе», звільнення від «капіталістичного Я». Мистецтво розглядав як зброю критичної революції, боротьбу проти «зневажливого суспільства», життя поза ним. Абстракціоністське мистецтво повинно було «покінчити» з репресивною культурою, за допомогою якої індустріальний світ представляв свою раціональність.

Водночас Г. Маркузе [213–219; 417–425] обґрунтовувалася критична теза про деградацію в «індустріальних країнах» пролетаріату, якому властиве некритичне ставлення до існуючої дійсності, до поведінкових і пропагандистських стереотипів, відсутність індивідуальності, маніпуляційність, консерватизм, нездатність до радикальної опозиції існуючому «режиму».

Соціальна теорія Е. Фромма [322–332; 389] також ґрунтується на ревізії. У цьому випадку переглядаються традиційні положення фрейдизму шляхом об'єднання їх із висновками філософської антропології та марксизму.

Критичним є ставлення вченого до капіталістичного суспільства, передусім тому, що воно довело до межі процес самовідчуження особистості. У запереченнях існуючого і пошуках ідеального типу соціуму розвивається нова утопічна теорія – «гуманістичного комунітарного соціалізму».

У пошуках шляху, який міг би вивести сучасну західноєвропейську «громадськість» зі стану глибокої кризи, Ю. Габермас [82–86 ; 340–346; 392–398] звертається до проблематики міжлюдських взаємодій, вирізняє «істинні» і «помилкові» комунікації, суперечливі основи соціально-людської природи: «технічний», пізнавальний інтерес (розумне оволодіння природою); «практичний» інтерес (людська «інтеграція», що сприяє формуванню ідеалів, цілей, які визначають загальний напрямок використання і розвитку науки і техніки); «визвольний» інтерес, що відображає прагнення людини до звільнення від будь-яких форм «відчуження» та протиріч технічних засобів).

У ХХ ст. контркультура Франкфуртської школи стала домінуючою культурою, що посприяла поширенню культурного песимізму, політкоректності до лівих рухів, нацменшин, гомосексуалістів, іммігрантів, інших релігій і т.д. Протягом свого існування франкфуртська школа здійснювала соціально-політичні дослідження з проблем авторитарної особистості, її відчуження, агресивності й придушення, авторитету в сім'ї, фашизму і антисемітської політики, політичної та сексуальної революції, індустрії культури і маніпулювання свідомістю та ін. В основі радикальної критичної теорії розглядалися такі причини: панування «технологічної раціональності» та інших «недоліків індустріального суспільства»; проблеми централізації управління; стандартизація способу життя; домінування технологічних ритмів виробництва над власне працею і дозвіллям; тотальний контроль над індивідом з боку держави; дегуманізація культури, індустріалізація розваг та ін.

Шляхом радикального заперечення наявних соціальних, культурних, релігійних та інших відносин, а також категоричного неприйняття конкурентних ідеологій зростає і поширюється критична теорія й політична

ідеологія конфліктогенності. Якщо поглянути на ті негативні політичні універсалії (анти-цінності), які виокремлюють сучасні політологи [233], – політичний нігілізм, політичний абсентеїзм, пасивність, аполітизм, популізм у політиці, політична істерія і фанатизм, крайні вирази політичного ідеалізму, політичний екстремізм, політичний регіоналізм та ін. – багато з них видадуться характерними для теорій ліворадикального зразка.

Нерідко у сучасній політичній науці визначальною ознакою радикальної позиції або критичного погляду на світ називають нігілізм. Саме поняття «нігілізм» поширилося у Західній Європі ХІХ ст. та позначає негативне ставлення суб'єкта, групи, класу до певних норм, цінностей, ідеалів, поглядів, а іноді й усіх сторін людського буття. Відтак за своєю природою явище нігілізму може проявлятися правовим, політичним, ідеологічним чином – залежно від цінностей і галузі знання. Вирішальною ознакою всіх проявів нігілізму є відкидання, відчуження, заперечення усталених положень, традиційних уявлень про навколишній світ. Нігілізм супроводжує деструктивні, соціально шкідливі події і явища та може набувати руйнівних форм, таких як анархізм, ліво- і праворадикальні рухи, максималізм, політичний екстремізм. Нігілізм, на думку вчених, є стереотипом мислення будь-якого радикала, навіть якщо він цього не усвідомлює [74].

Відзначимо, що у зарубіжній політико-філософській думці склалися різні концепції, підходи та погляди щодо розуміння місця освічених людей, інтелектуалів, що критикують сучасність, у власне цій дійсності. Так, про роль «нового класу» в постіндустріальну еру пише у своїх працях А. Гоулднер [391]. На думку дослідника, за певних умов лівореволюційна і радикальна інтелігенція, а також технократи могли б стати самостійною історичною силою, «новим класом». При цьому саме культура критичного дискурсу слугувала б засобом досягнення відповідних соціально-політичних зрушень. Знання, якими володіють високоосвічені люди, здатність

утверджувати свої принципи, критично аналізуючи реальність, складають, на думку вченого, такий культурний капітал, що дозволяє концентрувати владу в своїх руках, забрати її у попередників – партійних бюрократів соціалістичних країн чи приватних власників капіталістичних суспільств. На заміну влади грошей мусять прийти оновлені форми інтелектуальних еліт, заснованих на владі довіри людей до науки, техніки, культури, освіти; створення на цій основі плацдарму для формування якісно нових виробничих відносин [391, р. 19, 29]. Погодимось, що критично налаштовані інтелектуали певною мірою володіють монополією на продукування знань про цілі й інтереси (телеологія), що дозволяло й продовжує дозволяти їм претендувати на діяльну участь у розвитку держави, політичної системи, суспільства, а отже й претендувати на владу. Опозиційна культура (в гоулднерівському розумінні – «культура критичного дискурсу»), інтелектуалізація бюрократії зрештою стали невід'ємною частиною будь-якого демократичного політичного процесу.

Разом з тим парадоксальність подальшого розвитку критичної теорії полягає у її маргіналізації, що пов'язано з відходом західних суспільств та їх інтелектуальних провідників від заангажованості, прагнення до чистого знання; занадто спрощеними (з точки зору сучасної економічної, політичної та соціальної теорій) оцінками франкфуртцями дійсності; їх песимістичним поглядом на життя у світі нерівності й експлуатації, загостреним відчуттями справедливості. Тож сьогодні критична теорія мислиться передусім як основа аналізу різного роду субкультур, екстремістських та радикалізованих спільнот та їх ідеологічних доктрин, але не частина переважаючих новітніх світоглядних установок, особливо у світлі поширення позитивного мислення. Однак критична теорія досі залишається затребуваною громадсько-політичними активістами. Започаткована паралельно та в ході масових рухів, у 1930-1940-х рр. (в період, коли масові течії перетворилися у рухи соціалізму, більшовизму і фашизму) вона різко відвернулася від масовості й

почала захищати елітарні цінності. Натомість після 1968 р. критична теорія повертається до попередніх практик, постаючи ідеологічною основою «нових лівих», масових молодіжних протестів.

На пострадянському просторі критична теорія нерідко сприймається як відсилання до діалектичного та історичного матеріалізму, вихолощеної схоластики, і відповідно досвіду репресій, пригнічення, придушення, тоталітаризму. Водночас у сучасній Європі і США критична теорія залишається ідеологією боротьби за звільнення людини.

1.2. Історико-політичні та соціокультурні контексти формування світогляду теоретиків Франкфуртської школи

Сутність та значення ліворадикальної теорії для суспільного розвитку не можна розглядати окремо від тих реалій, соціальних, політичних, культурних, історичних обставин, у яких вона розвивалася. Будь-яке явище суспільно-політичного життя має власну логіку. Втім, коли йдеться про ідейні рухи, що здійснили помітний вплив на свідомість та дії багатьох своїх сучасників, очевидно, що їх поява та розвиток не випадкові. Так було і з Франкфуртською школою. Її виникнення та погляди були спробою відшукати відповіді на найбільш актуальні проблеми епохи, тобто здійснити те, що не вдавалось попереднім ідейним та політичним напрямом.

Формально історія Франкфуртської школи бере початок із приходом до керівництва Інститутом соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні М. Горкгаймера та долучення до її роботи Т. Адорно. Для розуміння мотивів і спонукань такої дослідної організації варто навести спогади її очільника, зокрема й відносно ролі колеги: «Ми обидва (з Адорно) буржуазного походження і познайомилися із світом у тому числі через наших батьків-торгівців... Ми пережили першу світову війну і після цього вчилися не для того, щоб зробити кар'єру, а щоб пізнати світ. Те, що нам це вдалося і що

згодом, тим не менш, обрали академічну кар'єру, викликано тим, що у нас був чудовий філософський вчитель – Ханс Корнеліус, правнук художника Петера Корнеліуса, товариша Гете. Він був професором, але вже тоді критикував університет і своїх колег так, як це тепер роблять студенти. Так, він був професором філософії і казав нам: щоб бути філософом – все це входить до критичної теорії – потрібно знати природознавчі науки, потрібно знати дещо із мистецтва, музики...» [222, с. 123]. Під керівництвом М. Горкгаймера головна увага у роботі Франкфуртського інституту соціальних досліджень стала приділятися соціальній філософії, соціально-політичним дослідженням, теорії культурної революції. У 1932 р. було започатковано видання «Журналу соціальних досліджень».

Франкфуртська школа – це, передусім, специфічне й унікальне явище ХХ ст., реакція на його протиріччя, трагедії та можливості історичної епохи, на світові війни, режим концтаборів, ядерної загрози. Найвищий розквіт школи, формування її основних поглядів припадає на 1930-1960 рр., тобто на час панування так званого «фордистсько-тейлористського» етапу індустріального капіталізму.

Із приходом до влади у Німеччині нацистів Інститут не лише вимушено емігрує, але й зростає вагомими іменами (серед яких вирішальну роль відіграв Г. Маркузе), набуває нової аргументації власних підходів зі соціально-політичної практики, а також розширює тематичне і проблемне поле досліджень. В еміграції ядро Інституту соціальних досліджень трималося разом, продовжувало видавати журнал, готувати спільні теоретичні напрацювання.

Після війни шляхи дослідників нерідко розходилися ідейно та географічно. Індустріально-конвеєрна система виробництва потребувала формальної раціоналізації, суворої науковості та передбачуваності у житті соціуму. Вона передбачала особливий тип розподілу праці й усіх суспільних функцій загалом, аж до детальної спеціалізації у виконанні завдань великих економічних і соціальних комплексів. Таким чином, було запрограмовано

детальне розмежування між керівниками та виконавцями конкретних операцій, причому останні все більше віддалялись від процесу прийняття рішень, все менше усвідомлювали загальний сенс і мету власних дій, що поступово перетворювались на автоматичні. За ситуації успішного функціонування гігантської соціально-економічної мегамашини, попри зовнішню раціональність та логічність, невизначеним та екзистенційно самотнім залишалось положення людини, життя індивіда, пройняте ірраціоналізмом та абсурдом. Почасти руйнівною видавалась загальна спрямованість системи до максимального досягнення вигод, користі та сконцентрованого зростання панування над усіма, над внутрішньою природою людини та над оточуючим середовищем.

Як писав Е. Фромм, «ми не помітили, що стали жертвами панування нового роду. Ми перетворилися на роботів, але живемо під впливом ілюзії, що ми самостійні індивіди... Індивід живе у світі, з яким втратив усі реальні зв'язки, в якому все інструменталізовано; і сам він став частиною машини, створеною його власними руками. Він знає, яких думок, яких почуттів, яких бажань чекають від нього оточуючі, і думає, відчуває і бажає у відповідності до цих очікувань, втрачаючи при цьому власне «я»...» [322, с. 286].

Моделі ідеальної фабрики, яка працює як єдиний механізм, відповідало уявлення про соціальний організм, який діє за централізованим, строго науковим планом і керується найбільш компетентними професіоналами – технократами, бюрократами, політиками [178, с. 25]. За людиною зберігалось, у кращому випадку, право періодично обирати найвизначніших керівників і правителів, але не можливість самоуправління. При тоталітарних режимах їй не було дозволено навіть цього, оскільки вважалось, що панівні партії і вожді втілюють у собі справжнє знання, істину. Втім, як зазначав Г. Маркузе у праці «Ерос і цивілізація», сучасна епоха прихильна до тоталітаризму навіть там, де вона не створила тоталітарних держав [219, с. 311]. Різко зросла контролююча роль держави у всіх сферах життя. Засоби масової інформації, пануючі норми і цінності пронизали своїм впливом не

тільки зовнішню поведінку, але й внутрішній світ окремої людської особистості. Людина все більше дотримувалася заданих принципів поведінки, втрачаючи здатність до критичного сприйняття світу і самостійного мислення. «Ми прийшли до висновку, що суспільство стане розвиватись у напрямку тотально керованого світу, що все буде регулюватися, все!» – сказав пізніше М. Горкгаймер [350, с. 117].

Історія Франкфуртської школи видається неповною без осмислення ролі ставлення мислителів цієї критичної теорії до власного сімейного коріння, зокрема єврейського походження. Загальновідомо, що Франкфуртська школа критичної теорії була таким угрупованням соціальних і політичних мислителів, що функціонувало на базі Франкфуртського інституту соціальних досліджень, доки здобуття Гітлером влади не змусило їх піти у вигнання. При цьому дослідники часом вказують на той факт, що мислителі були переважно німецькими євреями. «З приходом до влади нацистів чимало вчених Інституту – у своїй більшості євреїв – емігрували до Сполучених Штатів...» – пише Ж. Рюс [272]. Тим не менш, більшість досліджень, присвячених франкфуртській критичній теорії, незалежно від того підтримують чи засуджують їх автори вчення цих філософів, соціологів і психоаналітиків за продовження теорії Карла Маркса, значно менше уваги звертають на те, як іудаїзм вплинув на їхнє життя і роботу. Водночас серед останніх праць, присвячених історії та теоретичним напрацюванням Франкфуртської школи, вирізняється дослідження Дж. Джакобса «Франкфуртська школа, єврейське життя та антисемітизм» [412], який доводить, що єврейське питання справило істотний вплив на ключові постаті Франкфуртської школи.

Серед резонансних імен Франкфуртської школи філософи і соціологи М. Горкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе здійснили вагомий в історії політико-філософської думки внесок, оригінальні спроби оновлення марксизму в реаліях свого часу, що сприяло зростанню публічності та авторитету школи в

революційні 1960-і рр. Пізніше ідеї франкфуртців розвинув також виходець з ортодоксальних єврейських кіл Е. Фромм. На периферії чи в якості членів Франкфуртської школи працювало ще чимало німецько-єврейських авторів (З. Кракауер, В. Беньямін, В. Райх, Л. Левенталь). В одних випадках єврейське походження родин названих мислителів визначило їх життєві й творчі шляхи, в інших – їх походження допомагає зрозуміти, чому лідери школи підкреслювали значимість та загрозу антисемітизму.

Дослідники (автобіографіст Джек Джакобс, політичний історик Цві Розен, історик Франкфуртської школи Мартін Джей, соціолог Лео Левенталь) звертають увагу на те, що М. Горкгаймер розпочав висвітлювати проблеми антисемітизму приблизно під час його військової служби у Першій світовій війні, а «у своєму мисленні, [Горкгаймер] завжди був дуже свідомим єврейської спадщини» [417]. До вигнання з Німеччини у його творчості не було так явно виражене єврейське питання, але вже «Діалектика Просвітництва» і «Авторитарна особистість» відображають глибоке бажання представників критичної теорії з'ясувати природу і протистояти самому феномену ненависті до євреїв. М. Горкгаймер стверджував, що анти-інтелектуалізм, ненависть мислення, в тому числі й ненависть до євреїв, обумовлена сексуальними розладами, неспроможністю позитивно ставитися до життя [див. напр. 350].

Єврейська ідентичність Т. Адорно, що народився у сім'ї матері-католички та батька-єврея, зростала разом з європейськими переслідуваннями. У США М. Горкгаймер і Т. Адорно шукали фінансування для дослідження проблем антисемітизму, відчуваючи, що Європа у цьому контексті практично безнадійна. Проте і в США вони подивувалися тому, що антисемітизм був також поширений (від університетських квот щодо єврейських студентів і викладачів, обмежень з працевлаштування, поселення у готелях до популярної у 1930 р. американської радіопередачі католицького священика Чарльза Едварда Коліна, який проповідував ненависть до євреїв). Тут вони зрозуміли, що антисемітизм є не окремишньою психологічною

аномалією німецького національного характеру, а загальносвітовою тенденцією. У 1942 р., коли трагедія Голокосту почала набирати особливого розмаху, М. Горькаймер писав Л. Левенталю: «Це дні печалі. Винищення єврейського народу досягло небувалих в історії розмірів. Я думаю, що темрява опісля цих подій буде дуже довгою і може поглинути людство» [411].

Подібні судження перегукуються з однією із найвідоміших заяв Т. Адорно від 1949 р. про те, що «писати вірші після Освенцима є варварством». Пізніше, у праці «Негативна діалектика» (1966 р.), продовження будь-якої культури, яка власне й сконструювала Освенцім, вбачалося для Т. Адорно сумнівним проектом: «(...) невірно, неправильно, що після Освенцима поезія неможлива. Краще було б задати собі менш «культурне» питання про те, чи можна жити далі після Освенциму, чи можна справді дозволити це тим, хто випадково уникнув смерті, але за справедливістю мав би стати одним із тих, убитих. У житті такої людини чільне місце займає холод та байдужість – головні принципи буржуазної суб'єктивності, інакше Освенцім не був би можливим, і в цьому є очевидна провина тих, кого помилували. Відчуваючи себе винною через те, що сталося, ця людина переймається фантазіями про те, що вона не живе, а загинула у газовій камері в 1944 році, та що саме її існування є химерою, еманациєю божевільного бажання людини, яка була вбита двадцять років тому. Інтелектуали та митці нерідко відчувають, що вони не беруть участі в бутті, не є рівноправними партнерами буття, а залишаються глядачами» [3, с. 323–324].

Інший представник школи Г. Маркузе зростав в асимільованій берлінській сім'ї, яка, тим не менш, відзначила його Бар-Міцва (прийом 13-літніх хлопчиків у доросле юдейське об'єднання). У 1930-х рр. зростання академічної кар'єри Г. Маркузе стало неможливим, в тому числі й через його антисемітсько налаштованого наставника М. Гайдегера. В 1970-х рр. Г. Маркузе оголосив про публічний протест супроти переслідування євреїв

Радянського Союзу. У розпал його слави він регулярно отримував обурливі листи від американців, таких як каліфорнійський автор Чет Шварцкопф (який написав до Г. Маркузе, що «прийшов до цікавих міркувань – поряд з багатьма іншими ветеранами Другої світової війни – чи Гітлер не був все-таки правий» [411]). Можливо, через ці спогади, Г. Маркузе завжди стійко захищав Ізраїль як «притулок для переслідуваних євреїв, в тому разі, якщо його роль полягає в захисті євреїв від другого Голокосту», і водночас він вільно критикував ізраїльську політику. У грудні 1971 р. він відвідав Ізраїль, розвиваючи все більшу прихильність до єврейської державності, на відміну від його колишніх колег М. Горкгаймера та Е. Фромма. Тим не менш, навіть М. Горкгаймер перед від'їздом до Швейцарії в кінці 1950-х рр., виявив інтерес до свого коріння, особливо після невдалої спроби повернутися до наукової роботи в Німеччині через продовження німецького антисемітизму. М. Горкгаймер читав Кадиш (єврейська молитва, що прославляє святість імені Бога і його могутності, виражає прагнення до кінцевої спокути й порятунку) над могилами своїх батьків, приходив до синагоги у святі дні, а в 1971 р. зробив спеціальний запит до єврейської громади м. Штутгарта в регіоні, де він народився, щодо пошуку єврейського імені, яке йому дали при народженні [411; 412].

Схожою видається й біографічна історія В. Райха, який народився в с. Добряничі Північної Буковини, у німецькомовній родині, де, незважаючи на єврейське коріння, розмовляти на ідиш вважалося «ознакою неотесаності» і тягнуло за собою суворе покарання [263]. Ці сюжети з біографії теоретиків Франкфуртської школи увиразнюють соціокультурні та історичні умови формування їх світоглядів. Вони дозволяють зробити припущення, що єврейська ідентичність мислителів, навіть у первісно латентному стані, на тлі геноциду єврейського народу, а згодом міжнародного занепаду антисемітизму, певною мірою утвердилася та дала плідний матеріал для міркувань та загальних настанов критичної теорії.

Окремо слід вирізнити умови і контексти професійного зростання, що також вплинули на можливості і напрямки досліджень представниками Франкфуртської школи. Ключові фігури Інституту первинно переслідували різні професійні інтереси, а в умовах назрівання та розгортання значних суспільно-політичних потрясінь нерідко були вимушені відмовлятися від виключно академічної кар'єри або поєднувати різні напрямки діяльності: наукову, педагогічну, громадсько-політичну, медичну, урядову тощо. Окремі співробітники (М. Горкгаймер та Г. Маркузе) викладали у Колумбійському університеті, деякі (Л. Левенталь, Г. Маркузе), мотивовані необхідністю боротьби із гітлеризмом, працювали для уряду США, зокрема й у секретних службах.

Біографії вчених Франкфуртської школи передусім привертають увагу широким діапазоном наукових пошуків та галузей одночасної або паралельної самореалізації: соціальний філософ, політолог, психоаналітик, соціолог літератури, дослідник масових комунікацій, музикознавець і т. д. Для прикладу наведемо творчість молодого психоаналітика В. Райха, якого у міжвоєнний період турбувала не лише наука чи лікарська практика у Відні, але й суспільно-політичні труднощі та перспективи розвитку. Лівий рух, що динамічно набирив обертів, особливо привертало увагу, тож у 1929 р. В. Райх вступає до Комуністичної партії. Вже у Берліні дослідник береться за розбудову клінік сексуальної гігієни для робітників, гуртків зі статевого виховання батьків і дітей. Втім така діяльність викликала протилежну реакцію оточення – його виключають і з партії, і з психоаналітичної асоціації. Саме в цей час, ще до приходу А. Гітлера до влади, В. Райх починає роботу над книгою «Фашизм і психологія мас» [265]. Висновки вченого випередили свою епоху та були пророчими. «Фашиста слід шукати не в німцях, а в будь-якій маленькій людині. В самому собі. Ми не усвідомлюємо свого фашизму. – писав В. Райх, – Ненависть до будь-якої категорії людей чи нації вже є ознакою фашиста. Це означає, що іншого не прирівнюють до себе, що в ньому менше душі, життя, прав, гідності». За В. Райхом, дуже

часто політична риторика в своїй основі є фашистською, навіть коли про це і не думають: «Вони обіцяють тобі не особисту, а національну свободу, не власну значимість, а національну велич. Вони не кажуть ні слова про самоповагу, зате сурмлять в усі сурми про необхідність такої поваги до держави. Оскільки поняття “особиста свобода” і “власна значимість” втрачають для тебе будь-який зміст, то гасла “національної волі” і “національних інтересів” приводять тебе в такий же захват, який відчуває собака, коли кинути їй кістку» [265, с. 18, 124].

Вважаємо за необхідне окремо вирізнити суспільно-політичні обставини та історичні події, які суттєво вплинули на світоглядні основи критичного вчення, оскільки більшість прихильників і розробників критичної теорії пережили значні суспільно-політичні потрясіння ХХ ст., були їх учасниками або очевидцями та, зрештою, ідеологами революційних змін.

Друга світова війна стала переломною у житті багатьох дослідників та залишила помітний слід у їх творчій спадщині. Для багатьох вона сама та й ті суспільно-політичні феномени, які її зумовили чи супроводжували, стали предметом подальших наукових досліджень, інші ж зуміли попередити про цю трагічну сторінку історії. Так особливим досвідом застосування В. Райхом своїх соціально-політичних теорій залишається його вчення про фашизм, де науковець задовго до праць Е. Фромма і Т. Адорно стверджує, що фашизм виник не просто в результаті махінацій німецьких капіталістів чи впливу на маси харизми А. Гітлера. Дослідник переконаний, що витoki фашизму слід шукати в психологічній структурі німецьких мас, в амбівалентному ставленні до влади, що характерне для німецьких середніх прошарків. Дрібний буржуа одночасно і тягнеться до влади, і бунтує проти неї, а відтак особливо легко підкоряється абсолютній диктатурі бунтівної організації, займаючи позицію фюрера до нижчих статусом. У середовищі середнього класу, на думку дослідника, сексуальне придушення підлітків породжує авторитарну атмосферу. Накладання сімейної та економічної структури, характерне для дрібної буржуазії, неминуче означало авторитет

батька на фермі або у майстерні, що посилюється його економічною владою. Тоді як у пролетарській сім'ї процес виробництва сприяв відриву дітей від батьків, глава буржуазної сім'ї жорсткіше і ефективніше контролює поведінку дітей. Причому цей «авторитарний синдром», відомий ще у часи Реформації, свого апогею досяг у ході економічної кризи Веймарської республіки, коли хвороба набула відкритого вираження [265].

Покладання відповідальності за фашизм на маси В. Райхом було досить близьким спробам апології німецької еліти, реабілітації її культурних, політичних та військових кіл. Природу експлуаторських режимів вчений вбачав передусім у патріархальній сім'ї, що підтримувалась інститутом моногамії, моральними повчаннями, релігійними засторогами, культурними упередженнями. В. Райх стверджує, що перехід до патріархату пов'язаний з кінцем первісного комунізму К. Маркса. Сексуальне придушення підростаючого покоління він вважав найбільшою катастрофою в людській історії, а всю історію тлумачив з огляду двох основних, домінуючих в ту чи іншу епоху типів сім'ї: матріархального й патріархального. При цьому саме остання є середовищем продукування авторитарних і консервативних структур.

Як відзначає В. Токарева, започаткована фашистами специфічна форма державно-монополістичного капіталізму забезпечувала збереження соціальних, політичних та економічних позицій панівного класу. Тому фашизм для марксистів виглядає як кризова форма переходу монополістичного капіталізму до капіталізму державно-монополістичного. Проте послідовне застосування класового підходу до аналізу німецького фашизму навіть серед марксистів супроводжується частими застереженнями та корегуванням. Вони змушені визнати, що під час націонал-соціалістської перебудови економіки окремі представники пануючого класу зазнавали незручностей і відчутних втрат, а певні кола монополістичної буржуазії виявляли незадоволення функціонуванням економічної системи, створеної фашизмом. Державно-адміністративне регулювання економіки, здійснюване

фашистами, не відбивало інтересів монополістичної буржуазії. Подолати обмеженість марксистського підходу спробував засновник «сексуально-енергетичної» соціології В. Райх. Він піддає критиці тих, хто вбачав успіх фашизму в тому, що той «заплутав», «розбестив» і «загіпнотизував» маси. Проте одного лише соціально-економічного пояснення замало. Твердження на зразок «робітники мають усвідомити» або ж «нам не зрозуміло» цілком безпідставні. Пояснювальна ідея Райха зводиться до того, що кожен суспільний лад створює в масах своїх членів психологічну структуру, потрібну йому для досягнення своєї мети [304, с. 12–13].

Саме в умовах наступу тоталітаризму, нацистського придушення прав і свобод людини, інший дослідник – В. Беньямін – солідаризувався у своїх позиціях з неомарксистами, зокрема у розумінні історії як процесу діалектичного, де свідомість так само важлива, як і власне буття. Соціал-демократична партія Німеччини, на думку вченого, не усвідомивши цього вирішального аспекту, допустила тимчасову політичну перемогу А. Гітлера. У цьому контексті В. Беньямін переконує – ніщо інше не корумпувало німецький робітничий клас так, як його впевненість, що він пливе за течією. Відтак і сформувався передумови, які залишили лише один крок до ілюзії, що фабрична праця, яка відповідала б ходу технічного прогресу, є політичним досягненням [50, с. 85].

Протести, які вирували впродовж 1968 р., об'єднали неймовірно велику кількість людей – працівників, студентів, знедолених, маргіналів, що стояли на ідеях припинення насильницьких державних репресій по всьому світу. Західні дослідники відмічають, що звільнення від державного насильства – найхарактерніша вимога протестувальників із різних куточків світу того часу, які повстали з різних соціальних причин. У Сполучених Штатах, наприклад, акції протесту відстоювали громадянські свободи, антирасизм, опозицію до війни у В'єтнамі, а також фемінізм і початки екологічного руху, в тому числі й спротив поширенню біологічної і ядерної зброї. «Нові ліві»

були противниками капіталізму, але і соціалізм у тому вигляді, в якому він існував у країнах соціалістичного табору, вони не схвалювали. Загалом же серед молоді країн Заходу були популярні буддизм, перформативізм, авангардизм, троцькізм, анархізм, маоїзм та інші радикальні настрої. Рух хіпі вражав мешканців невеликих консервативних американських містечок їх різними витівками. Молодь протестувала проти пуританської моралі своїх батьків і матерів зокрема, й щодо сексуальних відносин. Саме в цей період масово заговорили про «сексуальну революцію». Найбільшою мірою епоха молодіжних протестів вплинула на культуру і мистецтво. Контркультура стала масовим явищем, ідеали молоді висловлювала рок-музика. Зрештою, до 1973 р війська США були виведені з В'єтнаму, в 1974 р. в США був скасований призов до збройних сил. З кінця 1960-х рр. у багатьох країнах був декриміналізований гомосексуалізм. Телебачення, що впливало на формування політичної ідентичності цього покоління, стало також новим та особливим інструментом для революціонерів. Вони билися не тільки на вулицях і в університетських кампусах, але й на екрані телевізора під наглядом ЗМІ [388].

Значною мірою джерелом для цих протестів слугувала помітна теоретична база, напрацьована в т. ч. й представниками Франкфуртської школи. Оскільки сексуальне придушення в родині служить джерелом усіх інших форм гноблення, соціальна революція невіддільна від сексуального звільнення. Воно закономірно супроводжує процес набуття політичних свобод. І навпаки, сама революція буває приречена на провал, якщо тільки вона не гарантує скасування репресивної моралі. Підтвердження цьому В. Райх знаходить у російській революції. На початку її, нагадує він, робилися спроби сексуальних реформ, які підривали авторитет патріархальної сім'ї. Проте загалом виховання залишалось сексуально-негативним. Основна структура характеру в широких масах залишалася тією ж, заявляє В. Райх, якою була за царату, в результаті чого соціалістична демократія «переродилася» в диктатуру [266; 431].

У процесі осмислення політико-культурних, соціальних й історичних контекстів формування і розвитку критичної теорії привертає увагу проблема трансформації лівих теорій та ідеологій, ідейно-політичний розкол між таборами «нових лівих». Радикальні групи та осередки «нових лівих» виступають із закликами до позапарламентської боротьби з владою, до створення позапарламентської опозиції, бо традиційна політична система «старих демократій», діючі політичні партії та профспілки дискредитували себе. Вони ведуть мову про революцію, але не про ту, до якої закликали К. Маркс, В. Ленін, Ф. Кастро, а про революцію свідомості, яка має на меті становлення нової людини нового тисячоліття. Помірковане крило «нових лівих» вже давно (1950–60-ті рр.) відмовилося від закликів до соціальної революції, бунтів на користь ідеалів де бюрократизації та детехнократизації сучасної держави і людини. Критику «новими лівими» діяльності індустріальної та постіндустріальної держав деякі дослідники [253] називають «романтичною», такою, що ґрунтується на гуманістичних і світських ідеалах західної цивілізації, передусім ідеалах розуму, свободи і справедливості.

Радянські дослідники природно також зосередили увагу на ідеях та позиціях представників школи. Ця тенденція поступово відобразилася у зростаючій кількості публікацій, присвячених проблемі Франкфуртського вчення [див. напр. 20; 57; 66; 68; 87; 103; 285; 288; 301], які водночас були доступні загалом лише для обмеженого кола фахівців гуманітарного профілю, але не виходили на широкий загальний радянського суспільства чи, тим більше, політики СРСР.

Втім, як зауважують сучасні дослідники, зневірившись у революційних потенціях промислових робітників (особливо після того, як під час «Червоного травня» у Парижі 1968 р. великі політичні партії та профспілки, які організовували робітництво, відмовилися підтримати революційні заклики студентського руху і зрештою сприяли поразці надій на соціальну революцію), теоретики ліворадикальних рухів і на Заході у пошуку нового

суб'єкта революційного процесу все частіше зверталися до тих соціальних груп, які не могли бути чітко класифіковані за класовою приналежністю (молодь, інтелігенція), або ж займали у ній маргінальну позицію (люмпен-пролетаріат, мігранти з країн «Третього світу»). Власне, суттєві корективи у процесі класової боротьби внесла поява молоді як самостійної соціальної сили (спричинена рядом чинників, зокрема поширенням доступної загальної освіти, повоєнним бебі-бумом та невдоволеністю «суспільством споживання») – молоді люди, відірвані від свого попереднього соціального середовища і ще не вбудовані в нове, виступали як мобільна масова база протестних рухів [244].

Критична теорія спрощеного зразка як популярна ідеологія громадського протесту не вийшла за її рамки, не знайшла належного відображення у політико-партійній діяльності й тим більше в державних програмах. Політичний спектр ідей, близьких окремим теоретикам Франкфуртської школи, офіційно представлений швидше лівоцентристськими, але не ліворадикальними програмами.

У цьому зв'язку В. Малярчук звертає увагу на те, що ще в 1950-х рр. європейські соціалістичні та соціал-демократичні партії відмовилися від марксизму. У прийнятій у 1951 р. I конгресом Соцінтерну Франкфуртській декларації було викладено нову ідейну платформу соціал-демократії – «демократичний соціалізм». Побудована на антикомуністичній риториці, декларація містила гостру критику радянського соціалізму й політичних режимів «народної демократії», встановлених за підтримки СРСР у Східній і Центральній Європі. Хоча відмова від марксизму певний час була предметом міжпартійних розбіжностей, подальший розвиток європейського лівоцентризму відбувався відповідно до ідей, озвучених на початку 1950-х рр. у Франкфурті. Пошук західноєвропейськими лівоцентристами нових партійних гасел, що віддзеркалювали б внутрішньополітичні реалії і відповідали б національним потребам, тривав і надалі. У середині 1990-х рр. лідер британських лейбористів Т. Блер закликав партію до переходу на

«третій шлях» – між традиційною соціал-демократією та лібералізмом. «Новий центризм» як ідеологічну базу для Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) запропонував її лідер Г. Шредер. У 1999 р. напередодні виборів до Європарламенту Т. Блер і Г. Шредер виступили із спільною програмою «Третій шлях / Новий центризм», у якій наголошувалося, що спроби реалізувати ідею щодо ролі держави у виправленні недоліків ринку й компенсації пов'язаних із ними збитків дуже часто мали своїм результатом надмірне розширення її прерогатив, а відповідно – й бюрократії, унаслідок чого близькі громадянам цінності, як-то особистий успіх, дух підприємництва, персональна відповідальність, вважалися другорядними. Не відмовляючись від соціалістичного ідеалу, лівоцентристи замість традиційних гасел класової боротьби звернулися до ідей класового партнерства, метою якого декларувався баланс інтересів суспільних груп [209].

На цей час, переважно ще у 1970-ті рр., більшість засновників Франкфуртської школи відійшли із життя один за одним. Шляхи їхніх молодих послідовників і учнів суттєво розійшлися, у науковій літературі про них вже не йдеться як про єдину ідейну течію. Франкфуртська школа стала надбанням історії політичної думки, але її ідейний спадок й досі залишається важливою частиною ліворадикальної політичної свідомості.

1.3. Методологічні аспекти політологічного аналізу творчої спадщини неомарксизму

Джерельна база, яка дозволяє осмислювати суспільно-політичні ідеї членів та послідовників Франкфуртської школи, передусім характеризується міждисциплінарністю. Про теоретиків Франкфуртської школи та їх окремі ідеї нерідко пишуть у вітчизняних наукових дослідженнях, зокрема такі праці збагатили і дисертаційний фонд незалежної України. Охопити всю

історіографію питання в рамках кандидатського дослідження досить складно, втім спробуємо звернути увагу на праці молодих українських дослідників, серед яких критична соціально-політична філософія викликала помітний науковий інтерес та склала важливий сегмент дослідження.

До наукової, художньої, публіцистичної творчості плеяди мислителів Франкфуртської школи сучасні дослідники часто звертаються у контексті вивчення мистецтвознавчих проблем (О. Бенюк, Л. Ільчук, О. Полтавцева, Т. Сирятська, Є. Яворська та ін.), антропологічних та психологічних особливостей (О. Гордієнко, Р. Самчук та ін.), при літературознавчому аналізі (В. Костюк, Н. Ліщинська, Н. Михальчук та ін.), у соціологічній і соціально-філософській ретроспективі (С. Артеменко, М. Булатевич, Г. Гнатишак, Б. Горобчук, В. Єрмоленко, С. Літвінов, О. Льовкіна, Н. Майструк, М. Пустова, В. Токарева, В. Якубіна та ін.); окремо можна вирізнити й праці з актуальних у наш час проблем комунікації (Н. Зражевська, В. Іванов, Л. Ороховська, І. Яременко та ін.) [32; 48; 64; 91; 94; 96; 97; 123–126; 138; 139; 152; 184; 199; 200; 204; 205; 224; 232; 250; 260; 274; 281; 304; 368; 369; 370-373]. У цьому руслі наведемо декілька прикладів таких досліджень та, безумовно, виокремимо власне політологічні підходи.

Грунтовні дослідження евристичних, теоретичних та методологічних можливостей понятійно-категоріального апарату теоретичної соціології Франкфуртської школи стосовно наукової ідентифікації онтологічних ознак суспільства модерну здійснив М. Булатевич [64]. До вирішення проблеми відчуження через контексти соціальної філософії Франкфуртської школи вдається О. Льовкіна, яка окреслила шляхи оптимізації відчуження у франкфуртських мислителів, концепцію авангардного мистецтва і духовного оновлення як основи гносеологічно-естетичного варіанту подолання відчуження та аналізу ряду сучасних проблем, пов'язаних із глобалізацією (вестернізація суспільних ідеалів і цінностей, маніпулювання свідомістю за допомогою мас-медіа, тотальна економічна координація суспільством та ін.) [204]. В. Брижнік аналізує соціально-філософські ідеї Т. Адорно та

Ю. Габермаса, зокрема проблеми емансипації особистості у критичній теорії суспільства [61]. М. Пустова звертає увагу на особливості гендерної епістемології у філософії постмодерну в цілому, зокрема й на конституювання феміністської епістемології в руслі «конфлікту інтерпретацій» теоретиків Франкфуртської школи [260]. Дослідження Б. Горобчука присвячено особливостям функціонування індустрії культури в сучасному суспільстві, де, зокрема, визначено й евристичний потенціал критичної теорії Франкфуртської школи [96; 97].

У контексті аналізу евристичних можливостей традиційних і новітніх соціально-філософських концепцій сутності, особливостей і ролі у новітній історії феномену «мас» з урахуванням чинників, пов'язаних із формуванням постіндустріальної цивілізації, процесами глобалізації, постанням нової інформаційної ери й епохою постмодерну В. Якубіна звертає увагу на праці Г. Маркузе та В. Райха [369]. Слід підкреслити, що до праць Франкфуртської школи часто звертаються саме дослідники феномену натовпу/мас, владних відносин у соціологічних концепціях теоретиків масового суспільства. Так В. Токарева аналізує різноманітні соціальні концепції, що містять спроби розкрити сутність німецького фашизму, порівняти численні методологічні конструкції, створені теоретиками марксизму, неофрейдизму, Франкфуртської школи тощо, аби пояснити цей складний феномен [304].

Праця В. Єрмоленка покликана до висвітлення парадоксів взаємопроникнення модерну та антимодерну, притаманного низці європейських та вітчизняних інтелектуалів першої половини ХХ століття, на основі аналізу філософських концепцій В. Бен'яміна [126]. В. Кьопке аналізує існуючі інтерпретації проблеми цінностей і людини, рівні функціонування цінностей (індивідуальний, соціальний, теоретичний) у працях німецьких філософів і теологів, серед яких відводить вагоме місце і Ю. Габермасу [194]. Загалом же приклад конфліктно-консенсусної концепції комунікативної раціональності, феноменологічної інтерпретації соціального простору Ю.Габермаса та її продуктивність у подоланні кризових тенденцій,

притаманних сучасним глобалізаційним процесам, надихнув на написання окремих праць з проблеми багатьох вітчизняних соціологів та філософів (С. Артеменко, Г. Гнатишак, С. Літвінов, Н. Майструк) [32; 91; 199; 205].

Літературознавчий аналіз філософських праць та щоденників В. Беньяміна і робіт Т. Адорно здійснено у дослідженні В. Костюка [184], праць Г. Маркузе – у Н. Михальчук [24], спадщини Е. Фромма – у Н. Ліщинської [200].

Спадщина Франкфуртської школи відома й у колах вітчизняних дослідників актуальних проблем етики, мистецтва, моралі. О. Полтавцева розкриває тенденції позитивної інтерпретації тілесного аспекту музичної реальності в текстах Т. Адорно, який вказує на деструкцію опозиційних структур [250]. Праці Т. Адорно розглядаються також у дослідженні О. Бенюк у контексті філософсько-естетичної бази модерністського розвитку ідеї експериментування, зокрема у європейському мистецтві [48].

Систематичну рецепцію праць Е. Фромма викладено у дослідженні Р. Самчука, що дозволило визначити погляди гуманістичного психолога на природу самоактуалізації людини, проблеми автентичного існування та самореалізації. Тут розкриваються погляди Е. Фромма щодо «продуктивної особистості», продуктивного характеру, який сам мислитель визначає як ідеальну або кінцеву мету особистого розвитку [274]. На єдності морально-естетичного й соціального аспектів у творчості Е. Фромма звертає увагу Л. Ільчук [152].

Цілісний політологічний зріз нашої тематики досі не знайшов комплексного висвітлення у фонді вітчизняних дисертацій із власне політичних наук. Про окремі аспекти теорій та практик реалізації ідей Франкфуртської школи писали: А. Соловйова, осмислюючи дискурс авторитарного підкорення особи владному впливу в західній політичній думці 30–70-х рр. ХХ ст. [291]; О. Волянчук, описуючи концепцію політичної інструменталізації спогадів Т. Адорно [77]; М. Чабанна, конкретизуючи особливості становлення тоталітаризму через теорії масового суспільства

В. Корнгаузера, Г. Маркузе, В. Райха, Е. Фромма, Т. Адорно, Р. Левенталя та ін. [354]; Г. Щолокова, визначаючи комунікативну теоретико-методологічну парадигму теорії К.-О. Апеля та Ю. Габермаса крізь призму аналізу процесу політичного пізнання, політичної мови та інтерсуб'єктивного політичного знання [367]; Я. Чайковський, вивчаючи феномен політичного відчуження людини, в т.ч. й у працях М. Горькаймера, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромма, Ю. Габермаса [355]; Д. Косенко, досліджуючи політичну владу в теорії комунікативної дії Ю. Габермаса [183]. Нижче ми ще звертатимемося до цих напрацювань детальніше.

Російські дисертаційні фонди також містять цікаві зрізи критичного вчення та представлені, зокрема, дослідженнями Н. Антонової [29], Г. Борисової [60], В. Буєва [62], О. Глазунова [90], І. Єгорової [118], А. Колядко [181] та інших.

Загалом же вітчизняні політологи нерідко звертаються до вже класичних сьогодні напрацювань теоретиків Франкфуртської школи і першого, і особливо другого покоління, аналізуючи особливості розвитку політичних ідей демократії, консенсусу, політичної мови, державного правління, політичного режиму, соціальної політики, політичного конструювання (В. Андрущенко, Т. Андрущенко, Б. Андрусишин, Б. Артемюк, О. Бабкіна, Т. Бевз, В. Бех, І. Варзар, П. Вознюк, М. Головатий, В. Горбатенко, М. Михальченко, О. Постол, Т. Пояркова, М. Розумний, Н. Хома, Ю. Шайгородський та ін.) [див. напр. 21; 22–25; 34; 39; 40; 46; 54; 69; 75; 93; 154; 253; 254; 305; 308; 358; 403]. Разом з тим українські вчені та їх підходи до проблем політичної і соціально-економічної модернізації дозволяють по-новому подивитися на значення окремих ідей теоретиків Франкфуртської школи для сучасної України. Особливий інтерес для політологів складають сучасні концепції впровадження практики згоди в громадське життя (Ю. Габермаса, М. Амстутца, Д. Ролза, А. Лейпхарта). Попри всю специфіку кожної з них, їх порівняння дає змогу виокремити певні універсальні вимоги до суспільно-політичного консенсусу сучасності.

Саме поняття «Франкфуртська школа», незважаючи на певну метафоричність чи відносність, стійко увійшло у політологічні джерела, енциклопедичну літературу сучасності [249, с. 720–721]. Авторські колективи фундаментальних зарубіжних і вітчизняних політологічних видань та окремі автори найвагоміших із них звертають увагу на значимість цього феномену в історії політичної думки (Т. Алексєєва, О. Бабкіна, К. Байме, Е. Баталов, А. Бузгалін, І. Воронов, В. Горбатенко, Ф. Кирилюк, Ю. Мельвіль, Ж. Рюс, В. Тейлор, Н. Хома, В. Яковлев). Чимало досліджень присвячені аналізу окремих напрацювань та напрямків розвитку критичної теорії [17, 18; 23; 41; 42–44; 63; 80; 107; 190; 206; 207; 272]. До самого феномену Франкфуртської школи сформувались відмінні означення та підходи. Її, зокрема, трактують як школу критичної теорії [67; 258; 272], школу соціальних досліджень [202; 221; 222; 300], осередок марксистських філософів [81, с. 167], неомарксистське формування [138; 141], осередок буржуазної філософії «негативної діалектики» [107; 141; 286; 289], соціально-політичний протестний рух/ідеологію [198] тощо.

У цьому розмаїтті наукових напрацювань політологів слід зосередитися на специфічній методологічній основі дослідження, що вирізнятиме його з-поміж інших. Водночас погодимося з О. Бабкіною, яка стверджує, що в наш час набуває поширення ідея методологічного плюралізму, згідно з якою феномен політики є багатограним та потребує поліінструментального й цілісного підходів до його осмислення [40].

Схоже, більшість дослідників сходяться на думці про те, що ранній період у діяльності Франкфуртської школи можна сміливо відносити до продовження неомарксистського вчення, за зразком наукових пошуків Антоніо Грамші, Дьордя Лукача, Карла Корша. Справді, громадські та політичні, наукові й ідеологічні дискусії, що постали на початку ХХ ст. у контексті Першої світової війни, російської революції, внутрішніх негараздів соціалістичного і комуністичного рухів, сформували цілу низку спірних питань про природу й сутність революційного та реформістського,

ортодоксального та ревізійного, національного та інтернаціонального, хаотичного та організованого у політичному житті суспільств. Ініціатори та активні учасники відповідних змін (В. Ленін, Л. Троцький, М. Бухарін, Г. Плеханов, Р. Люксембург, К. Каутський, Е. Бернштейн, Р. Гільфердінг, В. Адлер, Ж. Жорес та ін.) потребували політико-філософських, наукових обґрунтувань своєї діяльності на шляху класової боротьби. Втім класичний марксизм у інтерпретації політичних та державних акторів зобов'язував і молодих дослідників переглядати його аргументи, розвивати й поглиблювати засадничі уявлення про світобудову, політичні системи, класи, нації та місце індивіда у них. До того ж марксистська діалектика багатьма сприймалася як «ідеологія бентежна, як небезпечна ортодоксія навіть у своїх відкритих версіях» [272, с. 320].

Загалом «неомарксизм» – досить умовний термін, що об'єднує інколи істотно відмінні між собою теоретичні позиції, які започатковуються в західноєвропейській соціально-філософській думці в 20-ті роки ХХ ст. Спільною для них, однак, є творча спадщина К. Маркса і Ф. Енгельса як основа для досліджень. Дослідження ж призводять до висновків, спрямованих і проти «реального капіталізму» з його культом раціоналізму та споживацтва на Заході, і проти «реального соціалізму» з його догматичним марксизмом-ленінізмом на Сході. В неомарксизмі виділяють два напрями, що отримали (умовні знов-таки) назви: «сцієнтистського» (від англ. science – наука) і «гуманістичного». Перший оцінює загальнопоширений марксизм як недостатньо науковий, другий – як недостатньо людський. Франкфуртська школа, в т. ч. Г. Маркузе, розробляє другий напрям. Виступаючи проти об'єктивістського тлумачення історичного процесу, гуманістичні неомарксистичні бачать у центрі марксистської філософії людину як ініціатора історії. При цьому вони апелюють до ранніх творів К. Маркса і вважають, що саме останні дають змогу відкрити «справжній» марксизм. Зокрема, акцентується увага на «Економічно-філософських рукописах 1844 року»

К. Маркса, в яких досліджується проблема відчуження, уніфікації та знеособлення людини. «Криза марксизму» у ХХ ст. була дуже помітною і глибокою. І капіталістичні, і так звані «соціалістичні» суспільства попрямували шляхами, відмінними від провіщених марксистською теорією соціального розвитку (філософією історії), революції та Марксовим баченням соціалізму. У капіталістичних країнах робітничий клас через потужну і розгалужену систему державних механізмів соціального захисту був успішно інтегрований до сучасної капіталістичної системи, в такий спосіб припинивши своє існування як «живе заперечення» свого власного суспільства, якщо вжити Марксів термін [422, с. 31].

Погодимося зі зауваженням Т. Пояркової, яка підкреслює, що пролетарська революція не відбулася у жодній розвиненій капіталістичній країні. Замість того вона відбулася у відносно відсталій Росії. Радянський варіант соціалізму невдовзі після революції почав сходити з класичних марксистських рейок. Революція 1917 р. виявила нестиковку теорії та практики через принципову неможливість поєднати псевдодобровільну асоціацію робітників, зумовлену відмиранням держави, та концентрацію влади, необхідну для здійснення диктатури пролетаріату [254, с. 180]. Друга світова війна поставила під питання Марксову теорію історичного розвитку та світового єднання робітничого класу. «Холодна війна» та швидкий розвиток економік капіталістичних країн, а також дедалі ефективніше впровадження всеосяжної держави загального добробуту також кинули виклик теорії Маркса. Такі обставини скоріше заперечували будь-яку історичну значимість та застосовність Марксової теорії, ніж могли утвердити її. Однак сьогодні помилково характеризувати будь-яку політичну теорію, в тому числі й ліворадикальну як таку, що має суто емпіричний, або раціональний зміст. Поділ політичних теорій на виключно теоретичні та прикладні (практичні), який набуває останнім часом широкого вжитку, є доволі умовним, штучним, оскільки власне політична наука має чітко виражену практичну орієнтацію, що, зрештою, і визначає її провідні позиції

серед суспільних наук. Методологічно важливо враховувати (не-)сумісність, переплетіння, поділ функцій між фундаментальними, теоретичними та прикладними напрямами такої теорії.

Зважаючи на відсутність чітких критеріїв порівняння теоретичних і прикладних політичних досліджень та «розмитість» самих об'єктів методологічної оцінки, О. Бабкіна звертає увагу на фактичну недоступність проведення між ними більш-менш рельєфних кордонів, та необхідність умовно вирізняти рівні політологічних досліджень: 1) політико-філософський аналіз та політико-теоретичний, що має за предмет дослідження загальні методологічні засади, гіпотези, парадигми, узагальнення, прогнози і т. ін.; 2) конкретно-історичний аналіз, який дозволяє сформулювати основні положення теорій середнього рівня, політичної ідеології, соціального управління, політичних систем та міжнародних (міждержавних, міжблокових) відносин і т. д.; 3) емпіричний аналіз, котрий ґрунтується на конкретних результатах дослідження політичної дійсності [40]. У науковому доробку представників Франкфуртської школи знаходимо викладки різних рівнів.

Теорії економічного детермінізму, класової боротьби, історичного матеріалізму, діалектики, що розвиваються уже друге століття, залишаються актуальними і сьогодні, зокрема при вивченні особливостей історичного процесу, досі відчутних проблем експлуатації та відчуження, соціальної несправедливості і спровокованих нею нових соціальних конфліктів, а також інших політичних, соціальних, культурних реалій. Марксизм, попри надії ряду західних мислителів, не вичерпав себе разом із концепцією К. Маркса та Ф. Енгельса, хоча нові теоретичні та методологічні виміри проблематики тією чи іншою мірою завдячують працям саме цих вчених. Разом з тим, відійшовши від догматичного, домінуючого в радянську добу, розуміння Марксової теорії структури і дії, свободи волі й детермінізму, характерною рисою неомарсистського вчення стала нелінійність, а також його

проникнення у найрізноманітніші сфери суспільного життя – економічну, соціальну, культурну, політичну тощо.

Знакова для свого часу теорія та методологія історичного матеріалізму по-своєму тлумачилась представниками Франкфуртської школи. У працях Л. Левенталю матеріалістичне пояснення історії розуміється як таке, що не може дозволити собі діяти у спрощених чи ілюзорних формах, характерних для академічної історії, інтерпретації і критики. Всупереч загальним твердженням, ця теорія не постулює ані того, що культура в цілому може бути пояснена з точки зору економічних відносин, ані того, що конкретні культурні та психологічні явища – не що інше, як відображення соціальної підструктури. Швидше за все, матеріалістична теорія ставить акцент на посередництві між режимом виробництва і режимом культурного життя. Психологія, на думку вченого, повинна розглядатися в якості одного з головних процесів-посередників, адже описує психічні процеси, за допомогою яких культурні функції відтворюють структури суспільства. Оскільки в якості основи кожного суспільства в історії можна розглядати відносини між правлячими і керованими класами, процеси обміну між суспільством і природою, саме культурні явища роблять такі відносини прозорішими. З цієї причини поняття ідеології буде мати вирішальне значення для соціального пояснення всіх явищ надбудови – від правових інститутів до мистецтва. Ідеологія, як помилкове уявлення про соціальні протиріччя, намагається замінити їх ілюзіями соціальної гармонії. Відтак більшість досліджень є значною мірою дослідженнями ідеологій [416; 417].

Зауважував Л. Левенталь і часту критику з приводу того, що теорії історичного матеріалізму не вистачає методичної оригінальності, що вона володіє «сирим» понятійним апаратом. Прихильники цієї теорії ніколи не уникали обговорення своїх недоліків, а їх висновки і результати завжди були відкриті для інших вчених, а також можливих теоретичних змін, продиктованих новим досвідом соціальної реальності. Історичний

матеріалізм, звичайно, не сховався у привабливих квазі-онтологічних образах, які асоціюються з помилковою філософією знання. Допоки теорія не вважає себе завершеною, а постійно підтримується і відкрита до нових змін і різних переживань, часте звинувачення, що історичний матеріалізм в кінцевому рахунку містить елемент віри, здається, дало свої результати [417].

Неомарксизм послідовників Франкфуртської школи – це значною мірою спроба поєднати методологічні здобутки марксизму і психоаналізу. Приміром, для лікувальних цілей, а згодом і для аналізу суспільних феноменів В. Райх розробив техніку характерологічного аналізу. Прихильник активної психотерапії та максимально можливого використання афективних зв'язків між аналітиком і пацієнтом, В. Райх був переконаний, що в деяких випадках перший повинен вести себе майже агресивно, провокувати у пацієнта емоційні вибухи, які можуть закінчитися навіть нападками другого. У запропонованій В. Райхом моделі особистості місцями помінялися фрейдівські інстанції «Я» і «Воно». Мало місце відмінне тлумачення З. Фрейдом і В. Райхом людської природи. У центрі уваги В. Райха знаходилося, по суті, дофрейдівське свідоме «Я», вимушене захищати себе за допомогою характеру від ворожого середовища і «Воно». В. Райх відкидав реальну присутність несвідомого з усіма його вадами, але розглядав його як спотворення глибшої, абсолютно здорової реальності. Таку модель особистості В. Райх використовував для аналізу соціальних і політичних феноменів. З. Фрейд вказав на сенс таких аспектів поведінки, як помилкові дії, напруження, сновидіння, а В. Райх доповнив їх рядом нових аргументів. Для В. Райха важливим було не стільки те, що проговорює, озвучує його пацієнт, як його поведінка. «Характерологічні заслони» можуть бути розкриті за стилем появи, виразом обличчя, позами, манерою триматися, дивитися на аналітика, інтонаціями голосу та іншими ознаками. При цьому, як відзначають дослідники, ефективність цієї методики, була дуже високою у самого В. Райха, однак, помітно знизилася у його послідовників, оскільки терапія досі значною мірою залишалася мистецтвом [242; 267].

Прагнув теоретично обґрунтувати єдність соціалізму і психотерапії В. Райх, чому присвятив близько шести самостійних праць 1929–1935 рр. Зокрема, у 2-му виданні брошури «Діалектичний матеріалізм і психоаналіз» 1929 р. вчений закладає підставові основи фрейдомарксизму та намагається переконати насамперед марксистів у тому, що психоаналіз зовсім не є «диверсійним ідеологічним маневром» буржуазії, а навпаки, розділяє з марксизмом ряд істотних положень. Вихідною позицією стало твердження про те, що ідеології не лише відображають економічний розвиток, але й укорінюються у психіку індивіда, в структури характеру. Сама ж структура характеру формується в ранньому віці, і в ній втілюються ідеологічні форми ще більш раннього часу [29; 242]. В. Райх впевнений, що, як і К. Маркс, З. Фрейд виходив із реальних людських потреб, а власне психоаналіз є стихійно-діалектичним вченням. І К. Маркс, і З. Фрейд підкреслювали в першу чергу антагонізми, що існують між окремими компонентами суспільства або компонентами психіки. Марксизм критикує капіталістичні системи господарства, а психоаналіз – буржуазну мораль. Втім, на думку В. Райха, як і марксизм, психоаналіз пережив переродження в буржуазному суспільстві, деформувавшись у прибутковий бізнес, модну тенденцію, позбавлену первинного сенсу.

В інтерпретації уперше оприлюднених рукописів К. Маркса Г. Маркузе одним із перших методологічно випишує нові джерела для обґрунтування історичного матеріалізму, за результатами чого й пропонує теорію «негації», тобто заперечення дійсного, яка передувала теорії «негативної діалектики» Т. Адорно. Свій метод дослідження суб'єктивної свідомості він назвав «діалектичною феноменологією», підкресливши значимість антропологічного підходу раннього К. Маркса і наблизивши його до екзистенціалізму [422].

Пізніші покоління представників Франкфуртської школи на противагу класовій боротьбі висували концепцію «класового компромісу», що у

практичній громадсько-політичній площині відобразилася у діяльності більшості тред-юніоністських профспілок або ж практиці «трипартизму» у вирішенні трудових спорів. У 1933 р. у книзі «Психологія мас і фашизм» В. Райх роз'яснив, що Франкфуртська школа відійшла від ідей представників марксистської соціології, які протиставляли буржуа і пролетаріат й натомість утверджували боротьбу між «реакційними» і «революційними» персонажами [265].

Добре ілюструє приклад подібної логіки, зокрема, те, як представник «молодшого покоління» Франкфуртської школи Ю. Габермас намагається дистанціюватися від конфліктологічного трактування марксизму. Він виголошував, що конфлікти з приводу розподілу благ вже не мають попередньої підривної сили, відбувається їх «зняття», класова свідомість фрагментується, а класові структури анонімізуються та відтісняються на задній план. Так, праця переважно зберігає свій відчужений характер, але це компенсується або «гуманізацією» робочих місць, або зростанням грошової винагороди. В умовах, коли класовий конфлікт утримується в латентному стані, на його місце приходять нові конфлікти (він нараховує дюжину їх категорій, починаючи з актуального для ФРН антиядерного руху). Загалом, Ю. Габермас висунув чотири соціальні факти, яким, на його думку, суперечить марксистська теорія класової боротьби, на які особливо звертають увагу сучасники: 1) «держава і суспільство більше не знаходяться у стані надбудови й базису»; 2) відчуження втрачає свою економічну форму; 3) пролетаріат втрачає роль носія соціальної революції; 4) проблемність аналізу «реального соціалізму» у східному блоці [61; 122]. Дві перші претензії в цілому повторюють розповсюджені тези, які стали ще більш сумнівними по мірі повороту глобального капіталізму від кейнсіанства до неолібералізму. Що стосується останнього пункту, то Ю. Габермас правий у тому, що ідеологічні постулати КПРС, яка проголошувала відсутність класових протиріч у радянському суспільстві та «загальнонародну державу», звичайно, суперечили його дійсності як експлуататорського суспільства.

Разом із знаними науковцями відмітимо також, що більшість даних тверджень Ю. Габермас висунув ще у 1960-х рр., пишучи про умови «соціальної держави», яка заповнює «функціональні пробіли ринку». Проте за останні чверть століття відбувся демонтаж «соціальної держави» у даному її вигляді та й сам Ю. Габермас сконцентрувався на проблемах інтеракції в рамках своєї «комунікативної філософії», тим самим мимоволі визнаючи невирішеність соціальних конфліктів «пізнього капіталізму» [244].

Слід відзначити, що й саме покоління Франкфуртської школи переживало значні методологічні перетворення, які були особливо помітними у світлі поширення масової культури та викликів, сформованих нею перед академічною спільнотою. Зокрема, Л. Левенталь зауважив, що академічні дисципліни, які були традиційно споріднені з історією та аналізом літератури, були захоплені зненацька впливом масової літератури, бестселера, популярного журналу, коміксів, і т. п., але довгий час зберігали байдуже зарозуміле ставлення. Поле і завдання, таким чином, було відкрите для соціології. За сучасних умов, вважає Л. Левенталь, існують проблеми, які охоплюють суб'єктивні та об'єктивні аспекти письменництва та наукового пошуку. Автор в умовах сучасної книги і журнальної продукції є залежним від підприємця або виконує роль найманого працівника у свого видавця і рекламодавця. Найсуперечливішими проблемами в політичній та економічній сфері та неоднозначними, антагоністичними у соціальній області є проблеми занурення у мету власного збагачення, в найвпливовіші та могутні галузі споживання. З точки зору літературного вжитку (що однаково актуальна й для соціально-гуманітарної сфери) Л. Левенталь описує класичну ситуацію, в якій читач розділяє самотність вибору або долі з самотністю неповторного витвору мистецтва, і яка в наш час може бути замінена колективним досвідом добре організованої діяльності в напрямку адаптації та надбання хитрощів самотійної маніпуляції. Все більше досліджень надають вихідні матеріали для цього, але їх систематичне соціологічне дослідження ще належить зробити [417].

По-суті, Л. Левенталь фіксує серйозні методологічні зрушення. Він пише: «Те, що читач шукає в літературі – це одна річ; те, що автор подає через усвідомлення читача – щось інше» [417]. Вчений зауважує, що останні наукові розробки в соціальній психології розкрили перед нами безліч структурних синдромів, що зібрані за допомогою відповідей на ідеологічні та проєктивні процедури інтерв'ю. Вони дозволяють діагностувати з високим ступенем надійності, є людина авторитарного чи анти-авторитарного типу. Ці висновки мають очевидний вплив на прогнози політичної, моральної та емоційної поведінки. Поверхові описи дуже часто вводять в оману і можуть бути виправлені шляхом цих нових методів. Необхідно вивчати, на думку Л. Левенталья, не тільки явно архаїчні й інфантильні мотиви світу нелюдських і надлюдських відносин, не тільки ідеологічні та емоційні змісти, а й повсякденні матеріали, систематично досліджувати симпатії і антипатії на рівні усвідомлення, а також на більш глибоких психологічних рівнях [417].

Теорії та методологічні установки марксизму й неомарксизму зустрічали і продовжують зустрічати політичну, етико-філософську, а також наукову критику. Водночас, як слушно відзначають дослідники, останніми роками світ став свідком релегітимізації категорії класової боротьби у науковому та суспільно-політичному обігу. Словосполучення «класова війна» (class warfare), ще недавно немислиме за межами антикапіталістичних кіл, нині не сходить з вуст навіть ультраконсервативних американських коментаторів. Звернення учасників протестів «Occupy Wall Street» до «99%» проти «1%», при всій його умовності та методологічній наївності, спонукає до розгляду реальних соціальних та класових суперечностей і розколів у соціумі [244].

Очевидно, тотальне відкидання класової боротьби, прийняте у вітчизняному науковому дискурсі, неприпустимо збіднює можливості критичного дослідження суспільства та конструювання можливих альтернатив існуючій неоліберальній капіталістичній системі, сумнівність

якої підтверджена світовою фінансово-економічною кризою. У світовій філософії, соціології, політології, антропології та історичній науці класова боротьба виступає як, хай і полемічна, але цілком наукова категорія, а класова експлуатація та класова нерівність усе частіше розглядаються як такі, що формують центральний конфлікт суспільства.

Варто зазначити, що теорія класової боротьби також виявляє тісний зв'язок із проблематикою боротьби за вільне та егалітарне суспільство, що з необхідністю змушує повернутися до суспільних дебатів і проблематики соціальної революції. Тому альтернативою саморуйнування людства за умов класового суспільства, експлуатації, відчуження та держави як репресивного апарату виступають революційно-соціалістичні рухи, що ставлять за мету (і в своїх марксистських, і в своїх анархістських варіантах) безкласове та бездержавне суспільство.

При аналізі політичних теорій важливо враховувати, що досить часто нелегко розмежувати дослідження соціологічного, психологічного, економічного, політологічного характеру. Тому ще однією методологічною установкою, з якою традиційно підходять до аналізу наукових напрацювань представників Франкфуртської школи, є міждисциплінарність. У цьому зв'язку слід звернути увагу на власне політологічні підходи, адже політика як об'єкт наукового вивчення має безліч вимірів та площин, і серед інших регуляторів соціальних відносин пронизує багато сфер життя суспільства та людини. Всебічний, полідисциплінарний і трансконрдонний аналіз різноманітних вимірів політики обумовлює необхідність її дослідження із залученням потенціалу та інструментарію різних суспільних, гуманітарних, а у окремих випадках й природознавчих, технічних наук. Численні праці представників Франкфуртської школи акумулюють результати міждисциплінарних розробок суміжних з політологією галузей: вивчення політичних інститутів тісно пов'язане з правознавством; політичних ідеологій та вчень – з філософією; політичних почуттів та емоцій – з

психологією; політичних традицій і цінностей – з культурологією; а питання генези публічної влади вивчаються антропологією і етнографією тощо.

Висновки до першого розділу

Сучасні політичні теорії покликані виробляти механізми раціональної організації політичних процесів (враховуючи ресурси політичної влади, її авторитет, контрольованість, впливовість, а також потенціал громадянського суспільства); спрямовані на напрацювання практичних рекомендацій, шляхів і механізмів реалізації політичних знань; орієнтовані виявляти здобутки і негаразди у політичних процесах та інститутах, сприяти збереженню стабільності політичної системи у мінливих умовах суспільно-політичного життя. Ці ознаки меншою мірою властиві для напрацювань представників критичної політичної теорії, що оминали зваженість й раціональність у політичних оцінках, але значне місце відводили історичним викладкам і соціально-політичним прогнозам, моделюванню та утопічному конструюванню, передбаченням і власне маркуванню тенденцій розвитку політичних процесів.

Визначальною ознакою критичної теорії ліворадикального спрямування, розробленої зусиллями представників Франкфуртської школи, є її глибокий прикладний рівень узагальнення та впровадження у суспільно-політичну дійсність. Представники Франкфуртської школи не тільки і не стільки теоретики, скільки аналітики, експерти, лідери громадської думки, радники політичних діячів, працівники органів безпеки і державних апаратів. Їх розробки покладені в основу не лише теоретичних чи світоглядних узагальнень, але й програм оптимізації соціально значущих рішень, практичних рекомендацій, прогнозування можливих наслідків політичної діяльності.

Критична теорія Франкфуртської школи у сучасній науковій літературі тлумачиться і як політична ідеологія, і як критика ідеології, і як герменевтика

підозри, і як наукова школа, і як ідейна течія, і як теорія дії та практики. Це одночасно німецький дослідницький центр, осередок науковців-емігрантів та наукова школа міжнародного масштабу. Про сутність критичної теорії у ХХ ст. можна судити за провідною тематикою дослідження її представників: агресивність між типом соціальної структури і спрямованістю особистості, відмова від власного «Я», «втеча від свободи», «одновимірність сучасника» та ін.

Окремі сюжети з біографії теоретиків Франкфуртської школи увиразнюють соціокультурні та історичні умови формування їх світоглядів. Вони дозволяють зробити припущення, що єврейська ідентичність мислителів, навіть у первісно латентному стані, на тлі геноциду єврейського народу, а згодом міжнародного занепаду антисемітизму певною мірою утвердилася та дала плідний матеріал для міркувань і загальних настанов критичної теорії. Єврейське питання справило істотний вплив на ключові постаті Франкфуртської школи: нерідко визначило їх життєві і творчі шляхи, окреслило особливу увагу в їх працях до загроз антисемітизму як частини політичної реальності, посилило критичність у поглядах до існуючих інститутів насильства та репресій.

Важкі умови і контексти професійного зростання також вплинули на можливості і напрямки досліджень представників Франкфуртської школи. Чільні представники останньої первинно переслідували різні професійні інтереси, а в умовах назрівання та розгортання значних суспільно-політичних потрясінь нерідко були вимушені відмовлятися від виключно академічної кар'єри або поєднувати різні напрямки діяльності: наукову, педагогічну, громадсько-політичну, медичну, урядову тощо. Біографії вчених передусім привертають увагу до широкого діапазону наукових пошуків та галузей одночасної або паралельної самореалізації: соціальний філософ, політолог, психоаналітик, соціолог літератури, дослідник масових комунікацій, музикознавець і т. д.

Після війни шляхи дослідників нерідко розходилися і ідейно, і географічно. Критична теорія спрощеного зразка як популярна ідеологія громадського протесту не вийшла за його рамки, не знайшла належного відображення у політико-партійній діяльності і тим більше в державних програмах. Політичний спектр ідей, близьких окремим теоретикам Франкфуртської школи, офіційно представлений швидше лівоцентристськими, але не ліворадикальними програмами.

Наголошується, що методологічною хобою є трактування сутності неомарксистського вчення із виключно емпіричних або лише раціональних параметрів. Важливо враховувати своєрідні особливості, паралелі, функціональні навантаження між фундаментальними, теоретичними та прикладними напрямками такої теорії. Як і в період активного розгортання творчості і діяльності Франкфуртської школи, актуальними залишаються застереження вчених уникати описовості, поверхових суджень та абстрактних узагальнень. Необхідно вивчати не лише загальні мотиви політичних ідей, відносин і процесів, але й докладно структурувати ідеологічні та емоційні змісти, деталізувати повсякденні матеріали, систематично досліджувати соціально-політичні симпатії і антипатії на глибоких психологічних рівнях їхнього усвідомлення.

РОЗДІЛ 2

ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Повстання проти репресивного розуму у творчості Герберта Маркузе

Творчий доробок філософів Франкфуртської школи залишив по собі значний слід в історії політичної думки ХХ ст., але цей слід складно охарактеризувати у однозначних категоріях, підходах чи концепціях. Визначальною ознакою творців ліворадикальної теорії цього, складного в історії людства, століття стала саме відмінність методологічних означень, строкатість наукових гіпотез, множинність авторських суджень, непередбачуваність висновків. Тож наше дослідження буде неповним без осмислення наукової спадщини хоча б декількох виразних представників школи та місця їх ідей у розумінні політичних відносин і процесів свого часу. Г. Маркузе, безумовно, є визначальною постаттю цієї історії та яскравим виразником як наукових позицій, так й ідеологічних переконань.

Серед теоретиків Франкфуртської школи Г. Маркузе (Herbert Marcuse, 19 липня 1898, Берлін – 29 липня 1979, Штамберг) вирізнявся своїм умінням та гостро артикульованою потребою поєднувати здобутки теорії та реальної практики. Разом із тим, він належав до представників громадської думки й наукового поступу, що відважувалися на перегляд власних переконань. Еволюція цих поглядів частково стане предметом нашого дослідження, адже слугує вдалим прикладом, що добре ілюструє зміни політичної думки в часі переломних подій ХХ ст. Для самої ж історії розвитку Франкфуртської школи вже 1950-і рр. стали свого роду переломними. Накопичений на той час потенціал ідей та позицій необхідно було популяризувати. Постала гостра необхідність у публічному представленні школи та налагодженні її зв'язків із

широкими колами громадськості. Цю нішу вдало освоїв саме Г. Маркузе, що у сучасній енциклопедичній та біографічній літературі постає як професор філософії, соціолог, політолог (політичний теоретик), психолог, громадський діяч, «батько нових лівих» [35-38; 134; 186; 238; 246; 247; 299; 363; 364].

Портрет політичного філософа суттєво увиразняють короткі сюжети із біографії. Народжений у Берліні, єврей за походженням, Г. Маркузе багато років прожив у США, більшість видань підготував англійською мовою, відтак у літературі його називають і американцем, і німецьким євреєм, і німецько-американським філософом. Г. Маркузе відомий також як учасник соціалістичного повстання спартацистів (у 1916 р. призваний в німецьку армію, де працював у стайнях Берліну під час Першої світової війни, а згодом став членом Ради солдатів, що спонукало взяти участь у невдалому соціалістичному т.зв. «спартаківському» повстанні, розгромленому силами Веймарської Республіки). Г. Маркузе навчався в університетах Берліна і Фрайбурга, в останньому ж і отримав докторський ступінь (Ph.D.) у 1922 р. (тема дослідження «Der deutsche Künstlerroman») [425]. Здобувши науковий ступінь, він повернувся до Берліну, де був зайнятий у продажі антикварних книг, видавничій справі. Втім, уже в 1928 р. у Фрайбурзі він прагне навчання та співпраці з Е. Гуссерлем і підготовки габілітації з М. Гайдеггером на право викладати, утвердитися в академічній кар'єрі в німецькому університеті. У такий спосіб у 1932 р. з'являється видання за одноосібного авторства дослідника «Онтологія Гегеля і теорія історичності» («Hegels Ontologie und die Grundlegung einer Theorie der Geschichtlichkeit») [419]. Творчість дослідника у цей період була своєрідним синтезом Гайдеггерівської екзистенціальної феноменології і марксистської теорії. Як і Д. Лукач, чиїми роботами він явно захоплюється, між 1928 і 1933 рр. Г. Маркузе розвиває інтерпретацію марксистської теорії, що виступає проти перспективи комуністичного ортодоксу.

З тогочасних есеїв вченого [422; 423] видно, що Г. Маркузе тривожить сумний стан марксистської теорії та філософії, зловживання поняттям

«діалектичного», у якому нерідко вбачають універсальну панацею. Відтак, на думку вченого, кожна помилка, кожен крок назад можуть бути виправдані як необхідна ланка в ланцюзі діалектичного, так що врешті-решт, як і при капіталізмі, легко можна уникнути прийняття рішень, що призводять до історичного безумства і фаталізму. У марксистській філософії, на думку мислителя, не слід регресувати за рівнем системності, а проблеми свідомості, представлені у найбільш передовій «буржуазній філософії» Дільтея, Гуссерля, Гайдеггера, слід уникати. Комуністична ортодоксальність сліпо використовує «діалектику», щоб виправдати політичних акторів і дії як історично необхідні. У той же час Кантіанство намагається зробити з марксизму наукову соціологію, яка віддаляє його від конкретної гостроти історичної ситуації, знецінює радикальні практики. Критичний огляд вченим есе К. Корша «Марксизм і Філософія» доводить, що філософія не може бути реалізована ні у практичному застосуванні, ні в її розрізненні серед окремих наук, ні у зведенні до формальної логіки чи діалектики. Актуалізація філософії, її поворот до філософської теорії соціальної практики, заповненої марксизмом, можливі тільки на основі ґрунту, підготовленого Г.-Ф.-В. Гегелем і філософією життя В. Дільтея. Згідно Г. Маркузе, філософія в працях В. Дільтея досягає ситуації, яка підносить його в межах своєї «актуалізації», тематизує вимір реальності, розкритий Г.-Ф.-В. Гегелем і К. Марксом, а саме вимір «історико-соціальної дійсності». Кульмінацією такої думки автор есе вважає формулювання самої основи філософії – вигоди від сукупності наших знань. Життя, як Г. Маркузе інтерпретує В. Дільтея, не означає ні стадію природи, ні Духа або розуму, але шлях, де існують певні «факти» і дані на тлі сукупності заданого світу. Для того, щоб зрозуміти спосіб існування цих «фактів», необхідно повертати їх назад до свідомості, яка сама «зрозуміє» і відчує «внутрішній світ» смислів, на відміну від «зовнішнього» – «німого». Ці факти існують у мережі ефективних відносин, складених у контексті причинно-наслідкових зв'язків. Сукупність ефективних відносин, сенсів, у рамках яких існують факти, складають

«історичність» і позначають режим, в якому ці ефективні відносини втілилися в життя соціальних та культурних інститутів і практик, об'єктів і артефактів, держави і конституції, юридичних та економічних систем, художніх творінь та подібного. Вони й утворюють кластери сенсу, появою, розвитком і кінечністю чого є Історія. Якщо проблеми життя, історичність буття, актуальність історико-соціального світу рухаються до центру філософії та визначають її «основи», тоді якої конкретної форми актуалізації набуде філософія? Чи перетвориться філософія у сталу соціальну теорію, культурну антропологію, історичну естетику, або навіть загальну теорію світового конституціоналізму в різних науках? Ці питання визначають подальші наукові пошуки Г. Маркузе, в тому числі й у сфері соціально-політичного життя.

У реферативному дослідженні «Трансцендентальний марксизм» (1930 р.) Г. Маркузе цитує Д. Лукача на підтримку його визначення філософії: «Філософія є наукове вираження певного фундаментального людського ставлення, дійсного ставлення до Буття й існування в цілому, через що можна виразити історико-соціальну ситуацію. Вона чітко й глибоко матеріалізована у практичні сфери життя» [423]. З такими переконаннями вчений розвиває подальші візії суспільно-політичного ладу та місця інтелектуальної еліти в ньому. В іншому своєму есе «Внески до феноменології історичного матеріалізму» (1931 р.) [418] Г. Маркузе звертається до філософії «радикального акту», що походить з можливостей, а також необхідності історичної ситуації. Так поступово увиразнюється ліворадикальний світогляд вченого – від «актуалізації» філософії до вчення про необхідний стрибок у дії, «радикальний вчинок», який може бути наслідком філософського процесу.

Згадані есеї передували праці «Онтологія Гегеля і теорія історичності», але визначили її основні положення. Поняття «історичності» в центрі цього дослідження і залишається з вченим до кінця його творчої діяльності. «Онтологія...» розпочинається зі слів: «Ця робота намагається розкрити і

з'ясувати фундаментальні характеристики історичності. Історичність є те, що визначає історію і таким чином відрізняє її від «природи» або від «економіки». Історичність означає значення, намір... Історичність означає, що це «є», тобто сенс Буття історичного» [419, р. 43]. Г. Маркузе переконливо доводить, що дослідження питань про буття має пріоритет над питаннями окремих наук. Всі науки виходять з демаркації та початкової фіксації області їх предмета. Втім основні структури будь-якої області вже склалися у донаукові способи переживання та інтерпретації буття. Всі науки, таким чином, отримали доступ до проектування свого предмета. Вчений припускає, що можна виділити два рівні дослідження: рівень повсякденного досвіду та рівень інтерпретації історії (через щось, що важливе для нас, через що ми живемо і певною мірою відчуваємо).

У праці «Онтологія Гегеля і теорія історичності» глибоко філософський та одночасно гострий соціально-політичний зміст сучасного йому наукового знання вчений описує через складну тематику: проблема історичності як початкова точка і мета справжньої інтерпретації; інтерпретація логіки Г.-Ф.-В. Гегеля у світлі його онтологічної проблеми: бути як рухатися (Being as Motility); аналітична та історична проблема походження вперше опублікованих текстів Г.-Ф.-В. Гегеля; досягнення нової концепції Буття через аналіз Кантового поняття трансцендентального синтезу; абсолютна різниця в бутті: рівність-самість-інакшість (Equalitywith-Self-in-Otherness); рухливість у зміні; безкінечність, як характеристика рухливості; виникнення нового виміру буття і руху: «спогад» як «сутність»; рухливість сутності у двох вимірах: ґрунт і єдність буття; концепти режиму буття: індивідуалізація універсальності, суд і вирок; концепти невольної реальності: об'єктивність; концепти вільної і справжньої реальності: ідея; ідея життя і пізнання; абсолютна ідея; історичність життєвого процесу: актуалізація самосвідомості; трансформація уявлень про життя в онтологічну концепцію Духу; трансформація процесу пізнання в процес абсолютного знання; фундаментальне гегельянське визначення історичності у Дільтеєвому

«Будівництві історичного світу в гуманітарних науках». Загалом дослідження написано у контексті відродження ідей Г.-Ф.-В. Гегеля, ідеалістичної теорії духу і діалектики, що особливо проявлялося в історії розвитку соціально-політичних поглядів тогочасної Європи [419].

Вибір Гегелівської філософії як основи власних міркувань про актуальні суспільно-політичні проблеми досить органічний для Г. Маркузе. Як слушно зауважують критики, саме у своїх ранніх роботах Г.-Ф.-В. Гегель визначає завдання філософії як подолання «біфуркації» [88; 167]. Протистояння суб'єкта та об'єкта, опозиція себе і світу, протиставлення розуму і чутливості, знання і віри повинні бути подолані, і саме філософія має виявити їх єдність. Ця єдність, однак, не означає відновлення деякої догматичної метафізики. Скоріше актуалізується потреба показати спільну мову, з якої ці протиставлення продовжувалися б і в якій вони можуть існувати. Г.-Ф.-В. Гегель визначає сенс буття як «єдність». Така єдність процесуальна, що не дана чи фіксована, але досягається і підтримується через рух – характеристику кожної істоти. Структури об'єднують єдність у русі, їх минуле є вирішальним аспектом їх сьогодення. Сутність розкривається, коли люди відступають від своєї присутності назад у себе; сутність це сфера «посередництва», в якій люди показують своє існування, щоб уже бути, але й роблять «припущення», як воно повинно бути. Розглядаючи життя як нижчу форму Абсолютної Ідеї, Г.-Ф.-В. Гегель однак виводить амбівалентність своєї онтології (він зорієнтував визначення Буття до феномену життя, але також стверджував, що тільки пізнання і концептуальне мислення актуалізують вищий сенс консолідуючої єдності). Активна істота змінює зовнішній світ, в якому знаходить себе в манері відповідати її формам життя, робить його своїм, оживляє його (така напруженість повторюється і в феноменології духу Г.-Ф.-В. Гегеля [89]).

Рання робота Г. Маркузе значною мірою заклала основу для багатьох інших елементів цілісної критичної теорії. Однією із основних цілей

Г. Маркузе постає розкриття внутрішнього зв'язку між історичністю і Духом, тимчасовістю і життям у творчості Г.-Ф.-В. Гегеля. У 22 і 23 главах своєї праці Г. Маркузе, слідом за Г.-Ф.-В. Гегелем, інтерпретує історичність істот як їх присутність, що найкраще проявляється в об'єктивації життя і є продуктом діяльності живих і самосвідомих істот. Концепція об'єктивації відтак може бути легко пов'язана з марксистською концепцією дії, практики, всесвітньої активності. Для раціональної самосвідомості світ є циклом його діяльності, а кожна істота повинна проявити і довести себе у світі. Дійсність є, по суті, об'єктом роботи. Тим не менш, самосвідомість досі визначається якістю однієї особи, незважаючи на те, що епізоди поневолення і несвободи створили деяку форму «єдності» між різними особистостями. Життя цілого народу передусім дозволяє лише індивідуальний акт і власну владу. Водночас інтерсуб'єктивний світ Г.-Ф.-В. Гегеля має бути світом, який люди можуть визнати своєю «роботою», і таким чином впізнавати себе в цьому світі. Втім це визнання не може полягати в простій впевненості однієї людини. Перехід від об'єкта до об'єктивності, від речі до світу також втрачає індивідуалістичний характер і служить не лише для окремих вчинків, а й для справи і досягнень цілого народу [419].

У молоді роки пріоритетним для Г. Маркузе було завдання нового прочитання марксизму, його оновлення. Втім з поміж інших праць «Онтологія Гегеля і теорія історичності» вирізняється, передовсім, відсутністю посилань на К. Маркса. Як слушно зауважують біографи, ця праця логічно завершує знаковий для інтелектуального розвитку Г. Маркузе період наукової творчості і життя, що у літературі характеризується як «Гайдеггерівський марксизм», «феноменологічний/екзистенціальний марксизм». Завершення роботи над книгою та згортання персональних відносин з М. Гайдеггером припали на складний час в історії Німеччини та зрештою й усієї Європи. За кілька днів до приходу до влади А. Гітлера вчений покинув Фрайбург. При цьому існує декілька версій такого рішення. З першого погляду, доля «Онтології...» була вирішена через відхилення її

М. Гайдеггером на основі політичних розбіжностей, відтак Е. Гуссерль як член докторської екзаменаційної комісії, втрутився у процес і рекомендував Г. Маркузе в якості майбутнього колеги директору Інституту соціальних досліджень (Institut für Sozialforschung) М. Горкгаймеру. За іншою версією, М. Гайдеггер ніколи не читав роботи, а сам Г. Маркузе, можливо, ніколи формально не представив її на філософському факультеті університету, адже свідомо не став претендувати на звання професора при нацистському режимі. Отже, на підйомі Третього рейху, в 1933 р. Г. Маркузе втрачає можливості університетської кар'єри і приєднується до Інституту соціальних досліджень, з колективом якого майже одразу опиняється у вигнанні – спершу ненадовго у Женеві, потім у США. На відміну від деяких інших членів цього наукового товариства, Г. Маркузе не повернувся до Німеччини після війни, а коли відвідав Франкфурт у 1956 р., молодий Ю. Габермас був здивований, виявивши, що він був одним із ключових членів інституту [386; 400; 401].

Згодом Г. Маркузе переглянув й інтерпретацію марксизму з позицій творчості раннього К. Маркса, зокрема його праці «Економічно-філософські рукописи з 1844 року» [211]. Відомо, що останній писав на межі філософії та економіки, розвиваючи проблеми фетишизму і тиранії грошей, експлуатації робітничого класу, безособовості праці, відчуження працівників від продукту, що ті виробляють, від інших людей та ін. Відтак, розвиваючи марксистські положення, Г. Маркузе стає одним із найбільш перспективних теоретиків свого покоління. У той же час, як член Інституту соціальних досліджень, в тісній співпраці з іншими колегами Г. Маркузе розробив модель критичної соціальної теорії, теорії нового етапу державного та монополістичного капіталізму, описав відносини між філософією, соціальною теорією і культурною критикою, здійснив аналіз і критику німецького фашизму.

Після еміграції з Німеччини Г. Маркузе переїжджає до Сполучених Штатів у 1934 р. і 1940 р. здобуває громадянство. Наступного року він зрештою публікує працю «Розум і революція: Гегель і становлення

соціальної теорії» («Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory») [217], де вкотре переосмислює соціальну і політичну філософію Г.-Ф.-В. Гегеля, рішуче критикує позитивістську філософію і загалом описує становлення уявлень про суспільство попереднього століття. Він приходить до висновку, що Ідея Розуму впливає на рух історії як боротьба за Свободу. Назвавши останній розділ праці «Націонал-соціалізм супроти Гегеля», Г. Маркузе нівелює популярні на той час звинувачення філософії Г.-Ф.-В. Гегеля у створенні філософських передумов німецького фашизму і трактує політичну теорію вченого через категорії ідеалістичної культури, громадянського суспільства, прав і свобод індивіда та держави, яка покликана забезпечити їх дотримання, тріаду сім'ї, суспільства і держави [217, с. 514–526]. Натомість ідеї Ф. Шталя, Ф. Савіньї, О. Конта вважає загрозливими й такими, що перетворюють людину в пасивного об'єкта. Цей сюжет особливо актуальний для сучасної України, що перебуває у стані військового конфлікту, і де певною мірою все частіше піднімаються питання соціальної відповідальності політичних мислителів, інтелектуальної еліти нації за реальний стан справ у суспільстві.

Погляди Г. Маркузе, викладені у вище згаданій праці, зазнали певних змін. Втім, незважаючи на те, що вчений так і не повернувся на постійне місце проживання до Німеччини, незмінним залишилось його ставлення до німецького ідеалізму, німецької класичної філософії, яка слугувала важливим підґрунтям його ідей, і яку він вважав досі актуальною в соціальній та політичній теорії, зокрема й для розвитку неомарксизму. Більш того, він залишається одним із головних представників саме Франкфуртської школи.

У США Г. Маркузе працює професором ряду престижних університетів і науковим експертом різних установ (зокрема, експертом з «радянського марксизму»). Водночас він – загальноновизнаний повноважний ідейний представник Франкфуртської школи. У Франкфуртському інституті соціальних досліджень Г. Маркузе став досить помітним. У своїх виступах і

наукових дослідженнях він піддав критиці капіталізм, сучасні технології, історичний матеріалізм і розважальну культуру, стверджуючи, що саме вони складають нові форми соціального контролю.

Під час Другої світової війни Г. Маркузе спочатку працював для американського Управління військової інформації (The United States Office of War Information / OWI) над проектами антинацистської пропаганди. У 1943 р. він перейшов у Науково-дослідне та аналітичне відділення Управління стратегічних служб (Office of Strategic Services / OSS), попередника ЦРУ. Відділення досліджень та аналізу, насправді, виявилось досить плідним середовищем наукового зростання як найбільший американський науково-дослідний інститут у першій половині ХХ ст., де працювало більше тисячі двохсот співробітників, чотириста з яких – закордонних. Багато в чому це було місце, де після Другої світової війни народилася американська соціальна та політична наука, і де розпочали роботу шановані університетські професори, європейські інтелектуальні емігранти, які утворили координаційний центр для спецслужб, американської військової машини. Вони хоча і не займалися стратегіями війни, але збирали, організовували, аналізували і фільтрували величезні потоки військової інформації, інтерпретували відповідні джерела [384].

Саме співпраця з державними службами США між 1943 і 1950 рр. допомогла Г. Маркузе сформулювати основні ідеї книги «Радянський марксизм: критичний аналіз» (Soviet Marxism: A Critical Analysis, 1958 р.). У книзі вчений викриває природу владного панування в СРСР як зв'язок радянської бюрократії і нової раціональності індустріальних суспільств. У такій системі індивід змушений підкоритися машині. Базовий матеріал дослідник розподіляє на аналіз політичних і етичних тенденцій, серед яких проблеми самоінтерпретації радянського марксизму, марксистська концепція переходу до соціалізму, можливість соціалізму в одній країні, діалектика Радянської держави (базису і надбудови, реальності та ідеології), особливості переходу від соціалізму до комунізму, сумісність і співвідношення західних і

радянських етичних установок, екстерналізація цінностей у радянській етиці; принципи й тенденції комуністичної моралі [424].

Надзвичайно плідним для творчої діяльності Г. Маркузе традиційно вважається післявоєнний період. Після розпуску OSS в 1945 р. він найнятий Держдепартаментом США як глава Європейського Центрального бюро. У 1952 р. Маркузе розпочав викладацьку кар'єру в якості політичного теоретика, спочатку в Колумбійському, а потім у Гарвардському університеті. Маркузе працював в університеті Брендейс у 1958–1965 рр., потім аж до його виходу на пенсію у Каліфорнійському університеті в Сан-Дієго. У цей період у своїх поглядах Г. Маркузе не відмовляється від теорії класової боротьби, марксизму, критичного підходу та гегельянства. Критика вченим капіталістичного суспільства, його робота, значною мірою в умовах визначального впливу інтелектуального дискурсу на масову культуру і науково-популярний простір, знайшли особливий відгук у середовищі студентського руху 1960-х рр. Готовий виступити на студентських акціях протестів, Г. Маркузе незабаром став відомий як «батько нових лівих у США». У нього було багато виступів у США і Європі в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. [177].

У 1964 р. опубліковано одну з найвідоміших книг мислителя «Одновимірна людина. Дослідження з ідеології високорозвинутого індустріального суспільства» (One-Dimensional Man) [215; 216; 420], що невдовзі була видана масовим тиражем у різних країнах й істотно вплинула не тільки на інтелектуальну еліту, а й на широкі кола інтелігенції. Ідеологи та активісти «нових лівих» – масового революційного, насамперед молодіжного, руху Європи другої половини 1960-х рр. – називали цю книгу «Євангелієм від Маркузе». У Радянському ж Союзі аж до 1990-х рр. дізнавалися про зазначену працю Г. Маркузе дуже опосередковано – з її критики офіційними радянськими філософами і соціологами.

У праці «Одновимірна людина», поєднуючи вдалий критичний підхід з упевненістю у вірності марксизму, Г. Маркузе зробив спробу

реконструювати та оживити останній у світлі нової суспільної ситуації. Він наполегливо намагався пояснити зміни у природі капіталізму, які сталися від початку ХХ ст. В цій книзі яскраво змальовано ідею одновимірного суспільства і пояснюється нездатність і небажання робітничого класу долучитися до всезагальної революційної боротьби за соціальні зміни згідно з пророцтвами Маркса. Як влучно зауважують західні критики, це є рафінований варіант теорії сучасного розвиненого індустріального суспільства [413, р. 229].

Свідомо виступаючи «тотальним критиком» сучасного йому суспільства, Г. Маркузе називає його «високорозвиненим індустріальним». Найважливішою особливістю такого суспільства є, на його думку, «технологічна раціональна одноманітність». Одновимірне суспільство, яке сформувалось в усіх розвинених індустріальних суспільствах – як капіталістичних, так і соціалістичних – можна коротко охарактеризувати як спільноту, позбавлену будь-яких форм опозиції – політичної, соціальної, ментальної тощо. «Сила негативного», яка раніше лежала в основі виміру антисистемних процесів і сил, була поступово зведена до конформізму, «інтегрована у status quo» [420, с. 239]. Другий, на даний час втрачений, вимір, очевидно, повинен бути виміром автономії, потенційності на протигагу актуальності, індивідуальності та відмінності. Це є царина критичного мислення та саморефлексії, приватного простору та самовизначення. А отже, людина в одновимірному суспільстві існує у пласкому всесвіті щодалі більшого конформізму й підкореного чужій волі приватного простору і часу.

Як зауважує Г. Маркузе, «раби індустріальної цивілізації» нині прив'язані до цієї цивілізації зовсім не так, як це робилося в ХІХ і ще в першій третині ХХ ст. Свого часу капіталізм прагнув прив'язати робітників до виробництва переважно негативним способом – загрозою голоду і нестатків. Втім, як виявилось, цей спосіб був досить небезпечним: пролетарям втрачати було нічого, «окрім своїх кайданів», що вони і довели

при нагоді. До того ж, стало очевидним, що штучне утримання зростання життєвого рівня трудящих з неминучістю веде до звуження можливостей внутрішнього ринку. А це, в свою чергу, негативно впливало на виробничі можливості капіталізму, призводячи періодично до кризи і депресій. У зв'язку з цим виникла (і була усвідомлена) потреба в іншому – позитивному – способі «інтеграції» пригноблених і експлуатованих в індустріальне суспільство. Це, до речі, стало можливим саме на базі величезного прогресу науки і техніки, досягнутого до середини ХХ ст. Розвиток науки і техніки, згідно з Г. Маркузе, – це логіка панування, яка закладена в самому понятті науки і техніки [176, с. 39].

Як зауважують дослідники, в «Одновимірній людині» Г. Маркузе приділяє головну увагу критиці сучасних капіталістичних суспільств і зокрема американського, попри обіцянку обговорювати «розвинене капіталістичне суспільство» загалом [413, с. 244]. Це має неминучі наслідки для його соціального аналізу загалом та його теорії стримування соціальних змін зокрема. Маркузе розглядає технічну раціональність як головний засіб панування та основний інструмент забезпечення конформізму. З його роздумів щодо Радянського Союзу [420, р. 39–45] стає очевидно, що, визначаючи певні виразно тоталітарні риси у його організації та інститутах, він вважає «перспективи стримування якісних змін у радянській системі [...] паралельними тим, що є у розвинених капіталістичних суспільствах» [420, р. 43], тобто такими, що породжені технічною раціональністю.

Однак таке навряд чи було можливим. Навіть припускаючи, як це робить П. Маттік у своїй «Критиці Маркузе» [426], що своєю суттю радянська система є не чим іншим, як формою капіталізму, а саме державною капіталістичною системою, не можна не побачити значні неузгодженості в такій точці зору. Як свідчить історія, панування в радянському суспільстві не було ані зумовлене технікою, ані засноване на економічному зростанні та продуктивності. Це було насамперед політичне й ідеологічне панування. По суті, саме це ідеологічно зумовлене панування спричинило економічну

неефективність, кризу і згодом, розпад радянської держави. Таким чином, видається більш доречним говорити про капіталістичні суспільства, коли ми ведемо мову про теорію Г. Маркузе та критику розвиненого індустріального суспільства.

Як констатує Г. Маркузе, в епоху науково-технічної революції ретельно розроблений інструментарій одновимірності тотально маніпулює людьми. Маніпулює шляхом творення і задоволення стандартних, штучних, «відчужених» потреб. Маніпулює за допомогою засобів масової комунікації, які автор називає «фабриками громадської думки». В результаті надію на формування революційної свідомості пролетаріату, що вимагає марксизм, втрачено назавжди. Досягнення науки і техніки дозволяють сучасному суспільству долати, або нейтралізувати, стримувати або «сублімувати» (надавати суспільно прийнятого вигляду) усі свої істотні протиріччя [420].

Поняття технічної раціональності посідає чільне місце у теорії розвиненого капіталістичного суспільства Г. Маркузе. На думку Д. Келлнера, технічна раціональність походить від способу мислення розвиненого капіталізму, який вимагає максимізації прибутку. Коли сучасну техніку віддають у розпорядження такому способу мислення, вона перетворюється на потужний інструмент масового виробництва – товарів, потреб, інтересів і зацікавлень, поглядів, й у такий спосіб стає засобом панування. Таким чином, це не техніка сама по собі підкорює людину, а те, як її застосовують в умовах капіталістичної системи. Як необхідний інструмент для дедалі швидшого отримання щораз більшого прибутку техніка вимагає дотримання певних правил задля забезпечення її неперервної здатності створювати прибуток й підтримувати соціальну стабільність. Сплавлені воедино, капіталістичний спосіб мислення і техніка створюють потужний і всепроникний інструмент панування й соціальної стабільності – технічну раціональність [413, р. 263–267; 432]. Ця раціональність виступає морально нейтральною, вона пояснює світ у числах. Таким чином, її виразники є абсолютно невразливі для усвідомлення жахливих і небезпечних речей, які вони породжують.

Панування «технічної раціональності» підпорядковує собі все суспільне життя. Явища ідеологічного порядку повністю втрачають свою, нехай і відносну, самостійність, стаючи простими елементами технічного розуму. Розгортаючись, цей проект формує весь універсум мови і поведінки, духовну і матеріальну культуру. У медіумі техніки культура, політика, економіка зливаються у всеохоплюючу систему, яка поглинає чи відсторонює всі альтернативи. Продуктивність і зростаючий потенціал цієї системи стимулюють суспільство і утримують технічний прогрес у рамках панування. Технічна раціональність стає політичною раціональністю.

Техніка нині стала ефективною формою соціального контролю і, таким чином, отримала суспільно-політичне, тобто ідеологічне, значення і є сукупністю одномірних елементів «репресивного управління». Функціонування науки і техніки як «ідеології» однозначно закріплює, на думку Г. Маркузе, економічно і політично капіталістичну систему, утверджує її існування і в майбутньому, воно не тільки пронизує весь соціальний організм, все сучасне індустріальне суспільство, але й досягає свідомості кожної людини. Людина розвинутого індустріального суспільства внаслідок технічно можливих маніпуляцій ототожнює себе з існуючим ладом і втрачає здатність «трансцензувати» його. Ця одновимірна людина постає перед дилемою: з одного боку, розвинуте індустріальне суспільство здатне не допустити будь-якої якісної зміни (революції), з іншого боку, існують сили, які можуть підірвати цю систему. Перша тенденція є панівною [170, с. 47].

То який же клас, які соціальні сили є безпосередніми «носіями» чи «виконавцями» революції? «Суб'єктом революції» можуть стати лише ті, хто ще не став рабом «одновимірної свідомості». До них Г. Маркузе відносить расові, національні, релігійні меншини, «критично мислячу» інтелігенцію і студентство. За його власними словами, «... під [основним] консервативним шаром населення є нижній шар вигнанців та чужаків, експлуатованих та переслідуваних [представників] інших рас та інших кольорів, безробітних і непрацевдатних» [420, с. 256]. Робітники ж, на думку Г. Маркузе, з втратою

соціально-критичного виміру втрачають і здатність створити реальну політичну опозицію до сучасної системи. Будь-яка опозиція, що виражає інтереси сьгоднішніх трудящих, сьгоднішнього робітничого класу, буде ілюзорною опозицією, тому що його інтереси не суперечать існуючому стану речей.

Щодо опозиційних партій Г. Маркузе висловлює думку, що в умовах «репресивної терпимості» будь-яка легальна діяльність опозиційних партій є прийняттям «правил гри» і, як наслідок, – «капітуляцією перед панівною структурою влади». Під «репресивною терпимістю» певних класів, що ніби «поглинають» опозиційні сили, Маркузе розуміє пригноблення шляхом свідомого допущення правлячими колами опозиційних виступів експлуатованих ними трудящих. Випробування, яких зазнає система в ході опозиційних виступів, що проходять в рамках самої системи, викликаючи нову мобілізацію її економічних, політичних і культурних сил, лише допомагають їй пристосуванню, сприяють виробленню нею нових захисних засобів, збільшують її здатність до виживання. Панівний клас перетворив усі демократичні завоювання на прості інструменти панування, за допомогою яких паралізуються найбільш радикальні революційні сили. Тоталітарні тенденції одновимірного суспільства роблять традиційні шляхи і засоби протесту неефективними і навіть небезпечними, оскільки зберігають ілюзію народного суверенітету.

Отже, силою, здатною здійснити революційну місію в сучасному суспільстві, Г. Маркузе вважає «нову опозицію», що концентрує в собі юних «інтелектуалів» і соціальних «аутсайдерів» (населення гетто, люмпен-пролетаріат і т.ін.). Появу на авансцені нового історичного суб'єкта він пояснює, насамперед, зміною суспільної ситуації і необхідністю розробки нової стратегії революційного процесу. Крім того, молоді інтелектуали і декласовані верстви суспільства менш за все інтегровані в систему, а тому їхня свідомість менше, ніж свідомість інших, заражена одновимірністю, знаходиться під впливом маніпуляцій. Таким чином, центр тяжіння

революційного протесту переноситься у бік невиробничих соціальних верств [дет. 170; 177].

Однак сама по собі нова революційна меншість не здатна здійснити докорінне перетворення суспільства. Тому Г. Маркузе відводить їй лише роль каталізатора, своєрідного детонатора. В якості потенційного носія революційних змін розглядається технічна інтелігенція, яку Г. Маркузе характеризує як новий робітничий клас. Вона могла б, спираючись на своє становище в суспільстві, підірвати спосіб виробництва і виробничі відносини, перетворити їх і управляти ними, але вона не має до цього ні інтересу, ні потреб, тому що добре інтегрована і добре фінансована. Отже, і цей шар «втягнутий» і «поглинутий» одновимірним суспільством.

Немає сенсу, стверджує Г. Маркузе, апелювати до авторитету «закону і порядку», оскільки вони всюди і завжди є законом і порядком тих, хто захищає існуючу ієрархію. Потрібні «Велика Відмова», «прорив», необхідно повністю розірвати усі зв'язки з усім існуючим. Лише «хаотична» анархістська опозиція, політична і моральна, раціональна й інстинктивна, лише відмова брати участь у злій грі, огида до всякого примусу можуть зруйнувати цю систему. Потрібні саме такі тотальні засоби, бо їх, на відміну від поміркованіших, система не в змозі ні «терпіти», ні «придушити». Революція необхідна, на думку Маркузе, бо загострюються протиріччя. Все ще має місце різниця між істинною і хибною свідомістю. Інтегровані в систему маси, не усвідомлюючи факту свого відчуження, мають хибну свідомість. Її треба розкласти. Втім розвинене індустріальне суспільство за допомогою зростаючих потреб створює все нові й нові можливості перешкоджати такому повороту подій [170].

Вихід із цього глухого кута Г. Маркузе шукає там, де, на його думку, був і вхід, де вперше виник «життєвий проект» одновимірності дійсності. На початку свого існування суспільство вибирає між реальними історичними альтернативними проектами. Сам вибір відповідає певним інтересам. Розгортаючись, обраний проект переробляє все наше матеріальне й ідеальне

буття. Тому, щоб вийти з глухого кута, створеного реалізацією капіталістичного типу «життебудови», необхідно підірвати спосіб буття, що утвердився, опираючись на принципово новий «життєвий проект», але такий проект, який не мав би жодних точок дотику з існуючою соціальною реальністю, а тому видався б абсолютним абсурдом «одновимірному мисленню». Це не означає, що новий «життєвий проект» є абсурдним, ірраціональним за своєю суттю. Він не менш раціональний, ніж «життєвий проект» одновимірної цивілізації. Йдеться про якісно новий тип раціональності, про більш високу раціональність, яку не може досягнути існуюча дотепер наука і створений нею одновимірний тип мислення. Критична теорія закликає до висунення нового проекту, який продемонстрував би більш високу раціональність. Ця раціональність реабілітує та звільняє чуттєвість від культурних нормативів, які її пригноблюють. Реалізацію цього проекту Г. Маркузе покладає на вищезгадані верстви суспільства, які знаходяться поза панівною системою, що виштовхнула їх за свої межі. Вони нічим не зобов'язані цій системі і вільні від її «правил гри» [420].

Отже, основними рисами розвинутого індустріального одновимірного суспільства, за Г. Маркузе, є: технічна раціональність розвинутого капіталізму; нові засоби контролю – масова культура, засоби масової інформації та реклама, ідеологія, консьюмеризм (споживацька психологія і стиль життя), лібералізація сексуальних стосунків; дедалі вищі стандарти життя та реалізація «поневолених можливостей» у межах наявної системи; згуртоване й уніфіковане телеологічне суспільство.

Основну увагу Г. Маркузе приділив критиці існуючого розвинутого індустріального одновимірного капіталістичного суспільства з позицій неомарксизму. Як зауважують дослідники, з метою оновлення марксистського вчення під реалії сьогодення Г. Маркузе здійснив досить вдалу спробу простежити онтологію і генезис формування ментальних настанов нового суспільства за допомогою теорії З. Фрейда. Однак висновки

автора щодо можливості докорінних змін одновимірного суспільства досить песимістичні. І це зрозуміло. Якщо К. Маркс свого часу вбачав можливість революційного поступу розвитку суспільства в сфері економічних протиріч і антагонізму, то Г. Маркузе доводиться констатувати, що можливість докорінної зміни одновимірного суспільства лежить в царині суспільної ментальності й психології. Тому перспективи революційної зміни одновимірного суспільства досить примхливі [107; 228; 294]. Причому відповідна критика супроводжувалася здебільшого негативними оцінками.

Есе Г. Маркузе «Репресивна Терпимість» (Repressive Tolerance, 1965 р.) стверджує, що капіталістичні демократії теж можуть мати тоталітарні аспекти. Вчений вважає, що справжня толерантність не дозволяє підтримки «репресій», оскільки відтак маргіналізовані голоси залишаються непочутими. Він характеризує стійкість репресивної мови як форми толерантності, що одночасно неоднаково ставиться до лівих і правих політичних рухів. Звичайно, жоден уряд не може сприяти підриву своєї діяльності, але в умовах демократії таке право належить народу, більшості людей. Однак нерідко відповідні шляхи роботи підривної більшості виявляються заблокованими організованими репресіями, ідеологічною обробкою, тобто вочевидь недемократичними засобами. Вони одночасно можуть обмежувати і ті зібрання, соціальні групи й рухи, які провадять агресивну політику озброєння, шовінізму, дискримінації за ознакою раси і релігії, і ті, які виступають за розширення державних послуг, соціального забезпечення, медичного обслуговування і подібного. Г. Маркузе вважає, що в таких умовах новий вид толерантності традиційно служить справі панування [421].

Підсумовуючи, варто зауважити, що філософські концепції рідко коли отримують масову популярність або стають політичним явищем, але коли таке відбувається, їхній вплив є дійсно масштабним. Вчення Г. Маркузе, який синтезував популярні ідеї марксизму та фрейдизму, сьогодні може претендувати на тривале визнання як ідеологія широких антитоталітарних рухів.

2.2 Проблеми рівності, свободи та справедливості у працях Теодора Адорно і Макса Горкгаймера

Міфи поверталися дуже активно у політичне життя суспільств ХХ ст. Властиве європейському просвітництву та й загалом європейській культурі переконання про те, що вони давно залишилися в історичному минулому, на певному етапі історії європейських народів, видалося ілюзорним. Як слушно зауважує В. Токарева, спростованим, безпрецедентним і тому непередбачуваним виявився «міф ХХ століття». Він позначав собою руйнування всіх принципів Просвітництва. Якщо романтики вбачали в міфі несвідому активність, спонтанну гру уяви, то за сучасних умов його досить вдало відрегулювали і пристосували для політичних потреб. Відкриття, а згодом вдале застосування нового інструменту – техніки політичних міфів – визначило перемогу націонал-соціалістичного руху в Німеччині [304]. Характерно, що трагічні події ХХ ст. підважили такі визначальні та, на перший погляд незаперечні, цінності як рівність, справедливість, свобода, без яких складно уявити демократичні політичні відносини та процеси. Відповідно творчий спадок представників Франкфуртської школи пропонуємо осмислити також через призму цих визначальних орієнтирів суспільного розвитку, їх інтерпретацію в умовах наростання міждержавних протистоянь, а також через сучасні суспільно-політичні реалії, які нерідко нагадують початок затяжної світової кризи та згортання індивідуальних прав і свобод.

У сучасній політичній науці цінності свободи, справедливості та рівності найчастіше об'єднують поняттями «загальнолюдські», «західні» або «європейські». Приміром, у словнику «Сучасної політичної лексики» європейські цінності тлумачаться як основні, найбільш значущі засади, на яких засновані європейські суспільства. Вони вміщують ідеали, що визначають соціальний устрій країн Європи, спрямовують розвиток їхніх політичної, економічної і правової систем, задають стандарти взаємовідносин

держави з людиною та інститутами громадянського суспільства. Зазвичай до таких відносять свободу, соціальну справедливість, рівність, гуманізм, індивідуалізм, права людини, демократію, верховенство права, толерантність, світськість, плюралізм та повагу до різноманітності, що й покладено в основу європейських інтеграційних процесів і неодноразово згадується в актах ЄС, Ради Європи, Венеціанської комісії та ін. [299, с. 100].

Втім теоретичні напрацювання представників Франкфуртської школи нерідко передували таким документальним засновкам, а часом і визначали їх. Ідеали гуманістичного світогляду та демократичного співжиття серйозно похитнулися саме у часі активного розвитку ліворадикальної політичної теорії, що й постала як відповідь на виклики свого часу.

Теоретичні напрацювання і результати практичної діяльності Т. Адорно і М. Горкгаймера склали окремий предмет дослідження для ряду таких науковців як: В. Брижнік [61], Г. Валентович [436], Р. Волін [438], М. Кузнєцов [188], М. Култаєва [190], І. Михайлов [222; 223], Е. Петренко [241], А. Пигалев [243], Г. Соловійова [293], Дж. Якобс [412] та ін.

У 1922 р. М. Горкгаймер отримав вищу філософську освіту і у 1925 р. захистив дисертацію, присвячену роботі І. Канта «Критика здатності судження» [408]. У 1930-і рр. вже як директор інституту М. Горкгаймер дійшов висновку, що теорія К. Маркса помилкова. Як і Д. Лукач та А. Грамші, він вважав, що пролетаріат не в змозі виконувати роль авангарду революції, адже західні робітники поступово перетворюються на середній клас, тобто стають буржуазією й відтак зраджують марксистів. Під керівництвом М. Горкгаймера Франкфуртська школа почала «перекладати» марксистську теорію на термінологію популярного суспільствознавства й теорії культури. Трагічні історичні події визначили головні доміанти цієї науки: дослідження влади і панування, ролі особистості в історії і політиці, специфічні форми суспільно-політичного життя – «диктатура», «тоталітаризм», нацизм, антисемітизм. Теоретична основа франкфуртського

песимізму виникає з кризи самої марксистської теорії, а також із загальних політико-філософських роздумів. М. Горкгаймер і Т. Адорно узагальнюють, що революційний дух зазнав поразки, пролетаріат не існує як політично свідомий суб'єкт, здатний до дій. Головні інтереси франкфуртців тісно переплетені, тож при обговоренні філософських питань – буття, розуму, природи, цінностей, – вчені проводять паралелі з актуальними вимірами політичної ситуації свого часу. Зрештою, у праці «Критика інструментального розуму» [95] вперше формулюється ідея про принципові і сутнісні антагонізми між фашизмом і філософією, про інструменталізацію влади для «штамбування думок» на потребу політики, виробництва і зрештою руйнування. Натомість у філософії вбачався потенціал самореалізації індивідуальних прагнень, поширення гуманістичних цінностей, в тому числі й у суспільно-політичному житті.

Критична теорія протиставлялась «традиційній» теорії, тобто «теорії у сенсі науки». За словами М. Горкгаймера, «наука – це впорядкування фактів нашої свідомості, яке дає змогу у решті-решт очікувати правильного результату у правильнім місці простору і часу», причому це стосується як природознавчих, так і гуманітарних наук. «Правильність у цьому сенсі складає мету науки, але – і тут є перший мотив критичної теорії – наука сама не знає, чому вона впорядковує факти саме у такому порядку і концентрується саме на цих явищах, а не на інших». Традиційній теорії, науці «бракує саморефлексії, усвідомлення суспільних причин... Щоб бути справжньою, науці слід стати критичною по відношенню до самої себе і до суспільства, яке її робить» [410]. Те ж саме, пише філософ, стосується й окремої людини. Вона не знає, чому вона мислить саме так, а не інакше, чому її бентежить те, а не інше. Оскільки хибна свідомість («ідеологія»), яка спотворює дійсність за певними соціальними інтересами, проникає у всі сфери пізнання і апологізує існуючий порядок речей, існуюче традиційне теоретичне знання не відповідає соціальній реальності і справжнім цілям пізнання – сприяти правильній орієнтації людини у світі і встановленню

дійсно людських відносин. Тому є необхідність нової, послідовно критичної соціальної теорії [410].

Головним моментом у відносинах між людьми і мисленні людини критична теорія вважала наявність правлячих і пригнічених. Тому у 1930–40 рр. майже всі її прихильники виступали за революцію, насамперед проти фашизму. Вони сподівалися, що у «правильному» суспільстві і мислення стане «правильним», оскільки воно вже не буде залежати від свідомої та несвідомої боротьби класів і від закономірностей несправедливого улаштування. Однак це суспільство неможливо визначити заздалегідь, можливо лише визначити, що погано в існуючому суспільстві, і працювати над тим, щоб це виправити.

Такими були, за М. Горкгаймером, вихідні моменти «критичної теорії». У низці праць, написаних у різні роки («Гегель та проблема метафізики», «Матеріалізм і метафізика», «Критична теорія», «Традиційна і критична теорія» та ін.), він сформулював основні філософські принципи теорії. За його словами, Г.-Ф.-В. Гегель, на відміну від позитивістського мислення, виходив із тотожності суб'єкта і об'єкта, із неістинності часткового пізнання, із того, що справжнє пізнання можливе лише через самопізнання цілісного суб'єкта. Згодом від гегелівської системи, яка претендувала на знання цілісності і на діалектику цілісності, відмовились, і тепер необхідне нове цілісне пояснення світу. При цьому орієнтація на сучасні наукові раціоналістичні методи з їх логіко-математичним апаратом хибна, оскільки позитивізм не може осмислити сучасну дійсність у її історичних зрушеннях, напруженості, протиріччях. Природознавчі методи не враховують фактора панування і всієї складності сучасної суспільної ситуації, у тому числі зростаючої керованості та маніпуляції суспільною свідомістю. Людська діяльність, підкорюючись стихійним законам капіталізму, свідомо у індивідуальному, але несвідомо у цілому, тому що люди не можуть вільно і свідомо домовитися між собою. Вільне суспільство буде розвиватися як

саморозгортання свідомої колективної волі людства, а не як «природно-історичний процес», в якому панує безсвідоме [дет. 172; 175; 178].

Крім того, М. Горкгаймер розвивав ідеї «безумства» буржуазного розуму, «пошкодженого» в силу початкового протистояння його природі у вигляді волі до влади, яка і придушувала «природне» як у самій людині, так і поза нею. У деяких його роботах (напр., «Діалектика просвітництва») простежується вплив ідей Ф. Ніцше й А. Шопенгауера. При цьому М. Горкгаймер окреслює деякі елементи такої нової історії. У критичній теорії суб'єкт і об'єкт пізнання повинні бути діалектично перехідними один в інший моментами, а суспільство у цілому, суспільна практика – розглядатися як сукупний суб'єкт-об'єкт. Суб'єкт, який пізнає, – це суспільна людина, цілісний «тотальний» суб'єкт, осередок усіх суспільних відносин. Предмет, об'єкт для такого «тотального» суб'єкта не є щось «об'єктивне», зовнішнє по відношенню до нього, а продукт його власної діяльності, відокремлений від нього лише у свідомості. Будь яка пізнавальна або інша діяльність – лише частина цілісного історичного праксису, яка виникає і «знімається» у ньому. Теорія покликана розглядати не тільки суспільні питання, але й увесь праксис – усю систему взаємовідносин людини, суспільства і природи [350].

У 1960-х рр.. із власним тлумаченням «негативної діалектики» виступив і Т. Адорно. На його думку, до цих пір філософія займалась абстракціями, формуванням загальних понять, тепер же необхідно звернути увагу на конкретну дійсність із всією її неповторністю і винятковістю. Т. Адорно формулює постулат «Ціле – неістинне». Звичайно, це не позитивістське заперечення цілого самого по собі. Ціле заперечується як методологічний принцип пізнання. Як спроба мислення за будь-яку ціну ототожнити себе із «цілим». Як і Г. Маркузе, Т. Адорно відкидає «позитивне заперечення», що виходить із існуючого як цілого. Речі і явища підводяться під загальні поняття для того, щоб шляхом абстрагування від їхніх особливостей на користь загального зробити їх керованими, прив'язати до

даності. І оскільки завдання негативної діалектики – це «пояснення того – що – є термінами того – що – нема», вона повинна звільняти від чар поняття, заперечувати тотожність і виявляти не понятійне і неповторне. Саме у цьому – істинний, сутнісний зміст об'єкта [3; 7].

Неомарксистской аналіз людини сформований, з точки зору Е. Фромма, на моделі людини, яка володіє корінними потребами буття, пов'язаного з іншими людьми і природою, стверджує себе сама в цьому зв'язку. Погоджуючись із цим, Т. Адорно підкреслював, що сам по собі соціальний порядок пронизує мислення і поведінку людей, що наш світ типологізований. Особливо гостро питання стоїть щодо формування стереотипних рис сучасної людини [376]. Неомарксистки вважали, що риси особистості, сформовані в певних соціальних умовах, значно впливають на орієнтацію суспільства і соціальної системи. Вони одними з перших намагалися визначити ступінь такого впливу.

У цьому сенсі цікавою видається концепція «Роботи з минулим» (з нім. «Aufarbeitung der Vergangenheit» – переоцінка/осмислення/обробка минулого) Т. Адорно, на яку звертають особливу увагу сучасні політологи та історики. Вчений вбачає зрілість соціальної структури не у вдаваному уникненні болісних сторінок минулого, а у свідомій роботі суспільства, в т. ч. й політиків, над помилками й уроками минулого. У складні для формування німецької політичної ідентичності 1950-60 рр. дослідник вважав загрозливими заклик до «всезагального прощення та забуття». Для Т. Адорно забути, відмовитись від пам'яттєвого конфлікту – означає падіння у прірву «руйнування пам'яті», неспроможність зрозуміти причини і докази минулого, нездатність реалізувати суперечливий характер своїх переконань. Спотворення фактів, уникнення самокритики, заперечення очевидного, забуття того, що ледь вдалося з'ясувати, конформізм є визначальними у сучасному трактуванні розумного й раціонального. Однак, саме така позиція, на думку Т. Адорно, є найбільш ірраціональною. У своїх численних працях вчений наполягає, що робота з минулим буде реалізована лише тоді, коли

вдасться подолати самі причини подій минулого. Доки ж такі причини продовжують діяти, чари минулого будуть нездоланими [10; 76, с. 90].

Теоретики Франкфуртської школи звернули увагу на посилення авторитарних тенденцій у сучасному суспільному розвитку. М. Горкгаймер ще у 1942 р. оприлюднив статтю «Авторитарна держава», у якій дійшов до наступних висновків: «Перехід від монополістичного до державного капіталізму – це останнє, що може запропонувати буржуазне суспільство... державний капіталізм – це авторитарна держава сучасності» [405, р. 67]. За його міркуваннями, різні форми етатизму (включаючи фашизм, сталінізм, «новий курс» Т. Рузвельта й інші системи державного втручання і контролю) є проявом цієї всесвітньої тенденції.

У 1947 р. М. Горкгаймер і Т. Адорно публікують твір «Діалектика просвітництва», в якому, спираючись на уроки фашизму, вони піддали нищівній критиці історію людства, що була заснована на пануванні, і її «пік» – сучасну технічну, індустріальну цивілізацію. Автори відкинули існуючий стереотип про синонімічність понять просвіта, раціональність і прогрес та спробували розкрити витoki репресивних тенденцій цивілізації в історичному минулому. Книга побудована на двох антиномічних тезах: просвіта походить із міфів; сучасна просвіта знову перетворюється у міфологію [350].

Вчені виходили із антропологічної єдності людини як природного виду. Спочатку людина як вид була розчинена у природі, але згодом ця єдність порушилась. Визволяючись із природного світу, людина стала сприймати його як об'єкт для власного впливу. Ситуація браку благ визначила форму такого впливу – панування, завоювання. Тенденція панування над природою, що виникла при цьому, стала сприйматися як прогрес і визначила подальший хід історії. Розпад первісної цілісності природи, відокремлення від неї людини, виникнення антагоністичних суб'єктно-об'єктних відносин неухильно розгорнулось у систему експлуатації людиною внутрішньої і зовнішньої природи. Із відокремленням від природи, від суто природних

відносин відокремлюються соціальні відносини панування-підкорення, експлуатація. Індивід розкладається на «я» і «не-я», на «самість» і потік чуттєвих, емоційних і фізичних переживань, причому перше придушує друге.

Перетворення світу на об'єкт віднайшло своє відображення ще у стародавніх міфах. У них вже можна віднайти ієрархію неба замість рівноправ'я духів, розподіл жертв, відокремлення богів від їхнього матеріалу – стихій. Це, закладене ще у міфах, ієрархічне, засноване на пануванні сприйняття світу, було у подальшому розвинуте різними формами філософії та ідеології. Результатом такого ставлення до світу як об'єкту панування стало відчуження, оскільки «люди платять за збільшення власної влади відчуженням від того, над чим вони володарюють» [350].

Історія підкорення природи стала історією поневолення людини людиною, а основна функція розуму як засіб опанування природою сприяла розвитку типу «оперативного або інструментального розуму», основним критерієм якого стала раціональність. Із виникненням власності, експлуатації і держави цей розум став у пригоді пануючим класам суспільства. На раціональності, прагненні контролювати внутрішню і зовнішню природу людини і заснована європейська просвіта. Раціональне мислення за законами логіки, що первісно грало прогресивну роль у боротьбі людини за існування, стає інструментом контролю над думками і почуттями з боку волі до влади. Цей контроль здійснюється з допомогою математики, мислення уподібнюється машині.

У сучасному суспільстві, продовжують автори твору, просвіта сама перетворюється у міфологію і міфотворчість. Механізована воля до опанування прикута до даного, фактичного, пізнання, обмежується повторенням. Розвиток науково-технічної раціональності поглинає різні сфери суспільного життя, підкорює формальним, абстрактним правилам і цілям культуру, філософію, мови і т. д. З уреченням духу зачаровується ставлення людини до себе та інших людей, відбувається загальна деградація природи людини, «одиничне повністю анігілюється» економічними силами,

що йому протистоять. Індивідуалізм привів до власної повної протилежності – псевдоіндивідуалізму. Людина вже не робить моральний вибір, але просто ототожнює себе із стереотипами пануючої шкали цінностей. Людські громади перетворюються на псевдоколективи, які складаються із людей-атомів у одиниці панування. Раціональність перетворилась на ірраціональність, сприяючи тотальному керуванню людиною всупереч тим можливостям, які повинні були б перед нею відкритися. Просвіта та ідея прогресу вичерпали себе. Індустрія свідомості формує і насаджує нову міфологію. Міф ХХ ст. набуває рис колективного безглуздя. Все природне наділяється негативними рисами, агресію видають як самозахист. Вінцем ірраціональності раціоналізму став фашизм – логічний розвиток традицій панування у європейській цивілізації [350].

Філософи Франкфуртської школи [350; 379; 406; 407] підкреслювали, що фашизм – це не виключення, не випадкове явище в історії, а відображення більш загальних тенденцій. Вони не заперечували факту використання фашистських рухів в інтересах пануючих класів. Однак їх цікавила, у першу чергу, психологічна мотивація людей, які брали участь у фашистських рухах, або тих, хто підкорявся фашизму і спокійно учиняв найбільш дикі і варварські злочини. В умовах «одновимірного» соціуму слід шукати острівці надії насамперед у самій людині, щоб людина відчула і усвідомила власну несвободу і почала боротися з нею.

На думку Т. Адорно, насамперед необхідно відродити критичне мислення, критичне сприйняття світу [376]. У якості відповідного методу він запропонував моделювання, яке повинно містити критичну рефлексію, спрямовану на руйнування існуючих стереотипів свідомості і виявлення саме «іншого», яке неможливо виявити засобами наукового пізнання. Виявлення неістинності існуючого повинно надати імпульс до визволення і радикальної зміни існуючого стану. Т. Адорно пропонував сублімувати одного разу визволену від логіки системи мислення силу мислення у відкриті визначення окремих моментів, більш активно використовувати асоціативне і

парадоксальне мислення, аналогію, метафоричні способи та інші засоби мови, творчу здатність уяви. У власних музикознавчих працях, зокрема й «Теорії естетитики» [7; 8] він намагався показати мистецтво як модель пізнання.

Такий підхід ще з «Діалектики просвітництва» М. Горкгаймер і Т. Адорно характеризували як «витіснене» справжнє мистецтво, як пошук-спогад про втрачене, світ «іншого», що протистоїть існуючому, як радикальне заперечення волі до влади і реалізацію принципу насолоди. Таким чином, мистецтво й інші сфери, ще не колонізовані формальною раціональністю, поставали як острівці свободи.

2.3. Людиноцентричний зміст політичного життя у науковому доробку Еріха Фромма

Сучасну політичну науку складно уявити без аксіологічного та антропологічного підходів до пізнання політичних явищ та процесів. Вагомий внесок у таке розуміння основ політичного життя суспільства здійснили і представники Франкфуртської школи, серед яких доречно вирізнити вчення Е. Фромма, побудоване на єдності психологічного, морального, етичного, естетичного й соціально-правового вимірів суспільно-політичної дійсності. Передусім йдеться про взаємне доповнення класичних і сучасних теорій людиноцентричного та ціннісного наповнення політичного життя суспільства.

Питання цінностей та їх ролі в процесі розвитку людської цивілізації з регулярною періодичністю підлягали науково-теоретичному осмисленню. Аналізуючи здобутки, переваги та недоліки кожного історичного циклу, соціальні мислителі приділяли велику увагу всебічній характеристиці та класифікації цінностей – невід’ємних ознак соціуму як системи відносин,

закріплених власними культурними та історичними надбаннями, суспільними нормами та установами.

Ціннісні орієнтації мають універсальний характер, оскільки можуть формуватися в будь-якій сфері життєдіяльності людини і суспільства та еволюціонувати в залежності від зміни історичних епох. Вищі цінності, такі як здоров'я, сім'я, любов, свобода, світ, держава, праця, істина, честь, свідомість, пізнання, творчість тощо, відображають фундаментальні відносини і потреби людей та становлять основу індивідуального світогляду. У порівнянні зі звичайними цінностями, вищі цінності мають швидше орієнтаційний, аніж регулятивний характер [168; 173; 174, с. 255].

Вищі цінності – це складні емоційно-образні узагальнення провідних соціокультурних орієнтацій, що визначають усі сфери життя людини. Це цінності суспільного ладу, спілкування, діяльності, самозбереження, цінності особистих якостей, а також загальнолюдські цінності. Цінності визначають зміст існування індивіда, з чого випливає вся його мотивація. Вищі цінності сприяють участі людини у політичному житті, наповнюючи змістом її життя. Без такого внутрішнього ідейного сенсу людина не відчуває своєї цінності, не спроможна керувати собою, своїм духом, втрачає власну «самість» (поняття запроваджено до наукового обігу К. Г. Юнгом [29] як архетип, що виражає єдність людського потенціалу та особистості як цілого, як мети людського життя, як способу єднання всіх виявів душі).

Людина, у якої відсутні сенс життя та прагнення досягти вищої мети, є засобом для мети інших людей, що, в свою чергу, позбавляє людину елементарного почуття безпеки та впевненості у власних силах. На цьому наголошували науковці ХХ ст. в різних куточках планети. Механізм успіху людини вбачалися саме в цінностях, які їй допомагають людям не тільки уникати і переборювати небезпеку та здійснювати інші, притаманні всьому тваринному світу функції, але й творити та самовдосконалюватися [229, с. 8–9].

Зміни у соціокультурному житті розвинених капіталістичних країн світу з другої половини ХХ ст. були позначені переходом від «матеріальних» цінностей, з акцентом на економічній та фізичній безпеці, до цінностей «постматеріальних», з наголосом на проблемах індивідуального самовираження та якості життя. Емпіричним доказом цього є світове дослідження цінностей (World Values Survey), що ведеться від 1981 р., і охопило більшість (80%) населення земної кулі. Політологи вже традиційно звертають особливу увагу на це дослідження, що серед іншого, підтверджує, появу в 1950–1970-х рр. покоління, котре є носієм нових, так званих постматеріальних цінностей [127; 128].

Такі перетворення були комплексною складовою процесу модернізації, суть якої полягає у збільшенні економічних (через індустріалізацію) та політичних (через бюрократизацію) можливостей суспільства. Свобода індивідуального вибору набула вирішального значення для ствердження екзистенційних можливостей людини. Така тенденція свідчить про піднесення гуманістичних ідеалів нового зразка, коли людина є зосередженням і уособленням потенцій, спрямованих на реалізацію себе в світі на противагу використанню світу, як засобу задоволення власних фізіологічних потреб. У той же час спостерігається інша тенденція, що притаманна капіталістичному суспільству: людина стає володарем світу, який підкорив собі природу та розірвав зв'язок з оточуючим середовищем. З одного боку, людина – частина природи і є підвладною її біологічним законам; з іншого, завдячуючи власному розуму, людина підноситься над нею, протидіє їй як самостійний суб'єкт. У цьому контексті доцільно звернутися до наукової спадщини німецько-американського філософа, соціолога та психоаналітика, одного із засновників неофрейдизму та фрейдомарксизму Е. Фромма.

Науковий доробок вченого досить плідно і ретельно досліджувався як на Заході, так і на теренах колишнього Радянського Союзу. Серед

вітчизняних дослідників тема творчості Е. Фромма набула популярності з кінця 1990-х рр., особливо з 2000 р., коли науковий світ відзначав соту річницю з дня народження вченого. Основний масив критичної літератури російською мовою з'явився в 1970-90-х рр. У дослідженнях радянських та російських вчених цього періоду, як правило, міститься детальне висвітлення того чи іншого аспекту творчості Е. Фромма. Наприклад, такі вчені, як Д. Азмі, Н. Антонова, О. Безрукова, О. Гордієнко, Р. Гречкосій, П. Гуревич, М. Дороніна, В. Добреньков, І. Єгорова, М. Завалишина, В. Іванов, Н. Лафіцька, І. Литвин, А. Колядко, Л. Курганська, В. Куркін, Л. Прибиткова, А. Сасина, В. Сикорський, А. Соловійова, К. Ташкова у своїх працях надають описові відомості про зміст праць мислителя, критично аналізують окремі його положення [11–15; 29; 47; 94; 100; 101; 104; 105; 112–114; 115–117; 120; 131; 133; 139; 141; 182; 191; 192; 193; 195; 196; 197; 256; 257; 277; 278; 279; 290–292; 302; 303]. Різку критику фроммівської концепції з позицій марксистської теорії містять праці радянських вчених, які розглядають утопічність ідей Е. Фромма та звинувачують його в абстрактному гуманізмі й викривленні сутності соціальної теорії К. Маркса.

На Заході творчість Е. Фромма також була піддана критичному аналізу. Серед авторитетних критиків слід назвати Г. Веллса, Дж. Г. Шаара, Д. Хаусдорфа, Р. Фрейджера, Дж. Фейдимена та інших [321; 399; 434; 437]. Автори критично-аналітичних робіт демонструють читачеві власне прагнення до компетентної оцінки творчої спадщини мислителя. У працях сучасних російських і українських вчених – Д. Азмі, В. Артемова, О. Гордієнка, П. Гуревича, Ю. Сичева, Е. Суздалевої, А. Фоменко, Л. Франченка, Р. Функ та ін. [11–15; 33; 94; 104; 105; 298; 310; 316; 318; 319; 333] – творчість Е. Фромма характеризують у складних політико-філософських контекстах, у порівнянні з концепціями інших мислителів. Науковий доробок сучасних українських вчених у зазначеній галузі, в порівнянні зі західними дослідниками, дещо обмежений за масштабами та

тематикою, стосується окремих напрямів політичної і філософської спадщини Е. Фромма, але також заслуговує на увагу.

Слід зазначити, що питання цінностей у творчості Е. Фромма не отримало достатнього висвітлення як у західній, так і в радянській та вітчизняній науці. Брак досліджень у цьому напрямку частково обумовлює і визначає орієнтир даного дослідження: здійснити комплексний аналіз розвитку категорії цінності у концепціях Е. Фромма. Об'єктом уваги є підходи вченого щодо аналізу матеріальних цінностей та перспектив заміни їх на постматеріальні.

Протягом свого творчого життя Е. Фромм обстоює ідею «фрейдомарксизму», намагаючись синтезувати марксизм із фрейдизмом через психологізацію марксистської соціології та соціологізацію фрейдистської психології. На думку Е. Фромма, К. Маркс показав, що об'єктивні умови, якими визначається соціальна організація, детермінують також і саму людину, її цілі та інтереси. Однак класики марксизму не показали як економічний базис впливає на ідеологічну надбудову. Цей недолік у марксистській теорії, згідно з американським дослідником, можна виправити за допомогою психоаналізу, який надав більш повне розуміння природи самої людини, як дієвого фактору в соціальному процесі. «Фрейдисти, – зазначає Е. Фромм, – бачать індивідуальне несвідоме та не помічають соціальне несвідоме; ортодокси-марксистки, навпаки, гостро відчують наявність несвідомих факторів у соціальній поведінці, але вони зовсім не бачать їх, коли мова йде про мотивації індивідуальної поведінки. ... людина-індивід є невід'ємною складовою людини-учасника соціального життя, і якщо їх роз'єднати, тоді не можна зрозуміти ні те, ні інше» [329, с. 115–116].

Творча спадщина Е. Фромма, починаючи з першої книги «Втеча від свободи» (1941 р.) і надалі у численних публікаціях та книгах, таких як «Здорове суспільство» (1955 р.), «Душа людини» (1964 р.), «Анатомія

людської деструктивності» (1973 р.), «Володіти чи бути?» (1976 р.) та інших, була присвячена дослідженню різноманітних аспектів взаємовідносин людини і суспільства. Саме в процесі таких взаємовідносин формуються, змінюються, а іноді деформуються та занепадають людські цінності. Е. Фромм наполегливо шукав витoki світового суспільного порядку, морально-етичних пошуків, людських потужностей виключно в самій людині, й навпаки, вчений стверджував: «Відповідь на питання, що означає бути людиною, нам слід шукати не в царині різноманітних можливостей людини, а в умовах її існування...» [330, с. 90].

Така взаємообумовленість знайшла своє пояснення у фроммівській концепції духовного (психічного) здоров'я, що є універсальною для всіх часів та культур. Духовне здоров'я характеризується здатністю любити і бути творчою особистістю, відчуттям самоідентичності, а його ступінь визначається через підлаштування суспільства до потреб людини [325, с. 53–55]. Керуючись зазначеними критеріями, Е. Фромм визначає сучасне суспільство як тотально відчужене та безнадійно хворе, оскільки вимоги людської природи існують всупереч вимогам суспільства. Визначення властивостей та принципів людської природи займало вагоме місце в концепції натурального антропологізму вченого, оскільки, на його думку, для того, щоб знати, що добре чи погано для людини, слід знати її природу.

Вітчизняні дослідники звертають увагу на ідеї «невротичної особистості нашого часу» в неофрейдизмі Е. Фромма. Мислитель, використовуючи творчість японського художника Хокусаї, запроваджує поняття «іраціональний страх», «страх невизнання» – докори совісті за розтрачене життя, за нездійснені творчі плани і т. ін. Е. Фромм гостро ставить проблему морально-етичної відповідальності митця («творча совість», орієнтація на існуючі стереотипи, слідування моді, що «розмиває» авторську самоцінність). Відтак підкреслюється значення теоретичних спроб Е. Фромма щодо органічного поєднання морально-естетичного та соціального аспектів у процесі творчої діяльності людини [152].

У останній своїй книзі «Володіти чи бути?» Е. Фромм пропонує до уваги читачів два фундаментальних принципи людської природи: «володіння і буття», перший з яких ґрунтується на інстинкті самозбереження, жадобі власного безсмертя, а другий сягає своїм біологічним корінням до інстинкту солідарності і страху перед ізоляцією. Ці людські начала доповнюють одне одного та одночасно перебувають у конфронтації. На думку Е. Фромма, сучасна капіталістична соціальна система зорієнтована на «володіння», і в ній панують необмежений егоїзм, радикальний гедонізм та патологічне прагнення до споживання, що у своїй сукупності знебарвлює внутрішній світ людини [326].

Механізмом пристосування до будь-якої соціальної системи є «соціальний характер». Він формується в процесі виховання у «середньостатистичній» родині та через культуру певного суспільства і є активним фактором суспільного розвитку, що дозволяє найбільш ефективно прилаштуватися до потреб суспільства. Позитивна роль соціального характеру спрямована на отримання людиною почуття безпеки та захищеності. Е. Фромм наголошує на існуванні чотирьох типів соціальних характерів: рецептивного (того, що бере), експлуататорського (того, що оволодіває), накопичувального (того, що зберігає) та ринкового (того, що обмінює), яким він протиставляє характер продуктивної орієнтації (діяльнісний) [326].

Володіння і буття, як два способи людського існування, лежать в основі двох орієнтацій соціального характеру – ринкового та продуктивного. Продуктивна орієнтація характеру міститься в людській природі, але, на жаль, на думку вченого, вона пригнічується установкою на оволодіння ринковою орієнтацією – ознакою, яка на сучасному етапі розвитку суспільства є універсальною. Людина втрачає контакт із самою собою, в результаті чого виникає феномен деперсоналізації. Її відносини з іншими людьми набувають функціонального, матеріального характеру. Суспільні та політичні обставини, створені людиною, підкорюють її собі. За таких умов,

на думку Е. Фромма, залякане людство з острахом дивиться у майбутнє, в якому буде панувати бюрократія. Інформаційне суспільство позбавить людину свободи та відповідальності, а традиційні матеріальні цінності замінять собою віру та ідеологію. Таким чином, сценарій вченого відповідає твердженню: «Людина це єдина істота, для якої власне існування є проблемою» [322, с. 421]. Як це не парадоксально, на перший погляд, але однією з головних проблем, з якою стикається людина, є проблема свободи, що лежить в основі концепції радикального гуманізму Е. Фромма.

Назва «радикальний гуманізм» говорить сама за себе, – цей підхід відкидає будь-які надлюдські (не надособистісні, а саме надлюдські) цілі для людини та орієнтований на рішучу боротьбу з пануючими над людьми ірраціональними вищими силами. Е. Фромм у праці «Втеча від свободи» справедливо зазначав: «...ми пишаємось тим, що нас не пригнічує жодна зовнішня влада, що ми вільні виражати свої думки та почуття, і впевнені, що ця свобода майже автоматично забезпечує нам прояв індивідуальності. Але право виражати свої думки має сенс у тому випадку, якщо ми здатні мати власні думки; свобода від зовнішньої влади стає міцним надбанням тільки в тому випадку, якщо внутрішні психологічні умови дозволяють нам ствердити свою індивідуальність» [323, с. 369].

У сучасних умовах досить важко визначити наскільки думки, почуття та бажання людини є її власними і наскільки – нав'язаними різноманітними авторитетами. Протягом усієї історії людства один вид влади приходить на зміну іншому. Врешті-решт, після низки владних видозмін влада держави була змінена владою совісті, а в наш час останню витіснила «анонімна влада» здорового глузду і суспільної думки, які перетворились на знаряддя конформізму. Отже, звільнившись від попередніх відкритих форм влади, людина не помічає, як потрапляє до тенет влади нового виду. Підкорюючись суспільним діям, людина починає думати і діяти у відповідності із заданими суспільством установками, втрачаючи при цьому свою неповторну

індивідуальність [323, с. 378]. В цьому полягає сутність і зміст негативної свободи, «свободи від», яка для людини є нестерпною та неприродною. Е. Фромм виокремлює декілька розповсюджених способів відмови від свободи волі і дії в сучасному суспільстві: авторитаризм – прагнення до володарювання та підкорення; насильство, агресія – намагання знищити існуючий мир та порядок; конформізм – абсолютно некритичне прийняття всіх соціальних норм, правил, шаблонів; розчинення індивідуальної людської свідомості за допомогою різноманітних медитаційних практик.

Ці шляхи втечі вчений вважає вимушеними, оскільки вони спричинені існуючим розривом між особистістю та суспільством і засвідчують про постійно прогресуючу тенденцію остаточної відмови від індивідуальності та цілісності людського «я». В якості ілюстрації кризи особистості можна навести слова Е. Фромма: «А як же людина ставиться до самої себе? Вона почувається товаром, який необхідно найвигідніше продати на ринку. І зовсім не відчуває, що вона – активний діяч, носій людських сил і здібностей» [31, с. 232]. Таким чином, через розкриття феномену негативної свободи Е. Фромм наголошує на втраті й викривленні первинного змісту однієї з найважливіших цінностей людини. Причини крилися, на думку вченого, в першу чергу, в гіпертрофованому звеличенні ролі соціально-технічного прогресу, в економічному зростанні, зокрема, в індустріалізації першої половини ХХ ст., у пануванні масової комунікації в культурно-ідеологічній сфері життя суспільства.

Поряд з негативною свободою Е. Фромм пропонує її антитезу – «свободу для». За умови панування позитивної свободи індивід існує як незалежна особистість, але не ізольована, а поєднана зі світом, з іншими людьми та з природою. Він має можливість повністю реалізувати та проявити свою сутність, здібності і таланти, внаслідок чого автоматично зникають першопричини антисоціальних явищ, які супроводжують «свободу від». Е. Фромм визнає, що на сьогодні історія не втілила в життя позитивної

свободи, але разом з тим її реалізація завжди була і залишається тим ідеалом, досягти якого намагається людство.

Радикальний гуманізм Е. Фромма, окрім декларації та аналізу існуючих вад сучасного буржуазного суспільства, пропонує рекомендації щодо його оздоровлення та оновлення. Вирішення проблеми він вбачає, по-перше, в збереженні усіх завоювань сучасної демократії, навіть не дивлячись на те, що вона не досягла своєї головної мети – збереження і удосконалення кожною людиною свого власного «я», а по-друге, в подальшому розвитку демократичних здобутків, удосконаленні атрибутів дійсної свободи, ініціативи і спонтанності індивіда; причому не тільки в суто приватних або духовних сферах, але, перш за все, в тій діяльності, на якій тримається існування кожною людиною, – в її праці [323, с. 224, 226].

У дослідженні «Марксистська концепція людини» [389] Е. Фромм дав високу оцінку книзі «Розум і революція» Г. Маркузе, але передусім як одній з кращих інтерпретацій філософії Г.-Ф.-В. Гегеля. У питаннях співвідношення революційного і реформаційного вчений був більш поміркованим. Він наголошує на необхідності розробки та реалізації культурно-просвітницької реорганізації, спрямованої на зміну ціннісних соціально-психологічних установок людей, що в подальшому відвело б людство від загибелі. Людині необхідна не соціальна революція, а революція свідомості, в ході якої вона подолає відчуження і здобуде людське єство [323, с. 225].

Пануюча орієнтація на володіння повинна бути замінена орієнтацією на буття, на суто гуманні відносини між людьми, що призведе до реалізації життєстверджуючого сценарію історії людства. В якості інструмента та способу звільнення політики та соціальної сфери з-під влади дегуманізованих (матеріальних) цінностей Е. Фромм пропонує гуманістичний психоаналіз, який допоможе змінити соціальний характер, в результаті чого особистість прийде до чіткого розуміння своєї власної постматеріальної природи.

Основним політичним та культурним завданням капіталістичного суспільства стає радикальний перегляд своїх ціннісно-культурних основ та переорієнтація суспільної свідомості на суто гуманістичні цінності, «зміна серця» існуючого ринкового характеру і перехід до якісно нового покоління об'єднаного людства, яке живе в братерстві та мирі, вільне від економічної детермінації, від воєн та класової боротьби. Творці нового суспільства зіткнуться з низкою проблем, головною з яких буде формування «здорової економіки для здорових людей, яка б відповідала не потребам сучасного буржуазного homo consumens (людина, що споживає), а здоровим потребам людини» [323, с. 128].

Поняття соціального характеру було розвинене Е. Фроммом заради пояснення природи виникнення фашизму. Е. Фромм погоджувався з В. Райхом, що феномен фашизму можна усвідомити, лише аналізуючи психологію середнього класу, дрібних підприємців та ремісників [304, с. 13]. Показовою у цьому контексті є праця «Масова психологія фашизму» [265], у якій В. Райх задовго до праць Е. Фромма і Т. Адорно стверджував, що фашизм виник не просто в результаті махінацій німецьких капіталістів або впливу на маси харизми А. Гітлера. Дослідник переконаний, що витoki фашизму слід шукати в психологічній структурі німецьких мас. При читанні книги В. Райха важко позбутися відчуття, що вона послужила основним джерелом ідеї для Е. Фромма, хоча той про це ніде не згадує. В. Райх, так само як і Е. Фромм, виводить психологічні основи нацизму з амбівалентного ставлення до влади, характерного для німецьких середніх шарів.

Найнезначніший, здавалося б, елемент сучасного суспільства, привнесений у цей нужденний первісний рай, викликав гріхопадіння його мешканців, породивши приватновласницький егоїзм (перевів їх з екзистенційного модусу буття у «власницький», якщо користуватися термінологією Е. Фромма). Е. Фромм зазначав у «Володіти чи бути?»: «Тільки там, де не було експлуатації, не було й класової боротьби... Пригноблені класи намагатимуться скинути правлячі класи і так далі;

класова боротьба може стати менш запеклою, але вона не зникне до тих пір, доки жадібність гніздить у людському серці» [323, с. 327]. Отже, Е. Фромм у жодному разі не відкидав факту класової боротьби, але опосередковував його в своїй політичній філософії категорією «соціального характеру», яка пов'язує соціально-класовий статус із психологією індивіда. У цьому контексті дуже важливою для сучасної теорії політики та політичної практики є обґрунтована відмова вченого від ідеалізації середнього класу. Саме на середній клас покладають сподівання у численних працях вітчизняні політологи, що розвивають ідеї демократизації та необхідної участі у ній такого своєрідного медіатора суспільно-політичних відносин і процесів. Однак Е. Фромм у «Втечі від свободи» застерігав від такої абсолютизації цієї ролі та наводив приклад низів середнього класу, що склали свого часу соціальну базу німецького нацизму.

Важливе місце в гуманістичній перебудові Е. Фромм відводить удосконаленню демократії та її інститутів, на які він покладає завдання взяти під свій контроль техніку та ірраціональні сили і структури, що загрожують існуванню західного суспільства і навіть усього людства. Демократичні установи разом з робітниками і службовцями повинні контролювати монополії за допомогою прийняття відповідних законів. Такі твердження вченого цілком відповідають постулатам його «гуманістичної утопії» та підкреслюють її в цілому мирний, реформістський характер, який свідчить про те, що об'єктивно вона є спрямованою не на докорінну зміну капіталістичних відносин, а лише на їх ліберальну корекцію.

Особливість інтерпретації феномену демократії Е. Фроммом полягає в тому, що її політичні аспекти він розглядає у тісному зв'язку з духовними основами сучасного суспільства. Радикалізація політичної демократії, а разом з тим її більш повне втілення в життя стають можливими, на думку вченого, лише за умови заміни установки на володіння установкою на буття, одним з яскравих проявів якого є вільна політична активність, спрямована на досягнення суспільного блага. Для цього необхідно подолати масовий

політичний конформізм, за умов якого люди не здатні виражати свою волю і тому він являє собою велику політичну проблему. Дійсно, функціонування політичного механізму в сучасних демократичних державах по суті несуттєво відрізняється від принципів функціонування товарного ринку. Політичні партії та великі комерційні установи здійснюють свою діяльність за схожими схемами та правилами досягнення максимальної вигоди за умови мінімальних витрат.

Тому справжня демократія, за Е. Фроммом повинна бути активною, творчою, антибюрократичною й, по можливості, децентралізованою, оскільки саме за таких умов здійснюється повноцінний, творчий контакт, в якому людина може бачити реальні плоди своєї діяльності, повніше реалізувати себе. Демократія переможе нігілізм, пасивність та безсилля громадян лише в тому випадку, якщо зможе відродити в людях найсильнішу віру, на яку тільки здатне людство – віру в життя, свободу і справедливість. Так вчений описував зміст «нової демократії», якій дав назву демократичного соціалізму, здатного існувати в межах політико-правової організації сучасного західного суспільства [325, с. 145].

Серед чисельних теоретико-гуманістичних порад вчений надає практичні рекомендації щодо оздоровлення суспільства: «слід заборонити всі методи «промивки мізків», що використовуються в рекламі та політичній пропаганді»; «прірва між багатими та бідними країнами повинна бути знищена»; «жінки повинні бути звільненими від патріархального панування»; «наукові дослідження слід відокремити від їх використання в промисловості та обороні» і т. д. [323, с. 125–128].

Окрім того, Е. Фромм запропонував проекти конкретних дієвих перетворень, які б стали передумовою народження здорового суспільства. Зміст цих пропозицій у створенні нечисельних – по десять осіб – «груп міжособистісного спілкування», де близькі один одному люди в умовах – що важливо! – вільного отримання всієї необхідної інформації обговорювали б

різноманітні питання економіки, політики, освіти, охорони здоров'я та інших сфер життя [323, с 130-132].

Функція нового суспільства – сприяти виникненню нової людини, структурі характеру якої будуть властиві такі якості: готовність відмовитись від усіх форм володіння заради того, щоб повною мірою бути; відчуття себе на своєму місці в сфері свого буття; визнання всебічного розвитку людини та її близьких вищою метою життя; відчуття свого єднання з життям, відмова від підкорення будь-кому і будь-кого, від експлуатації, руйнування та виснаження природи, прагнення зрозуміти природу, жити в гармонії з нею.

Невід'ємним компонентом як утопічних перетворень, так і реальних змін є така життєво важлива аксіологічна категорія, як «надія». Надія, підкреслює Е. Фромм, є вирішальним складовим елементом будь-якої спроби зцілення нашої соціальної системи, спроби зробити її більш життєздатною та розумною. «Надія це внутрішній елемент структури життя, динаміка людського духу, основна і суттєва умова буття людини» [330, с. 132].

Серед вітчизняних дослідників, як і серед вчених всього пострадянського простору, теоретичні положення Е. Фромма природно користуються великою популярністю. Природно саме тому, що непомірно велику роль мислитель відводив духовному світу окремого індивіда як центру та рушію соціальних змін. Не складають виключення і сучасні політологи, серед яких О. Бабкіна слушно зауважує, що в сучасних умовах існує необхідність в утвердженні людиноцентричної, гуманістичної моралі і духовності, відповідальної політики, що стає загальнолюдською потребою сучасної цивілізації. Сповнений суперечностей світ, актуалізує питання морального регулювання політичної поведінки. Нормативна модель сучасного політика наділяє його не тільки універсальними критеріями раціональності (когерентності, послідовності, здатності ухвалювати рішення, що не суперечать одні одним, компетентності тощо), але і моральними якостями (толерантності, відповідальності, чесності, совісті тощо). Важливо ухвалювати такі управлінські рішення, які б розв'язували соціальні

конфлікти, не принижували національної гідності народу, були не тільки формально закріпленими, а й фактично виконувалися [40]. Ці міркування наближують вчення Е. Фромма до сучасних реалій українських політичних змін та демократичних прагнень.

Таким чином, не дивлячись на суб'єктивну спрямованість, суспільний проект Е. Фромма полягає в створенні умов для розвитку здорових рис соціального характеру. Останній, у свою чергу, повинен стати реально дієвим фактором становлення нового, оздоровленого суспільства, з принципово новими цінностями, основу якого становлять: позитивна свобода, самореалізація, спілкування, братерство, надія. Концепція Е. Фромма не торкається глибинних протиріч сучасного капіталізму, не намагається докорінно його змінити, а лише пропонує внести деякі ліберальні корективи, оскільки оперує постулатами гуманістичної теорії поруч з іншими представниками Франкфуртської школи.

Висновки до другого розділу

Ліворадикальний світогляд Г. Маркузе еволюціонував від «актуалізації» філософії «радикального акту» до вчення про необхідний стрибок у дії, «радикальний вчинок», який може бути наслідком процесу політичного мислення. Вчений здійснює важливий крок для зближення політичної філософії та політичної практики, що зокрема відстежуємо спершу на прикладі відродження у його працях ідей Г.-Ф.-В. Гегеля, ідеалістичної теорії духу і діалектики, згодом розвиваючи марксистські положення, критикуючи націонал-соціалізм. Зрештою, обґрунтовуючи ідеологічні засади протистояння репресивному поневоленню розуму, Г. Маркузе стає одним із найбільш перспективних теоретиків свого покоління. Критика вченим капіталістичного суспільства, його робота, в значній мірі під інтелектуальним впливом на масову культуру і науково-

популярний простір, знайшли відгук у студентського руху 1960-х рр. Особливим для українознавчих студій є внесок вченого у критичну інтерпретацію історії радянського марксизму, викриття дослідником сутності і природи владного панування в СРСР як репресивного підкорення індивіда системі, змішування політичних і етичних настанов, зв'язку радянської бюрократії і нової раціональності індустріальних суспільств. Вчення про «репресивну терпимість» і сьогодні може слугувати деяким застереженням для розвинених демократій, яким, як доводив дослідник, також можуть загрожувати тоталітарні аспекти. Серед одномірних елементів «репресивного управління» суттєво вирізняється техніка як ефективна форма соціального контролю. Функціонування науки і техніки як «ідеології», технічна раціональність поступово і впевнено заміщує раціональність політичну, а отже у майбутньому саме вона визначатиме свідомість кожної людини, розвиток усіх соціальних організмів і політичних систем.

Центральними проблемами відносин між людьми та мислення окремої людини критична теорія у працях М. Горкгаймера та Т. Адорно вважала нестачу рівності, свободи, справедливості, наявність правлячих і пригнічених. Тому в 1930-40 рр. вони виступали за революцію, насамперед світоглядну, сподівалися, що у «правильному» суспільстві і мислення стане «правильним», оскільки воно вже не буде залежати від свідомої та несвідомої боротьби класів і від закономірностей несправедливого улаштування. Теоретики зосереджувалися на моделі людини, мислення і поведінка якої пронизані соціальним порядком, типологізовані, зрештою уніфіковані. Утвердженню гуманістичних цінностей перешкоджає формування стереотипних рис сучасної людини. Репресивні тенденції цивілізації проявляються, зокрема, й у суперечливих змінах сутності і завдань просвітництва, що походить із міфів, і вже в наш час знову перетворюється у міфологію. Ідеали ж, що визначають соціально-політичний устрій країн, спрямовують розвиток їхніх політичної, економічної і правової систем, задають стандарт взаємовідносин держави з людиною та інститутами

громадянського суспільства, вчені вбачали у всебічному утвердженні свободи, соціальної справедливості, рівності, гуманізму, індивідуалізму, прав людини, поваги до різноманітності.

Для сучасної політичної науки суттєве значення має розвиток ідеї постматеріальних цінностей у творчості Е. Фромма. Творчий спадок вченого свідчить про піднесення гуманістичних ідеалів політики нового зразка, коли людина є зосередженням і уособленням усіх соціально-політичних потенцій, спрямованих на реалізацію себе в світі, а не на споживацьке його використання. Балансування людини між ринковим та продуктивним типами орієнтацій, що їх вирізняє вчений, визначають подальші людські страхи й, зрештою, деперсоналізацію, в тому числі й у політичному житті суспільства. Важливою для сучасної теорії політики та політичної практики є обґрунтована відмова дослідника від ідеалізації середнього класу, застереження від надмірної абсолютизації такого медіатора суспільно-політичних відносин, про що зокрема свідчить аналіз соціальної бази німецького націонал-соціалізму. У світлі цих загроз, що в наш час залишаються актуальними, Е. Фромм пропонує концепцію радикального гуманізму, що розвиває ідеї людської свободи, відкидає будь-які надособистісні цілі, стверджує індивідуальність, орієнтовану на рішучу боротьбу з ірраціонально пануючою зовнішньою владою.

Показово, що у такому варіанті осмислення майбутнього суспільно-політичного розвитку представниками Франкфуртської школи йдеться про мирний реформістський характер перетворень, «гуманістичну утопію» заміни установки володіння установкою на буття, вільну політичну активність, досягнення всезагального суспільного блага. При цьому сам Е. Фромм був свідомий ідеалістичного характеру власних міркувань та визнавав, що досі історія не втілила в життя позитивної свободи, але разом з тим її реалізація завжди була і залишається тим ідеалом, досягти якого намагається людство. Теорія «гуманістичного комунітарного соціалізму» мала передовсім евристичну цінність, була спробою показати можливості

«здорового» суспільства, потенціал людської природи, перспективу міжлюдських та міжінституційних взаємодій.

РОЗДІЛ 3

ЗНАЧЕННЯ ФРАНКФУРТСЬКОЇ КРИТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЇЇ ПОЛОЖЕНЬ У ХХІ СТОЛІТТІ

3.1. Політика і мораль в умовах кризи суспільно-політичних відносин: теоретико-прикладні напрацювання Франкфуртської школи

Ідеї та погляди представників Франкфуртської школи помітну роль відіграли в історії сучасної суспільно-політичної думки, як і в розвитку західної духовної культури та культури політичної участі. Наукові дослідження М. Горкгаймера, Г. Маркузе, Т. Адорно, Е. Фромма, Ю. Габермаса та інших послідовників відповідного різновиду неомарксизму досі складають певний виклик повсякденності, змінюючи наші уявлення про природу людського вчинку, мотивацію політичної дії, свободу, спільне благо, справедливість, загрози та перспективи суспільно-політичного розвитку тощо.

У складному комплексі культурологічного, філософського, гносеологічного, естетичного, політичного, соціологічного знання апологети цього осередку критицизму створили впливову суспільну візію місця людини, її цінностей, норм, установок в умовах кризи соціально-політичних відносин. Нерідко й самим прихильникам цього напрямку приписували деяку світоглядну кризу [107, с. 3–5]. Разом з тим, реалії та труднощі демократичних перетворень у сучасній Україні потребують комплексного наукового обґрунтування проблематики співвідношення політики і моралі, помітним внеском до розуміння якої є теоретико-прикладні напрацювання згаданих мислителів.

Погодимось з О. Бабкіною про те, що у сучасних умовах політична духовність є не менш значущим чинником перебігу політичного процесу, аніж матеріальні основи політики. Цивілізоване суспільство визнає моральні

норми і соціальні цінності за визначальні напрями і орієнтири суспільного життя. Органічний зв'язок політики і моралі викликаний тим, що усвідомлення людиною своїх політичних інтересів пов'язане з її моральним вибором. Особливою рисою взаємного зв'язку політики і моралі є єдність і відмінність, взаємна детермінованість і відносна самостійність. Духовне спрямування політики – це її людиноцентричний зміст, який має замінити традиційне уявлення про політику виключно як сферу владних відносин [40, с. 10–11]. Значною мірою одвічну діалектику моралі і політики (морально-етичний бік політики, а також політичні передумови становлення моральних регуляторів суспільного життя) можна вважати тим проблемним полем, на тлі якого переосмислюються здобутки і визначаються перспективи сучасної політичної науки. Свого часу ідеї представників Франкфуртської школи заклали підвалини для оновлення категоріального апарату, методологічної програми, предметного простору відповідної проблематики.

Багатий теоретичний спадок, еволюційний та революційний характер діяльності, суспільний резонанс довкола неомарксистів зумовили й значний науковий інтерес. Питання сумісності моралі та політики, етичного виміру політики належать до одвічних, відкритих, невичерпних політико-філософських проблем. Дискусія про можливість поєднати політичні і моральні норми для регулювання політичної діяльності триває вже багато століть. Аналіз науково-теоретичної спадщини та реалій політичного життя дозволяє робити певні висновки щодо сфер впливу політики і моралі як регуляторів суспільного життя. Позиції у цьому питанні різняться від ствердження абсолютної аморальності політики (макіавеллізм) до уявлень про визначальну роль морального аспекту політичного життя (Просвітництво, кантіанство). Вивчення праць філософів, політологів, культурологів, істориків доводить, що у сучасному світі, пронизаному глобалізаційними, інформаційними процесами, прагматизм і гуманізм виступають як два альтернативні шляхи політичного розвитку. Центральним залишається вибір адекватного шляху для сучасних політичних систем,

оптимальної моделі світоустрою, здатної відповідати новітнім викликам, ціннісно-культурним перетворенням сучасності [169; 171].

Характерно, що більшість ґрунтовних наукових досліджень, присвячених такій проблематиці, недостатньо враховують теоретичні напрацювання Франкфуртської школи [40; 122; 160; 224; 360]. Вважаємо за необхідне виразити цей дискурс розмаїттям ідей та концептів на тему морально-політичного буття, пропонованих у публічних виступах, окремих статтях, цілісних працях Т. Адорно, Ю. Габермаса, М. Горкгаймера, Г. Маркузе, Е. Фромма. Важливо проаналізувати, чи вбачали можливість представники цієї школи поєднувати моральні та політичні перспективи, яку сутність вони вкладали у ці засадничі поняття, зрештою, які шляхи розв'язання наявних ціннісних конфліктів пропонували для подальшого розвитку людства.

Праці представників Франкфуртської школи наскрізно пронизані ідеями ціннісних орієнтирів, моралі, моральності, етики. Політичне та суспільне, як багаторазово підкреслює у своїх лекціях з філософії Т. Адорно, дуже глибоко пов'язані зі сферою моралі [6]. Відповідно у творчості багатьох мислителів німецької критичної теорії знаходимо різні визначення та пояснення сутності феномену моралі у суспільно-політичному житті. Е.Фромм пояснює сенс моралі й морального через маркери ідентичності. Індивід, на його думку, може бути фізично самотнім, але при цьому пов'язаним з якимись ідеями, моральними цінностями або хоча б соціальними стандартами, що дає йому відчуття спільності і «приналежності». Разом з тим індивід може жити серед людей, але при цьому відчувати повну ізолюваність. Відсутність пов'язаності з будь-якими цінностями, символами, підвалинами вчений називає моральною самотністю, що так само нестерпна, як і фізична. Духовний зв'язок зі світом може набувати різних форм, носити піднесений або тривіальний характер, та навіть якщо він заснований на низинних основах, він усе ж таки кращий за самотність. Релігія і націоналізм, як і будь-які звичаї, забобони – навіть

найбезглуздіші і принизливі, – рятують людину, коли пов'язують її з іншими людьми, від найстрашнішого – ізоляції [323]. Тож, за визначенням, мораль – невіддільна частина суспільно-політичного життя. Страх перед ізоляцією, суб'єктивна самосвідомість, осмислення власної дріб'язковості перед світом й історією обумовлюють людську потребу в іншому (довірі, допомозі, підтримці тощо), а отже, й в моральних основах співжиття.

Мораль як предмет дослідження представників Франкфуртської школи постає перед нами в умовній системі уявлень про захист і самозахист, ідентичність і самосвідомість, індивідуалізацію та соціалізацію [172, с. 77]. У своїх працях Ю. Габермас «моральним» називає всі інтуїції, які орієнтують нас щодо того, як ми повинні поводитись, щоб завдяки жалісності та уважному ставленню протидіяти вразливості особи. З антропологічного погляду, саме мораль слід тлумачити як захисний засіб, що компенсує структурно вбудовану в соціокультурні форми життя вразливість людини. У цьому сенсі є вразливими і потребують морального захисту живі істоти, що індивідуалізуються лише шляхом соціалізації. Просторово-темпоральна індивідуалізація людського роду в окремій істоті вже не регулюється за допомогою генетичних задатків. Суб'єкти конституюються як індивіди лише тим, що вони виростають як члени певної особливої мовної спільноти в інтерсуб'єктивному життєвому світі. У комунікативному процесі виховання рівною мірою визначально формуються і змістово визначаються ідентичність індивіда та ідентичність колективу [83, с. 329].

У складній діалектиці взаємозв'язку політики та моралі не виникає сумнівів, що неомарксистичні стоять на засадах моралізму. Інше питання, яку саме мораль вони вбачають допустимою у світлі нових політичних перетворень. Не зважаючи на деяку спільність суджень, думки відносно цього питання між ними розходяться. З певністю можна стверджувати лише про те, що така мораль мусила би бути передусім критичною. Така позиція була обґрунтована наявними загрозами, адже, як відзначають М. Горкгаймер

і Т. Адорно: «Мораль масової культури є спрощеною мораллю дитячих книжок вчорашнього дня» [350, с. 194].

Слушно буде згадати у цьому зв'язку слова Г. Маркузе, викладені ним у перших із маловідомих «Тридцяти трьох тез», де він закликає нещадно й відкрито критикувати існуючі політичні системи, безкомпромісно підтримувати ортодоксальну марксистську теорію, адже коли політична реальність як ціле помилкова, може виявитися, що тільки «неполітична» позиція і є справжньою політичною істиною [213]. Детально описана вченим загрозлива модель одновимірного мислення і поведінки на рівнях індивіда та громадських процесів, у політиці, науці і у виробництві формується в тому числі і з нездатності заперечувати, критикувати.

За визначенням Т. Адорно, поняття природно-прекрасного, вироблене в епоху абсолютизму, втратило свою силу, оскільки після буржуазної емансипації, що проходила під знаком природних прав людини, навколишній світ став більш уречевленим. Безпосередній досвід природи, позбавлений усього критичного, включений у систему відносин обміну, в т. з. «індустрію туризму», вже ні до чого не зобов'язує, є нейтральним і апологетичним. Ідеологія стає також природно-прекрасною як підміна безпосередності опосередкованим. Навіть цілковитий досвід природно-прекрасного пристосовується до такої ідеології несвідомого. Буржуазна мораль ставить людям у заслугу те, що вони так тонко, так глибоко відчують природу. Водночас вона деформує внутрішній зміст самого досвіду природи, саму глибинну його суть. У сфері організованого туризму від нього практично нічого не залишається. Можливість відчувати природу стала рідкісним привілеєм, що отримала комерційне застосування. Разом з тим, – переконаний вчений, – образ природи продовжує жити у його повному запереченні, що й рятує цей образ і знаходиться по той бік буржуазного суспільства, його праці і його товарів [8, с. 101–102].

Слідуючи З. Фрейду, Е. Фромм розглядає феномен «морального мазохізму», який тлумачить як спробу знищити власне Я, подолати

нестерпне відчуття безсилля, а також перетворитися на частину чогось більшого, сильнішого, цілісного, розчинитися у зовнішній силі і стати її часткою. Цією силою може бути інша людина, суспільний інститут, Бог, нація, совість або моральна необхідність. Індивід цілком відрікається від себе, відмовляється від сили і гордості свого Я, від власної волі, але при цьому знаходить нову впевненість у своїй причетності до тієї сили, до якої тепер може себе зарахувати. Мазохіст позбавлений відповідальності прийняття рішень, незалежно від того, чи є його господарем якась зовнішня влада чи моральний борг [323]. Політичні спільноти нерідко стають таким середовищем морального мазохізму.

Власне, у світлі фрейдомарксистських переконань, окремим послідовникам Франкфуртської школи вдавалося розгорнути не лише науково-дослідну, але й практичну діяльність у напрямку розсування меж політичного і морального. У цьому контексті прикметними є прагнення В. Райха до широкого втілення в життя своїх ідей, в т. ч. й відносно сексуальної політики. Бувши членом австрійської соціал-демократичної партії, він висунув ідею створення в рамках партії мережі «сексуальних клінік», де б широкі маси могли не тільки отримувати приватні поради, але зростала просвітницька місія з розвитку усвідомленої необхідності сексуальних реформ як важливої передумови соціальної революції [431]. Слід зазначити, що В. Райх, в тому числі власним коштом, також активно брав участь у створенні перших клінік сексуальної гігієни для робітників. Він вважав, що ці центри допоможуть масам сексуально розкріпачитися, і водночас захоплювався можливостями просвіти в галузі контролю над народжуваністю, статевого виховання, профілактики захворювань тощо. У 1927–1930 рр. у Відні було відкрито шість таких клінік. Однак керівництво партії соціал-демократів побачило в існуванні цих клінік небезпеку, здатну відвернути маси від політичної боротьби, і в 1930 р. вони були закриті, а В. Райх продовжить цю ж справу вже у Берліні [383].

У своїй критичності дослідники часто доходили до заперечення моралі, але завжди поверталися до цієї проблематики у контексті соціально-політичного розвитку. До прикладу, Г. Маркузе доводить, що за межами раціональності людина живе у світі цінностей, але цінності, відокремлені від об'єктивної реальності, стають суб'єктивними. Єдиний шлях зберегти за ними якусь абстрактну і нешкідливу значущість – метафізична санкція (божественний або природний закон). Водночас така санкція не має відношення до об'єктивної дійсності. Цінності можуть володіти високою моральною і духовною гідністю, але вони не відбивають дійсності, нічого не вирішують у реальному житті. Незалежно від того, наскільки вони можуть бути визнані, шановані чи освячені в їх власній правоті, такого роду ідеї страждають на необ'єктивність. Втім саме брак об'єктивності перетворює їх на рушійні сили соціального об'єднання. Гуманістичні, релігійні та моральні ідеї – не більше ніж ідеали, що не складають великих клопотів сталому життєвому укладу і не втрачають свого значення від того, що суперечать реаліям поведінки, яка диктується щоденними потребами бізнесу та політики. Якщо Добро і Краса, Мир і Справедливість не виведені ні з онтологічних, ні з наукових положень, то їх загальна значущість і дійсність не можуть отримати логічного обґрунтування. У термінах науки вони залишаються справою пріоритету. Ненауковий характер цих ідей фатально послаблює їх протистояння чинній реальності; ідеї стають просто ідеалами, а їх конкретний критичний зміст випаровується в етичну або метафізичну атмосферу. Однак, як це не парадоксально, об'єктивний світ, за яким визнаються тільки кількісно визначені якості, у своїй об'єктивності стає все більш залежним від суб'єкта [216, с. 193–194].

У системі послідовної критики та філософського заперечення, неомарксистичні застерігають нас від актуального явища підміни понять у суспільно-політичному дискурсі. Так у зв'язку з витокami та подальшим розвитком авторитарної політичної доктрини й авторитарного типу свідомості, Е. Фромм відносно окремих понять та ціннісних смислів показує,

що для садистсько-мазохістської особистості любов означає не взаємний союз на основі рівності, а симбіотичну залежність; самопожертва означає не утвердження власної психічної і моральної сутності, а найвищий ступінь підпорядкування особистості чомусь вищому; відмінність між людьми означає не реалізацію різних індивідуальностей на основі рівності, а різну владу; справедливість означає не безумовну вимогу реалізації природних і невіддільних прав індивіда, а правило, що кожен отримує по заслугах; мужність означає не вище утвердження своєї індивідуальності проти зовнішньої сили, а готовність підкоритися і переносити страждання [323]. Така втеча від свободи подається у сучасному суспільстві під титулом демократії, що водночас повністю заперечує її базові принципи.

Співзвучно Г. Маркузе наголошує на необхідності багаторівневого аналізу чинних політичних відносин та суспільних процесів, а також моральному значенні наукового пошуку: «Соціальні системи значень об'єднують різні національні держави і мовні групи, причому ці широкі системи значень виявляють тенденцію до збігів зі сферами впливу більш-менш розвинених суспільств. У той час як функція детермінізму соціальної системи значень стверджує себе найбільш жорстко в дискусійному, політичному універсумі дискурсу, вона також діє у значно прихованішій, несвідомій і емоційній формі в буденному універсумі дискурсу. Істинно філософський аналіз значення має брати до уваги всі ці вимірювання значення, оскільки лінгвістичні вираження властиві їм усім. Отже, лінгвістичний аналіз у філософії несе екстралінгвістичне навантаження (coinmitment). І якщо він береться розрізняти легітимне і нелегітимне слововживання, автентичне й ілюзорне значення, сенс і нісенітницю, він неминуче вдається до політичного, естетичного чи морального судження» [216, с. 260].

Морально-етичні оцінки політичної дійсності представників Франкфуртської школи сформувались в умовах тоталітарного терору, насилля військової доби, протистояння комуністичних та капіталістичних

суспільств. Передусім такі реалії піддавались критиці та переосмисленню у творчому доробку вчених цього періоду. Витоки кантіантського оптимізму, відповідно до якого моральну дію розумно застосовувати навіть там, де наявні найнижчі наміри, неомарксистичні вбачають у жаху, який переживає людство перед загрозою повернення варварства. Відтак тоталітарний порядок набуває серйозних обертів. Звільнений від контролю з боку народу, він рятує підвладні йому народи від тягаря моральних почуттів за допомогою дисципліни. При тому він сам уже не потребує дотримання будь-якої дисципліни. Всупереч категоричному імперативу і співзвучно чистому розуму тоталітарний порядок поводить з людьми як з речами чи поведінковими реакціями. «Від океану відвертого насильства, що затопив Європу, – пишуть німецькі розробники критичної теорії, – володарі буржуазного світу прагнули відгородитися греблею лише до тих пір, поки економічна концентрація ще не досягла достатнього рівня. Передовсім тільки бідні і дикуни були мішенню розгнужаної капіталістичної стихії. Але тоталітарний порядок повністю відновлює в своїх правах кількісне мислення і ґрунтується на науці як такий. Його канонам є власна кривава боекратність» [350, с. 110].

При тоталітарних режимах, в умовах розгортання військової агресії страх перед ізоляцією і відносна слабкість моральних принципів значної частини населення допомагають будь-якій партії завоювати лояльність людей, варто лише цій партії захопити державну владу. З цього, на думку Е. Фромма, випливає найважливіша аксіома політичної пропаганди: будь-які нападки на країну як таку, будь-яка пропаганда, що ганьбить народ, націю, тільки посилюють лояльність тих, хто ще не цілком ототожнює себе з відповідною політичною системою, режимом тощо. Ця проблема не може бути вирішена навіть майстерною пропагандою. Її може вирішити фундаментальна істина: етичні принципи вищі за існування нації, і прихильність цим принципам включає індивіда в спільноту всіх тих, хто поділяв, поділяє і буде поділяти це переконання [323].

Цінності, що формуються неофашистською, тоталітарною, буржуазною державою, на думку представників Франкфуртської школи, далекі від ідеалів Просвітництва. Як зазначає Г. Маркузе, у державі, орієнтованій на війну і добробут, такі людські якості утихомиреного існування, як відмова від усякої жорсткості, клановості, непокора тиранії більшості, сповідування страху і слабкості, чутлива інтелігентність, що не сприймає реальність, схильність до неефективних акцій протесту і зречення, – здаються асоціальними і непатріотичними. Навіть такі втілення людяності не зможуть уникнути спотвореного впливу компромісу – необхідності приховувати своє справжнє обличчя, бути здатним обдурити ошукачів, жити і думати всупереч їм [216, с. 317–318]. Ці моральні коливання і визначають нові життєві стандарти економіки, культури та політики.

Навіть із перемогою над націонал-соціалізмом умови для морального розвитку окремої людини та спільноти людей не змінилися значною мірою. З одного боку, зазначає Т. Адорно, ненависть до зла від імені добра перетворилася тепер на страшну, руйнівну, деструктивну силу; з іншого боку, добро, вважаючи себе абсолютною позитивністю, для визначення самого себе постійно звертається до зла, і врешті-решт саме стає злом. «Зовсім не випадково сучасний образ ідеології, особливо там, де панують моральні ідеології, [...] заснований на ідеї так званих позитивних, добрих, героїчних ідеалів (саме слово «ідеал» має тут велике значення). Такі позитивні поняття, як «очищення», «перетворення», «оновлення», «об'єднання», відіграли не останню роль також і у націонал-соціалістів. І хоча у цієї останньої ідеології давно відсікли її політичну голову і вона вже не спрямована безпосередньо проти національних меншин, її сліди кожному спливають в нашому житті, спонукаючи нас ставитися до всього іншого різко негативно, бажаючи його знищення» [6, с. 194–195].

У одновимірному суспільстві, як застерігає нас Г. Маркузе, думки людей спрямовуються таким чином, щоб вони вбачали в апараті виробництва ефективну рушійну силу мислення і дії, до яких повинні й самі приєднатися

власними мисленням і вчинками. Таким чином апарат присвоює собі роль морального чинника. Відтак совість стає баластом у світі уречевлення, де панує єдина загальна необхідність. У такому світі немає місця вині. Знищення сотень і тисяч людей залежить від сигналу однієї людини, яка потім може заявити про свою невинність і продовжувати жити щасливо. Нас знову переконують у нейтральності технологічної раціональності, яка вище і поза політикою, і знову ми переконуємося в оманливості цих запевнень, бо в обох випадках вони служать політиці панування [216, с. 104–105].

Фактично суголосні думкам Г. Маркузе й міркування М. Горкгаймера та Т. Адорно у спільній праці «Діалектика просвітництва»: «Душа, як можливість щирого почуття провини відносно самого себе, розпадається. Совість стає безпредметною, адже місце відповідальності індивідуума за самого себе і своїх близьких займає, хоч і під колишнім титулом моралі, звичайнісінька робота на апарат. [...] Замість інтеріоризації соціальної заповіді [...] відбувається поспішна, безпосередня ідентифікація зі стереотипною шкалою цінностей. Зразкова німецька жінка, яка вважає себе незаперечним авторитетом по частині жіночності, і справжній німецький чоловік, що вважає себе таким у справах мужності, подібно іншим їх версіям є типажми асоціальних конформістів. Незважаючи на свою очевидну нищість і внаслідок неї, панування стало настільки могутнім, що у своєму безсиллі всякий одинак здатний лише заклинати свою долю» [350, с. 245–246].

Проблематика політики і моралі постає ще й у філософських пошуках можливостей індивідуального розвитку, автономії особистості, незалежного від масовості вибору. Основою саморегулювання сучасної індустріальної цивілізації є вже не репресія, не придушення потягів і потреб більшості, а формування стандартних, хибних, зрештою «репресивних» (за визначенням Г. Маркузе) потреб, що буквально прив'язують індивіда до сучасного суспільства. Таким чином індивід позбавляється онтологічної, моральної

основ, разом з якими зникають й будь-які можливості реальної автономії, здатність протистояти загальному.

У цьому контексті теза неомарксистів про форму як прояв аморальності з політико-правової точки зору може мати множинні тлумачення. З одного боку, формальні умови змушують одиничне підлаштовуватися під загальне, спільне. Тому в Т. Адорно ми читаємо про право індивіда протистояти формі, стихії споживання, особливо після всіх реальних катастроф і перед обличчям катастроф майбутніх, з якими морально несумісне подальше існування виробництва, культури, політики, мистецтва, та й усього людського роду. Вчений впевнений, що сучасна людина має всі підстави не довіряти тим міркуванням, теоріям, ідеологіям, які переконують ніби міцний ґрунт під ногами існує там, де, як показує ретроспективний погляд у минуле, він є доволі сумнівним [8, с. 279–482]

Водночас усякій людській автономії мусять існувати межі. У цьому зв'язку цікавими видаються паралелі Е. Фромма, проведені відносно садизму та людської жадоби до влади. Садизм у найбільш руйнівних формах – не те ж саме, що жага влади; але саме жадоба влади, на думку мислителя, є найбільш істотним проявом садизму, «збоченням сили». З часів Т. Гоббса на прагнення до влади дивилися як на основний мотив людської поведінки; але в наступні століття все більшого значення набували юридичні та моральні чинники, спрямовані на обмеження влади. З виникненням фашизму жага влади та її виправдання досягли апогею. Мільйони людей перебувають під враженням перемог, здобутих владою, і вважають владу ознакою сили. У матеріальному сенсі такі оцінки досить об'єктивні. Проте в психологічному плані, – доводить у своїй роботі «Втеча від свободи» вчений, – жага влади витікає не із сили, а зі слабкості. У ній виявляється нездатність особистості вистояти наодинці, жити самостійно, власними силами. Влада трактується як відчайдушна спроба придбати заміник сили, коли справжньої сили бракує. Допоки і оскільки індивід сильний, здатний реалізувати свої можливості на

основі свободи і цілісності своєї особистості, панування над іншими йому не потрібне і він не прагне до влади [323].

Натомість, як стверджують неомарксистичні, якщо цілі є великими, сучасне людство вдається до інших мірок і не вважає злочином навіть найжахливіші засоби. Буржуазна економіка зафіксувала у понятті ризику та авантюри можливість загибелі, яка повинна служити моральним виправданням наживи та успіху. Радикальна й універсальна за своєю сутністю соціалізація, краща історія суспільно-політичного успіху означають радикальне відчуження, абсолютну самотність. Зводячи культ сили в доктрину всесвітньо-історичного масштабу, німецький фашизм одночасно доводить його до повного абсурду. Бувши протестом проти цивілізації, мораль панівного класу абсолютно «перевернута навиворіт». Каяття вважається тут нерозумним, співчуття – гріхом, пороком, далеким від того, щоб бути чеснотою [350, с. 83, 127].

У теорії співвідношення політики і моралі, права та моралі особливу нішу займають міркування про деліберативну демократію Ю. Габермаса, який, намагаючись створити власну концепцію справедливості, формулює відомий принцип дискурсу – дійсними є саме ті норми діяльності, які могли б дати можливість всім зацікавленим особам взяти участь у раціональному дискурсі. У контексті проблематики людської автономності для вченого важлива громадська аргументована практика, тобто комплексні умови визнання, яких повинні дотримуватися всі учасники політичного процесу – саме їх думки і воля з приводу практичних питань і утворюють політичний дискурс. Для того ж, щоб краще обґрунтувати сутність розробленого принципу дискурсу, Ю. Габермас роз'яснює і принципи моралі та демократії. Принцип моралі впливає з того, що зміст дискурсу визначає тільки ті норми, які враховують у рівній мірі інтереси всіх членів суспільства. Принцип демократії означає певні рамки, при обґрунтуванні яких беруться до уваги не тільки моральні, але також й етичні та прагматичні підстави; прийняття рішень за допомогою створення легітимних законів. Тільки ті правові норми

є легітимними, які прийняті за допомогою дискурсивного процесу законотворення та кодифіковані як правові, для прийняття яких необхідна згода всіх громадян. Ю. Габермас переконує, що принципи демократії створюють систему основних прав для захисту особистої та політичної автономії людини – це право на свободу та право на участь у демократичних процедурах суспільства. Тому основні права особистості і демократія мають однаково первинний характер. Однак принципи демократії і система прав є незалежними стосовно принципів моралі, хоча обоє вони і виводяться з принципу дискурсу [83; 345].

Вчений висуває на перше місце права особи над основними свободами відносно справедливого розподілу суспільних благ. Як слушно відзначають дослідники творчого спадку Ю. Габермаса [106; 245; 268; 336; 338; 339], теорія розподілу у його філософії має формальний характер, а ідеал рівності в ієрархії цінностей знаходиться значно нижче ідеалу свободи. Він не поділяє положення І. Канта про те, що політичні права повинні отримувати своє обґрунтування в моралі. На думку Ю. Габермаса, передумови моральних норм можуть придушити політичну автономію людей. Ідея процесу формування політичної волі громадян не може зводитися до моральної участі окремих громадян у цьому процесі. Автономія повинна розумітися у загальнішому і нейтральнішому вигляді. Принцип дискурсу спочатку є індиферентним відносно моралі і права, а на шляху правової інституалізації повинен прийняти вигляд демократичного принципу, який, потім, у свою чергу, надає легітимну силу процесу створення правових норм. Вирішальною тут є ідея про те, що принцип демократії виникає з об'єднання принципу дискурсу і правової форми [239].

Важливу нішу в справі морального оновлення політичного життя суспільства мислителі критичного напрямку покладали й на філософів свого часу, постійно піддаючи сумніву спроможність своїх сучасників до об'єктивного наукового знання. У ситуації культурної індустрії, «просвітництва як обману мас» від філософів, на думку Т. Адорно та

М. Горкгаймера, несправедливо вимагають моралі як системи з формулюваннями принципів і наслідків, залізною логікою, гарантією прилаштуватися до будь-якої моральної дилеми. При тому, як правило, теперішні філософи виправдовують ці очікування. Навіть якщо вони і не пропонують жодної практичної системи, ніякої розгорнутої казуїстики, зі своєї теоретичної системи вони виводять необхідність покори владі. Такі філософи вкотре обґрунтовують усю шкалу цінностей, що вже санкціонована суспільною практикою. До того ж повторні санкціонування панівних приписів звучать досить самовпевнено, універсально, авторитетно. «Ти вважаєш панівну владу несправедливою, чи не хочеш ти, щоб не було зовсім ніякої влади, але запанував хаос? Ти критикуєш однаковість життя і прогрес? Ми що, повинні вечорами запалювати воскові свічки, допустити, щоб наші міста наповнювалися смородом покидьків, як у середні віки? [...] Позитивна відповідь на подібного роду питання, наскільки б абсурдним вони не здавалися, знаходить відгук. Політичний анархізм, культур-реакційність кустарного мистецтва, радикальне вегетаріанство, розкольницькі секти і партії стають привабливою силою. Вчення має бути тільки загальним, самовпевненим, універсальним і імперативним. Неприпустимі спроби вирватися з «або-або», недовіра відносно абстрактного принципу, непохитність без доктрини...» – так, описують наявний стан речей у сфері філософського трактування проблем суспільного і морального М. Горкгаймер та Т. Адорно [350, с. 288–289].

Водночас Ю. Габермас наголошує на тому, що поняттю моралі у вузькому сенсі має відповідати фундаментальне самоусвідомлення теорії моралі. Їй випало на долю завдання пояснювати та обґрунтовувати моральну позицію. Теорія моралі може і мусить з'ясувати універсальне ядро наших моральних інтуїцій і таким чином спростувати ціннісний скептицизм. Та, окрім цього, вона мусить відмовитися від свого субстанціального внеску [83, с. 341].

Розглянуті нами міркування філософів вкотре посвідчили на користь думки про те, що морально-етичного виміру політики складно досягнути; він бачиться як певне ідеалізоване, часом навіть примарне бажання, зв'язок або розрив різних часових проекцій, періодів та епох у житті суспільства. З іншого боку, все частіше ведуться дискусії про політизований вимір морального буття, що цілком відчутний у нашому повсякденні. Він виступає важливим фактором свідомої підтримки суспільством не лише власних традицій, звичаїв, обрядів тощо, але й легітимізуючим чинником владних відносин. Між гуманістичною та песимістично-реалістичною оцінками проблематики моралі і політики важливо не втратити настанов, ціннісних орієнтирів, пересторог, описаних у працях відомих мислителів минулого.

Не претендуючи на вичерпність аналізу проблематики моралі й політики у працях неомарксистів, ми все ж відстежили домінуючі ідеї цього напрямку. Реалії тоталітаризму, а пізніше й післявоєнної Німеччини значною мірою обумовили прагнення представників Франкфуртської школи віднайти неприродні, позаекономічні, а також неметафізичні основи влади, панування, підкреслюючи, що конкретну історичну реальність становлять не народи, класи, верстви, а самі індивіди.

Усяке логічно завершене вчення, раціональну доктрину, традиційні уявлення філософи піддавали критиці як ілюзорне, як оманливу ідеологію. Лише в негації можуть постати, на їх думку, нові сенс, цінність, мистецтво, в тому числі й у суспільно-політичному житті. У зв'язку з цим завданням кожного вбачається в тому, аби навчити людей взаєморозумінню, терпимості, ціннісно витриманим діям. Такі перспективні орієнтири однаково актуальні як для подальших наукових досліджень, так і для політичної, громадської, освітянської практик сьогодення.

3.2. Інтерсуб'єктивістське розуміння співвідношення політики і права та його роль у розв'язанні сучасних ціннісних конфліктів

Філософські вчення в цілому та філософські трактування права, зокрема, продовжують надавати помітний імпульс розвитку соціально-гуманітарного знання, в т. ч. й новим політологічним підходам та концепціям. У ХХ ст. значна частина великих мислителів піддали перегляду класичну модель праворозуміння. Після Освенціма видалося неможливим подальше панування моделі формальних норм, що підтримувалось владою і заважало людині реалізовувати свою екзистенцію. З розвитком суспільно-політичних відносин, міжнародних домовленостей відбулося й суттєве оновлення суспільствознавства, юридичної науки, вдосконалення їх методологічних підходів, категоріального апарату, напрямів аналізу, розширення наукових поглядів на право, політику, мораль, свободу, філософських тлумачень співвідношення права і закону тощо. Протест проти формалізму яскраво відобразився у діяльності та творчій спадщині теоретиків Франкфуртської школи.

Зазвичай, у пошуках відповідей на складний комплекс проблем політики та права сучасні науковці рідше звертаються до напрацьованих представників згаданої критичної теорії. Незначна роль відводиться ідейній течії неомарксистів й в енциклопедичній чи навчально-методичній літературі, присвяченій філософсько-правовим проблемам [93; 109; 225; 248].

Разом з тим, ще на зорі незалежності автори відомої «Політології посткомунізму» звернули нашу увагу на те, що в умовах демократичного транзиту складається нагальна потреба проєкзувати фундаментальні передумови, поняття і теорії сучасної політичної науки, осмислити природу та різноманітні форми політичного життя. Політика, право, держава, мораль, етика – ці інститути спільного життя людей опинилися у фокусі філософського пошуку, зміни смислових орієнтирів. Видимі зрушення у визначенні центральної предметної сфери філософського мислення мають

таке саме принципове значення, як орієнтація філософії, починаючи з Нового часу, на норми та ідеали науково-природничого пізнання, канони й правила пояснення природи, вироблені математичним експериментальним природознавством, у тому числі й у галузі науки про суспільство [248, с. 15].

Критична філософія – це, передовсім, перегляд орієнтирів та норм модерного часу. Якщо модерністські суспільства, засновані на абсолютній вірі, змінили орієнтири прогресу, прагнення оновити світ, природу і людину на розумних засадах, то суспільства сьогодення вимушені знову повернутися до ціннісних основ співжиття, ролі кожної окремої екзистенції у цьому процесі. Як стверджують постмодерністи, саме прагнення до тотального порядку, здійснення різних утопій привело людство до двох світових воєн, масових вбивств, ГУЛАГу, екологічних катастроф. При тому, на думку філософів, названі історичні сюжети не є трагічною випадковістю чи відхиленням від у цілому правильного шляху прогресу, але – лише іншою стороною такого прогресу й праворозуміння.

Почерпнуте натхнення з літературознавства, лінгвістики, теорії музики, архітектури, постмодерне трактування соціально-політичних чи правових проблем теоретиками Франкфуртської школи не було та й не могло бути однаковим. Втім у працях цих дослідників ясно відстежується тенденція повернення до природного права як частини соціальної реальності, правова думка інтерсуб'єктивістського типу. Розуміння права висвітлюється у нових підходах. Увага тут акцентується на ціннісно-ідеальній реальності права, що є умовою прагнення людей до справедливості як гармонії.

Ключову аргументацію нового праворозуміння теоретики Франкфуртської школи черпали з критики чинних правових систем та суспільств. Зокрема суттєве значення для формування політико-правової проблематики постмодернізму мала робота Т. Адорно і М. Горкгаймера «Діалектика Просвітництва» (1944) [350], у якій йшлося про особливості епохи модерну, що беруть витоки з XVIII ст. «Пов'язка на очах Юстиції

означає не тільки те, що нікому не дозволено втручатися у правосуддя, але також і те, що й саме правосуддя походить не від свободи», – писали М. Горкгаймер та Т. Адорно [350, с. 31].

Серед основних установок Просвітництва вчені називають віру в розум, існування суб'єкта і «об'єктивної реальності» (природної і соціальної), яку індивід може пізнати за допомогою розуму, сконструювавши відповідні наукові теорії. Просвітництво прагнуло звільнитися від міфів, забобонів, підпорядкування природі і надприродним силам, від релігії. На цьому ґрунті й зростає критичне ставлення до минулого, віра в прогрес, уявлення про те, що попереду на людство чекає постійне вдосконалення і просування до кращого як у соціальній, так і в моральній сферах. Визначальними для епохи стали раціоналізм, ефективність, корисність. Ідеї перебудови світу на розумних засадах стали підґрунтям суспільства, що опирається на розвиток науки і техніки впродовж XVIII–XIX ст., і зрештою перетворилось на індустріальне. Процес модернізації одночасно був процесом секуляризації, в ході якого наука, економіка, право, держава і приватне життя людини вивільнилися з-під опіки релігії [225, с. 180–181].

Співзвучно цим міркуванням, між модерном і антимодерном, звучать роздуми про історію права й насильства у праці В. Беньяміна. На думку дослідника, якщо за державною теорією природного права особистість відмовляється від власного насильства на користь держави, то це відбувається за припущенням, що кожний перед укладанням цієї раціональної угоди чинить за своїм бажанням де-юре насильство, яке де-факто стоїть під його орудою. Популярна дарвіністська філософія неодноразово демонструвала, який малий крок відділяє цю природознавчу догму від ще грубішої філософії права, згідно з якою насильство вже тим легітимне, що воно відповідає майже усім природним цілям [52].

До окресленої проблеми звертався й Г. Маркузе. Відомий своїм критичним підходом до дійсності, вчений застерігав: у тій мірі, в якій свобода від потреби стає реальною можливістю, права і свободи, пов'язані з державою, що володіє нижчою продуктивністю, втрачають свій колишній зміст. Незалежність думки, автономія і право на політичну опозиційність позбавляються своєї фундаментальної критичної функції у суспільстві, яке стає все більш здатним задовольнити потреби індивідів завдяки відповідному способу їх організації. Така держава має право вимагати прийняття своїх принципів та інститутів і прагнути звести опозицію до розвитку альтернативних напрямків у політиці в межах статус кво. В умовах підвищення рівня життя непокра системі здається соціально безглуздою [216, с. 90–135].

Представники Франкфуртської школи виступили й на захист прав жінок. До прикладу, умовний фемінізм В. Райха виражається не менш чітко, ніж мізогінія З. Фрейда. В. Райх різко критикує ідеал подружньої вірності. Сучасний компульсивний шлюб він вважає злом, оскільки кожен індивід завжди має право шукати собі нового сексуального партнера. На перший же план В. Райх висуває захист сексуальних прав дітей. Дитина, на думку вченого, є втіленням природності, а її brutальне придушення перетворює людину в невротика, веде до розвитку дитячої злочинності, збочень і політичної апатії. Тому суспільство зобов'язане забезпечити легальний захист дітей від тиранії батьків, гарантувавши йому необмежене право на мастурбацію і сексуальні ігри з дітьми свого віку [266].

У працях Е. Фромма читаємо про суспільство, засноване на експлуатації та обмеженнях незалежності, цілісності, критичного мислення і творчого потенціалу людей. Воно не позбавляє своїх громадян всіляких задовольень, але найчастіше пропагує ті з них, що гальмують, розвивають лінь і пасивність особистості. Сучасне суспільство демонструє садистські розваги за допомогою засобів масової інформації, які ведуть мову про злочини, війни, жорстокості. Вже стало правилом: щоб «полегшити своїм воїнам душу» і

дати їм «право» на знищення противника, їм прищеплюють почуття відрази до ворога, як до «нелюда». Така програма будується на сенсаціях, але майже ніколи не несе справжню радість, бо радість неможлива без свободи, – переконаний вчений. Він також полемізує з Г. Маркузе, як політичним радикалом, що підносив садизм до однієї з форм вираження прав і свобод людини. Вільна людина, на думку Е. Фромма, повинна мати право на задоволення всіх своїх бажань, якщо це приносить їй задоволення. Однак, коли одна людина прагне змусити страждати, принизити іншу, це не служить відтворенню, несе імпульс придушення життя, заважає нормальному розвитку. Той, хто керується руйнівними потягами, навряд чи може виправдати себе тим, що він має право трощити все навколо [322].

Дотримується критики Франкфуртської школи відносно недоліків сучасного суспільства, місця закону й засобів масової комунікації у ньому й німецький вчений Ю. Габермас, який працює над новим проблемним полем досліджень – сферою міжіндивідуальних комунікативних відносин та комунікативної дії. Саме у межах цього контексту він вирізняє низку нагальних проблем, до яких належать питання демократії, прав і свобод людини. Власний погляд на проблеми філософії права викладений ним у роботі «Фактичність і значущість. Замітки до теорії дискурсу права і демократичної правової держави» (1992 р.). Тут людство осмислюється крізь призму лінгвістичної комунікації, узгодженого сприйняття граматичної структури мови. Комунікативна компетенція створює, на думку вченого, основи етики дискурсу, мовного спілкування, необхідні моральні принципи, що визначаються шляхом багатосторонніх дискусій і поступового досягнення консенсусу. Вагомим принципом демократичної процедури, способом відтворення суспільством самого себе Ю. Габермас називає свободу від нелегітимної влади. Сучасний правовий порядок, напруга між позитивністю і легітимністю права повинні, на його думку, забезпечити фактичне взаємне визнання громадянами прав один одного, можливість легітимації правових норм, повагу до закону [394].

Навіть такий короткий екскурс творчою спадщиною теоретиків Франкфуртської школи дозволяє погодитися з думкою Г. Демиденка про утвердження некласичної моделі осмислення права. Класична модель спирається на осягнення загальних принципів, не пов'язаних з актуальним існуванням людей і речей. Цей метафізичний підхід до надчуттєвих умоглядних феноменів права характеризує інваріанти класичних концепцій природного права, що протиставляють два плани правової реальності – емпіричний (позитивне право) та ідеальний (природне право). Метафізична модель певною мірою притаманна й класичному позитивізму, який розглядав владну силу держави як метафізичний феномен. Некласичне ж осмислення права виключає трансцендентальний план буття і заперечує визнання як його єдиного носія моносуб'єкта. За реальність визнаються мовна діяльність, комунікація, де матеріальний та ідеальний плани (як знак і значення) тісно пов'язані [109]. У повній мірі до некласичного праворозуміння можна віднести й філософську спадщину теоретиків Франкфуртської школи.

Сутність феномену права прихильниками критичної теорії традиційно розкривається у трьох ключових аспектах – право як формальна рівність, як свобода, як справедливість [175, с. 44]. Відродження на новому світоглядному рівні доктрини природного права виявилось, передовсім, у перегляді концепцій справедливості, поєднанні на цьому шляху окремих ідей неокантіанства, аксіології, позитивізму, екзистенціалізму, феноменології, комунітаризму, герменевтики.

Щонайкраще цей еклектизм та оригінальність соціально-філософського пошуку описує В. Беньямін. Вчений стверджує, якщо природне право може судити про будь-яке чинне, тільки критикуючи його цілі, позитивне судить про кожне нове право, спираючись лише на критику його засобів. У той час, як справедливість утворює критерій для цілей, законність – для засобів. Ця антитеза жодним чином не заважає обом школам об'єднатися: справедливі

цілі можуть досягатися узаконеними засобами, а узаконені засоби – вживатися задля справедливих цілей. Природне право намагається «виправдати» засоби справедливими цілями, позитивне право натомість – «гарантувати» справедливість цілей завдяки узаконенню засобів. Ця антиномія виявиться нерозв'язною, якщо спільне догматичне припущення є хибним, якщо узаконені засоби і справедливі цілі знаходяться у нерозв'язній суперечності. А суперечність не вдасться розв'язати, поки цей колообіг доводів триватиме, і не буде встановлено незалежних критеріїв, як для узаконених засобів, так і для справедливих цілей [52].

Феномен справедливості є однією із центральних проблем філософії права. Як відзначає В. Горбатенко, принцип справедливості перебуває в тісному взаємозв'язку з принципами «права», «законності» і «рівності». Він поширюється як на реально чинний, так і уявний (ідеальний) стан справ у суспільстві, виступає в якості належного (необхідного) імперативу людини. Із сучасного погляду справедливість може бути визначена як внутрішня властивість і якість права; нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у соціально-політичній і правовій свідомості людей; соціальна цінність, захищати й культивувати яку в умовах демократичного розвитку покликана вся система права [93, с. 150–151]. Втім справедливість як предмет наукового аналізу постає у різних інтерпретаціях, зокрема й у політико-філософських й правничих вченнях теоретиків Франкфуртської школи.

Поняття права та справедливості Е. Фромм розглядає у контексті проблем «втечі від свободи», прагнення людини відновити свій зв'язок із природою, спільнотою і самою собою, зв'язок, що був втрачений у непевній гонитві за прогресом. Становлення концепту справедливості вчений пов'язує з психологічними конструктами помсти. Людина, на його думку, тоді береться вершити правосуддя, коли втрачає віру, коли у жадобі помсти більше не потребує авторитетів. Причому, не тільки кровна помста, але і всі форми покарання – від найпримітивніших до найдосконаліших – служать lex

talionis (закону відплати). Мстивість розглядається вченим як глибоко вкорінена та інтенсивна пристрасть, пов'язана з тим, що у людини є елементарне почуття справедливості, одвічне відчуття екзистенційної рівності всіх людей. Влада, за допомогою якої одна група утискає і експлуатує іншу групу, часто формує у експлуатованих садистські нахили. І тому, ймовірно, садизм може зникнути лише тоді, коли буде усунуто можливість панування одного класу над іншим. Світ ще не знає такого стану і все ж створення правового порядку, що спирається на закон і відкидає свавілля відносно особистості, – вже крок вперед, навіть при тому, що такий розвиток відбувається непросто і періодично порушується «в ім'я закону і порядку» [322, с. 203].

Осуджуючи буржуазне суспільство, М. Горкгаймер і Т. Адорно зауважували, що воно, як і товарообмін, керується принципом еквівалентності, робить різнойменне порівнянням, таким, що редукує його до абстрактних величин. Те, що не поглинається числами, вважається ілюзією. Єдність маніпульованого колективу полягає у негації кожного одиничного його члена. В умовах панування абстрактного, що робить усе в природі повторюваним, формується натопп як тріумф репресивної егалітарності, перетворення рівності прав у безправ'я рівності. Абстрактній самості, правовим основам всякого протоколювання і систематизування нічого не протистоїть. Редукція мислення передбачає застосування примусових санкцій відносно світу. Те, що здається тріумфом суб'єктивної раціональності, логічного формалізму, купується ціною покірною підпорядкування розуму. Пізнання обмежується незмінним повторенням себе ж самого, думка – тавтологією. Право несе на собі відбиток цієї схеми циклу, у якому кожен момент відшкодовує те, що йому передує, сприяючи інсталяції боргового зв'язку в якості закону [350, с. 26–27, 42–43, 79].

У працях Г. Маркузе справедливість, перш за все, постає як шанс альтернативи. Право на остаточну відповідь у питанні, які потреби істинні, а

які помилкові, належить, на думку вченого, самим індивідам. Втім, це правомірно тільки тоді, коли люди вільні настільки, щоб дати власну відповідь. До тих пір, поки вони позбавлені автономії, а їх свідомість – об'єкт навіювання і маніпулювання, ця відповідь не може вважатися такою, що належить їм самим. Однак, з цієї ж причини, жодна інстанція не уповноважена привласнити собі право вирішувати, які потреби слід розвивати і задовольняти. Всякий суд, переконаний Г. Маркузе, гідний недовіри. Мислитель закликає не втратити шанс зберегти і захистити право, потребу думати й висловлюватися в поняттях, відмінних від буденно вживаних. Вчений жахався тих вольностей, що переходили у вседозволеність (право порушувати спокій, бути потворним і спотворювати навколишнє, виявляти фамільярність, руйнувати прекрасні форми). Не приймав він й організованого зусилля відмовляти Іншому. «У розвинених країнах все більша частина населення перетворюється на величезну юрбу полонених, причому полонених не тоталітарним режимом, а вольностями громадянського суспільства, чії розваги та блага примушують Іншого розділяти їх звуки, зовнішній вигляд і запахи... Зрозуміло, вільне суспільство визначається більш фундаментальними досягненнями, ніж особиста самотійність. І все ж, відсутність такої автономії робить недійсними навіть найбільш помітні економічні чи політичні свободи», – переконаний Г. Маркузе [216, с. 320–321].

Ідея справедливості значною мірою сприяє формуванню і розвитку соціально-політичної і філософсько-правової концепції ліберально-демократичного характеру. Відтак оригінальним варіантом обґрунтування справедливості є комунікативна теорія Ю. Габермаса, до характерних рис якої вчені відносять відмову від побудови онтології права, а також комунікативно-рефлексивну аргументацію у дискурсі права. Норми права обґрунтовуються реальною комунікацією процедурного плану. Однак цей дискурс повинен співвідноситися з ідеальною комунікацією (аналог

«природного права»), котра як регулятивна ідея визначає спрямованість раціонального розуміння норм та слугує критерієм для встановлення консенсусу. В основу справедливої правотворчості вчений вкладає такі вимоги: духовне розкриття громадян, участь кожного в обговоренні змісту й значення справедливості, пошук консенсусу, необхідної кооперації, солідарність [84; 394; 398].

У переосмисленій філософами тріаді взаємозалежних категорій права, справедливості та насильства відстежуються прагнення подолати світоглядно-методологічну односторонність розуміння правової реальності. Міркування дослідників доносять до нас сенс права, що не розчиняється у свідомості суб'єкта чи соціально-політичному житті, але розглядається як результат їх взаємодії.

Загалом, дослідники творчої спадщини Франкфуртської школи зауважили, що проблему «людина – суспільство – влада – держава – право» філософи розглядали у комплексі, використовуючи для її вирішення можливості не тільки юридичних чи політичних, але й інших суспільних і природничих наук (філософії, соціології, культурології, психології та антропології). Навіть найбільші політичні явища трактувалися вченими крізь призму багатогранності, міждисциплінарності. Поза цим фундаментальним витокком немає категорій чи питань, які потребують пояснення. Помітного розвитку досяг соціологізм як спосіб розгляду права виключно в соціальному контексті. Право розглядається не як статичний набір норм, а як процес, соціальна дія. Воно реалізується в процесі тлумачення, застосування та створення соціальних норм, підкріплених юридичною силою дії, забезпеченої правовою санкцією політично організованого суспільства. Норми не функціонують автоматично, їх дієвість залежить від використання та інтерпретації людьми. Соціологізм приваблював філософів також критикою аналітичних настанов класичної філософії права і теорій суспільного договору [14; 109].

Застереження представників Франкфуртської школи сьогодні досить актуальні, особливо у світлі демократичних перетворень, військових загроз, посягань на державний суверенітет і територіальну цілісність України. Головними чинниками, які заважають просуванню України у напрямі до демократії, абсолютна більшість сучасних політичних експертів, науковців, правозахисників вважає нерозвиненість, байдужість, патерналізм, пасивність громадянського суспільства, його розпорошеність, відсутність традицій демократичної культури, правової свідомості, нездатність до об'єднаних дій, радянський рудименталізм, пристосуванство у значній частині суспільства [255; 317].

Низьку якість політики в Україні уможливлено браком законослухняності у суспільстві, ігноруванням правових норм і механізмів взаємодії, девальвацією конституційних приписів. Тож перспективними напрямками політичної просвіти та подальших наукових пошуків у цьому сенсі вважаємо вивчення і дослідження політико-правової рефлексії, суджень та настанов філософів минулого відносно актуальних і в наш час дихотомій «право – закон», «право – свавілля», «людина – влада», «людина – право», «індивід – держава», універсальних критеріїв права, правової системи, політико-правової культури, тощо.

Парадигмальна зміна, нова якість філософсько-правового дискурсу, обґрунтована у працях теоретиків Франкфуртської школи, зумовлена зростанням ролі індивідуальної екзистенції, творчого початку, людської суб'єктивності в політичних процесах, обмеженням рамок втручання у приватне життя.

Право управляти іншими, право вбивати, право втручатися, руйнувати, користуватися привілеями, звинувачувати, боротися – такі нові проблемні горизонти праворозуміння осмислювалися представниками знаної у світі німецької критичної філософії. Загалом мислителі посилили

аргументи на користь гуманістичної природи права, його зв'язку з моральними та духовними аспектами.

3.3. Критерії суспільно-політичних перетворень та демократичного розвитку крізь призму критичного осмислення минулого і сьогодення

Перспективи, критерії, загрози суспільно-політичного розвитку склали важливу частину наукового доробку представників і послідовників Франкфуртської школи. Окремі з них досі залишаються актуальними, інші – можуть слугувати основою для наукової критики або подальших теоретичних напрацювань чи прикладних досліджень. Актуальними видаються у цьому зв'язку застереження Е. Фромма, який небезпеку минулого вбачав у тому, що люди ставали рабами, а небезпеку ж майбутнього – в тому, що люди можуть стати роботами [325].

Сучасна соціально-гуманітарна наука вирізняється значними теоретичними напрацюваннями, концепціями, підходами. У своїй сукупності вони потребують не лише детального вивчення та імплементації, але й постійного переосмислення, синергії. Діалог та полілог науковців довкола актуальних економічних, соціальних, політичних питань – неодмінна умова успішного суспільного поступу. Погодимось з І. Баховим: «...діалогічність є особливою якістю культури, що прагне до цілісності. Ця якість забезпечує механізм для самозбереження і самостійності культури та допомагає уникнути застою, скам'яніння і ритуалізації. У пошуках рівноваги і компромісу діалогічність може прийняти аргументи інших людей, досвід інших» [381, с. 109].

Сьогодні неомарксистське вчення значною мірою підлягає перегляду, а в сучасній Україні нерідко й рішучій критиці. Слушною у цьому контексті видається позиція М. Головатого, який зауважує: «Онтологія у сучасному світі є не тільки суперечливою, але також досить яскравою через брак її

самореалізації та однозначність. Відсутні тип, вид, форма державності для всього прогресивного розвитку людства, що були би в змозі позбавити людство від глобальних проблем (тероризм, наркоманія, СНІД, корупція та інші). Жодна політична ідеологема або релігія не спроможні побороти у суспільстві відповідні проблеми, запропонувати універсальні цінності чи власні декларовані стандарти. Численні міфологеми утопічних соціалістів, соціалістичні й комуністичні ідеї не спрацювали, як і можливості створити певні «ідеальні» суспільства рівності, братерства, щастя тощо» [402, с. 16].

Вагомою загрозою суспільного та індивідуального поступу мислителі Франкфуртської школи називали тотальну універсалізацію, раціоналізацію, нав'язування ідей репресивним шляхом. Так, критикуючи основи радянського варіанту марксизму, Г. Маркузе завершує свою працю міркуваннями: «Політична раціоналізація радянської етики перешкоджає моральному зростанню особистості й підтримує ідею про те, що можливості для розвитку людини повинні рости відповідно до зростання продуктивності радянського суспільства. Ідеологічний тиск, таким чином, задається, як правило, в тому ж напрямку техніко-економічного тиску, а саме, в напрямку репресій. Впевнений ідеологічний тиск і навіть його ослаблення у частині встановленої моралі не несе в собі серйозної загрози для режиму, який має у своєму розпорядженні всі інструменти для досягнення визначених цілей» [424, с. 268].

Як слушно зауважує В. Токарева, основні ідеї психології має внесли суттєві корективи в розвиток соціально-політичної думки. Вони довели ілюзорність віри в повільний прогрес розуму в історії. Навпаки, саме несвідоме, ірраціональне приховане за раціональністю політичних настанов та соціальних інститутів. Принцип раціональності, що стримує хаотичні тенденції в суспільстві, ефективний доти, доки виконуються певні умови, а відповідні сили діють у цьому напрямі. Психологія має конче загострила питання про владу ірраціонального в історичних подіях, продемонструвавши, що технічний прогрес, раціоналізація різних сфер життя суспільства жодною

мірою не спричинилася до витіснення ірраціонального з людського життя, що технічне панування над природою випередило розвиток моральних сил і душевних якостей індивіда. Вибух стихії ірраціонального в соціальне життя, за психологією мас, пов'язаний з початком руху величезних людських мас. Імпульс до влади почав надходити не від утвореної еліти, а від духовно відсталого маси. Дедалі більші соціальні рухи, революції підживлюються ірраціональною енергією, яку виробляє маса. Проте лише фашизм зробив ірраціональне принципом своєї політики й ідеології. У цьому й полягає його принципова відмінність від ідеології комуністичної. Марксизм намагався запропонувати масам раціоналізований світогляд, в якому істотне місце належало науці та науковій технології. До того ж, сам світогляд проголошувався наукою. Ірраціональне було витіснено за межі наукової картини світу і уявлялось чимось подібним до незначного непорозуміння [306]. Неомарксисті, прихильники і послідовники Франкфуртської школи, видається, шукали серединного шляху у питаннях раціонально/ірраціонального, й разом з тим, критично оцінювали антилюдські прояви і першого, і другого.

Особливості інтерпретації ідеї громадянського суспільства Ю. Габермасом крізь призму дуалізму системи та життєвого світу детально розглядає у своїй монографії «Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях» А. Карась [162]. Вітчизняний дослідник переконливо доводить, що теорія громадянського суспільства в ХХ ст. завдяки філософії Ю. Габермаса набуває виразної дискурсивної інтерпретації. Очевидним стає те, що збільшення свободи людини й становлення демократії здобувається не лише на рівні встановлення належної інституційної сфери – вкрай вагомим чинником є функціонування дискурсивних практик і пов'язаної з ними семіотичної інтенції мислення та суспільних стосунків і взаємин. У 1962 р. у Німеччині виходить друком праця Ю. Габермаса з назвою «Структурні перетворення в сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство». З

передмови до видання довідуємося, що Ю. Габермас намагається простежити зміну статусу приватної сфери, що супроводжується процесом політичної відкритості, якій «внутрішньо притаманний потенціал до суспільної самоорганізації». Він вважає, що наприкінці XIX ст. зародився «поворот тенденцій» розділення держави і суспільства. Це сталося через те, що «взаємозалежність держави й економіки власне вибиває ґрунт з-під соціальної моделі громадянського приватного права та ліберального розуміння основного права». За ідеєю дискурсивної комунікації в суспільстві і державі має встановлюватися належна сфера публічної відкритості, в якій громадяни перестають бути лише партикулярними суб'єктами політики чи економіки, а прагнуть до спільного взаємовизнання [396].

За Ю. Габермасом, «дискурсивне встановлення волі» створює умови для відкритої і вільної від примусу дискусії, коли всі учасники здійснюють принцип рівності. Ю. Габермас вирізняє три категорії громадянського суспільства: суспільство, економіка й держава. Життєвий світ і суспільство є нетотожними сутностями. Останнє має принаймні три виміри, пов'язані з функціонуванням системи (тут очевидний вплив соціології Ф. Тьонніса), два з яких дорівнюють двом моделям громадянського суспільства. Йдеться про традиційне громадянське суспільство, що організується навколо *Sittlichkeit* або етосу, і про модерне суспільство, яке відокремлене від держави й пов'язане з процесами ринкової економіки. Ю. Габермас фактично пропонує нову, «третю» модель, що виникає на основі потенційної раціоналізації повсякденності життєвого світу. Зраціоналізований життєвий світ модернізує суспільне життя в сенсі перетворення нормативного консенсусу на консенсус, що досягається комунікативно, в процедурах дискусій та обґрунтувань. Так має виникати нове, «пост традиційне» громадянське суспільство. Якщо життєвий світ поєднує в собі компоненти культури, суспільства й особовості, то, з іншого боку, суспільство еволюціонує в напрямку розрізнення життєвого світу й системи. Таке розрізнення стає

підставою для виокремлення особи з соціальності і культури й набуття статусу громадянина [162, с. 366–373].

Вагому частину міркувань щодо майбутнього становлять судження мислителів відносно молоді та її ролі у соціально-політичному поступі. Окреслена проблематика наближує актуальність надбань критичної теорії до сучасних суспільно-політичних реалій незалежної України. Як слушно зауважує український дослідник І. Флис, у періоди радикальних змін суспільного ладу, типу політичного режиму та державного устрою, орієнтацій та соціально-політичних цінностей, молодь у силу притаманних їй демографічних та соціально-психологічних якостей, по-особливому реагує на ці процеси. Вона рішуче піддає радикальній переоцінці традиції, звичаї, цінності та прагнення старших поколінь, швидше і легше відмовляється від «соціальних вад» минулого, здатна швидше сприймати нові гасла і зміни. Позиції значної частини молодих людей у період трансформації нашого суспільства коливаються між крайніми полюсами: політизації і деполітизації, зацікавленості і апатії, активності і пасивності. Водночас докорінний злам соціальних структур перехідного періоду відгукується такими наслідками у молодіжному середовищі як невдоволення, розчарування, недовіра до політико-владних структур тощо. Ця криза довіри молодих, на думку вченого, може бути використана екстремістськими силами з метою суспільної дестабілізації, призвести до високого рейтингу соціально-економічних орієнтацій, низького рівня авторитету у молодіжному середовищі політичних партій і рухів, громадських об'єднань, держави [315, с. 47–78].

Показово, що ці питання у історичній ретроспективі є повторюваними, а політико-філософська спадщина теоретиків Франкфуртської школи слугує тому підтвердженням. Зокрема, Л. Левенталь, ділячись власним досвідом спілкування зі студентством, відзначає, що молодь вирізняється нетерплячістю й нерідко помилково очікує оволодіння деякою бездоганною формулою, встановленою раз і назавжди у туманному та безмежному

просторі, де між освітою і сферою розваг. Вчений підкреслює неможливість такого підходу та необхідність невпинного пошуку себе [417].

Дійсно, прихильникам та послідовникам вчення Франкфуртської школи довелося бути свідками й учасниками вирішальних загальносвітових зрушень у молодіжному русі. Зміна політичної карти світу, хвороби тоталітаризму, перехід до холодної війни, міжнародні трансформації від конфронтації до співробітництва держав, прагнення збереження миру, розпад тоталітарних держав у Європі, реформування ринкової економіки, перетворення форм участі молоді у політичному житті суспільства, радикальні зрушення у молодіжному русі, загострення екологічних проблем, наркоманії, правопорушень, розширення міграційних потоків, значне відчуження молоді від соціально-економічних, культурних, духовних подій – усі ці чинники стали вагомими для появи нових ідей мислителів та одночасно були певною мірою визначені або передбачені ними. У такій діалектиці причинно-наслідкових зв'язків критична теорія постає як наслідок та рушій суспільно-політичних перетворень західного світу в цілому, а також його молодіжного середовища зокрема. Це вчення вкотре подає історичні аргументи та теоретичні обґрунтування на користь того, що саме молодь легко може поповнювати ряди екстремістських організацій, відтак завданням державної молодіжної політики мусить бути не лише жорсткий контроль діяльності молодих людей, але й формування привабливої і доступної демократичної альтернативи соціально-політичного розвитку, повага до інакодумців, створення необхідних умов для реального функціонування свободи слова, критики, опозиції тощо.

Політична арена сучасної України не представлена виразними послідовниками неомарксистського вчення серед молоді. Частково і досить умовно ідейними послідовниками такого вчення можна вважати підпільні ліві інтелектуальні гуртки та опозиційні групи, що існували у СРСР протягом 1950-х–1980-х рр. і поєднували класичну марксистсько-ленінську філософію з ідеями анархізму та західноєвропейської лівацької контркультури 1960–70-

х рр. Сучасні «нові ліві», як зауважує Є. Васильчук, у межах власних ідеологічних доктрин намагаються поєднати ідеї геваристського революціонізму, анархізму, марксизму-ленінізму, троцькізму, європейської контркультури 1960-х рр., маркузіанства та фрейдомарксизму з антифашистськими, антиглобалістськими настановами, ідеями екологізму, боротьби за рівноправ'я жінок і чоловіків, дотримання міжнаціональної толерантності тощо. Водночас трактування ідеологами «нових лівих» сучасного суспільства як «репресивного», «тоталітарного», «технократичного», «штучного», «нещирого» свідчить про значний вплив на їхній світогляд ідей маркузіанства та ситуаціонізму. Розуміння Г. Маркузе процесу тоталітаризації суспільства внаслідок деструктивної діяльності засобів масової інформації, що впроваджують в індивідуальну свідомість хибні потреби і культ споживання, відбивається і у програмно-ідеологічних документах вітчизняних «нових лівих», які проголошують необхідність «розвитку і модернізації лівих ЗМІ» та «боротьби із споживацтвом» у дусі маркузіанського заклику до «Великої Відмови». У цьому контексті привертає увагу Ліворадикальне об'єднання молоді, активісти якого, орієнтуючись, зокрема і на творчість неофрейдистського філософа В. Райха, трактують сучасний капіталізм як «складний конгломерат класових, національних, екологічних, сексуальних суперечностей», проголошуючи гасло «Даєш сексуальну політичну революцію!» [71]. Про загальнонаціональні рейтинги [307, с. 95-105] подібних політичних сил в Україні поки що не йдеться, однак відповідні ризикогенні фактори демократизації слід обов'язково враховувати.

Отже, позиції теоретиків Франкфуртської школи у сучасних, в тому числі й українських суспільно-політичних реаліях трактуються досить довільно. З цього погляду потребує особливої уваги молодіжне середовище. З одного боку, продуктивними вважаємо застереження мислителів (Ю. Габермаса, Л. Левенталя) про недопустимість уніфікації політичних інтересів та універсалізації громадських прагнень, в тому числі й у молодіжному середовищі. Ідейно близькі, але менш радикальні політичні

сили України на зразок «Партії Зелених України», партії «Жінки за майбутнє» перейняли ці орієнтири плюралістичного світогляду. З іншого боку, саме революційні ідеї окремих представників Франкфуртської школи (Г. Маркузе, В. Райх) використовуються окремими громадсько-політичними рухами для утвердження безкомпромісного бачення соціальної реальності, радикалізації молодіжної аудиторії у еkleктичному поєднанні яскравих, епатажних, незвичних гасел, виправданні деструктивних методів боротьби у політиці, застосуванні насильства до політичних опонентів.

У цьому контексті визрівають нові виклики і загрози демократизації, на що, зокрема, звертає увагу М. Остапенко: не зважаючи на те, що для молодіжної субкультури характерне домінування нонконформізму, радикалізму, культу сили, а також перевага таких цінностей як спілкування і якість життя, саме серед молоді часто виникає багато майбутніх політичних нововведень, які пізніше можуть схвалюватися і сприйматися суспільством. Саме молодіжна субкультура може виступати як принципова опозиція до будь-якої влади, саме молодь потенційно є однією з найбільш ініціативних і активних суспільно-політичних сил. Первинна політична соціалізація практично усіх професійних політиків і громадських діячів відбувається саме в рамках молодіжної політичної субкультури [233].

Втім з числа фрейдомарксистів особливо вирізнялися такі візії майбутнього поступу, що пов'язувались з критичним ставленням до минулого, традиційного, вкоріненого. Тому досить часто перспективи суспільно-політичного розвитку вчені вбачали у змінах сімейного виховання. Як самостійний осередок суспільства саме сім'я формує у процесі виховання той тип структури характеру, який підтримує економічний лад суспільства загалом. Зокрема, поряд із сміливим твердженням про те, що ідеології вкорінюються у самій структурі особистості, В. Райх прагне простежити власне хід цього процесу, значення особистісного зростання для розвитку суспільств, їх моральних, економічних, політичних основ. На думку дослідника, характер формується з дитинства в результаті конфліктів і криз

сімейного життя. Тож важливо звернутися до типу сім'ї, до практики виховання, що властиві тій чи іншій культурі або епосі, аби зрозуміти те, як економічні реалії перетворюються у політичні, моральні, релігійні ідеї [261; 262; 264; 265; 431].

Слідом за Гегелівськими міркуваннями Г. Маркузе пише, що саме дух досягає влади і свободи. Вирішальною є не та історія, яка пережита, але історія, яка пам'ятається. Відтак стикаються дві тенденції – одні з'являються з ідеї абсолютного знання і призводять до репресій історичності, інші виникають із онтологічної концепції життя і призводять до кульмінації історичності. Історія як процес пригадування є умовою можливості Абсолюту Духу, але Дух знаходить Абсолют в собі тільки шляхом подолання його власних можливостей [419]. Одна зі центральних вимог Г. Маркузе, яка висувається ним до сучасної цивілізації, торкається того, що джерела непокори і бунту «висихають» в культурі як колективній пам'яті, в боротьбі забуття та історичної пам'яті (так само як споживчі товари зазнають планового застарівання). Ця тема колективної пам'яті, яка проходить через деякі з більш пізніх робіт Г. Маркузе, вказує, що історичність не можна зрозуміти ні виключно з точки зору культурних та інституційних об'єктивацій, ні з позицій турботи про індивідуальне існування, але потрібно шукати в тих комунікаціях і оповідальних наративах, які складають структуру нашого життєвого світу.

Як вдало підкреслює В. Єрмоленко, ліві автори проголошують, що єдиним способом справжнього революційного прориву є містичний стрибок у глибинне минуле, а шлях до справжнього майбутнього пролягає тільки через минуле. Цей фланг можна назвати «революційною містиккою». Серед інших дослідників звертає нашу увагу на творчість В. Беньяміна [382], який сприймав історичний час як царство руйнації реальності, катастрофічного розщеплення на фрагменти та уламки. Відчуття історії як катастрофи та триумфу руйнації дає простір для таких важливих тем як ностальгія та

пам'ять, траур за минулим, старомодна прив'язаність до речей, що зникають, любов до неактуального. З другого боку, саме це відчуття катастрофічного розщеплення реальності дає В. Беньямінові можливість конструктивістичної свободи колажної творчості: зібравши уламки старої реальності, складати нову, можливо навіть кращу за попередню [125; 126].

Втім погляди на традиції, історичні начала, національні основи та їх актуальне значення для налагодження політичних відносин у суспільстві серед послідовників франкфуртського вчення різнилися. Приміром, Ю. Габермас значну увагу в контексті згаданої проблематики приділяє поняттю «ідентичність», яку визначає таким чином: «Ідентичність Я означає ту своєрідну здатність дієздатних суб'єктів, що користуються мовою, залишатися тотожними самим до себе навіть при глибоких змінах структури особистості, якими вони відповідають на суперечливі ситуації» [346, с.10]. У світлі новітніх викликів сьогодення Ю. Габермас пропонує переглянути основи, вихідні принципи ідентичності людей і суспільств: «Нова ідентичність суспільства, яке подолало кордони окремих держав, не може ані співвідноситись з певною територією, ані спиратись на певну організацію» [346, с. 49]. Основою нової ідентичності суспільства, за Ю. Габермасом, є ідея універсальності демократії та прав людини – той «твердий матеріал, у якому сьогодні відбиваються промені національних традицій: мови, літератури, історії...» [346, с. 78].

Ці ідеї сьогодні набувають особливого значення, адже, як застерігають вітчизняні науковці, комплекси та страхи з минулого нерідко переносяться у політичні реалії сьогодення та визначають політичну ідентичність радикально налаштованих суспільних груп. Сила інерції і звикання, боязнь перед змінами, змагальністю, стереотипи, непередбачуваність й ризик нового, трагізм краху системи, з якою довгі роки ототожнювала себе спільнота – усе це закладає міцні підвали у суспільній свідомості для розвитку ностальгії за минулим, навіть антидемократичним. Та чи не найбільш глибинною причиною такого стану суспільної пам'яті у перехідних

політичних режимах сучасності є неготовність переважної більшості громадян до прийняття особистої відповідальності за свою долю, невміння приймати самостійні рішення, раптова втрата державної опіки над усіма сферами суспільного життя [76, с. 81–82]. Переосмислення минулого у нових суспільно-політичних реаліях демократичного і глобального поступу супроводжується значними емоційними переживаннями, стражданнями, болем, тугою; породжує специфічні духовні потреби, які можуть бути як ілюзорними, так і реальними, але завжди такими, що впливають на стереотипи поведінки індивідів та колективу, в тому числі і у політичному житті соціуму. Перегляд історії, утвердження оновленої версії минулого може свідчити не лише про духовне й інтелектуальне збагачення суспільства, але і про маніпулятивні практики поточних політичних проєктів.

Сучасні реалії відрізняються від тих, що переживали засновники Франкфуртської школи. Втім критична теорія й надалі викликає інтерес як науковців, так й ідеологів [див. напр. 55; 108; 309; 380; 428]. Остання чверть ХХ – перше десятиліття ХХІ ст. відрізняються епохальними зрушеннями в долі людської цивілізації, про що зокрема пише О. Картунов. Серед найпомітніших, знакових, найвпливовіших вчений вирізняє науково-технічну й інформаційну революцію, дезінтеграцію, зникнення СРСР, руйнування біполярного світу; перетворення США на надпотужну імперію з погано прихованими претензіями на одноосібне світове панування [163, с. 5]. Водночас показовим, на нашу думку, є відновлення «хвороб» імперіалізму, його сутності, стратегічної мети і тактичних завдань, засобів, шляхів, методів встановлення світового панування не лише на прикладі США, але й сучасної Росії. Розбудова наддержав і зростання загроз, що їх супроводжували, були окремим предметом спостереження та особливою темою критичного аналізу німецьких політичних філософів. Вже сьогодні така критика потребує повторного прочитання і нової інтерпретації.

Франкфуртська школа сформувала довкола цілий ряд послідовників, серед яких авторитетні інтелектуали, впливові експерти, відомі просвітники.

Цікавими у цьому контексті є, приміром, дослідження «Медіа-групи» університету м. Глазго (Glasgow Media Group / Glasgow University Media Group (GUMG)), створеної в 1974 р. Цей ліворадикальний напрям теорії масової комунікації наслідує інтелектуальну традицію Франкфуртської школи. Група дослідників при Університеті Глазго також відома тим, що вперше реалізувала аналіз телевізійних новин і радіомовлення в серії досліджень, вже починаючи з 1976 р. Серед основних опублікованих напрацювань цієї спільноти дослідників «Погані новини» (1976 р.), «Найгірші новини» (1980 р.), «Дійсно погані новини» (1982 р.), «Військові та мирні новини» (1985 р.). У центрі уваги дослідників був спосіб, яким створюються новини, особливо використання тенденційних стереотипів. Обрана цією медіа-групою методологія кількісного аналізу новин (в т. ч. нетелевізійних, що мають візуальний ряд) з точки зору марксистських теорій дійсно дозволила показати, що ЗМІ пропонують спотворене уявлення виробничих конфліктів у Великобританії: немає послідовного зв'язку між зареєстрованими страйками і тими, про які йшлося у ЗМІ; у порівнянні з менеджментом підприємств страйкарі систематично дискримінувалися, їм рідше давали слово, надаючи можливість тільки відповідати на запитання, тоді як менеджери могли висловлювати свої точки зору в формі, обраній ними самими; фон і ракурси для робітників вибиралися менш вигідні; частіше показувалися самі заворушення, аніж аргументація лідерів робітників і т. д. Осмислюючи новини шляхом контент-аналізу, члени групи стверджують, що в трансляції подій і явищ прихована ідеологія. У центрі уваги групи – проблеми «класового» спотворення соціального дискурсу. Glasgow Media Group стверджують, що телебачення є упередженим на користь впливових сил і дійових осіб в суспільстві й серед менш впливових груп, таких, до яких, зокрема, належить й організований робітничий клас [390].

Вже з появою його першої книги GUMG домоглася стійкого авторитету і внесла в розуміння засобів масової культури, зокрема медіа, особливу значущість об'єктивності та неупередженості. В їх дослідженнях розкрита ідеологічна заангажованість засобів масової інформації, зокрема й через приналежність більшості журналістів до середнього класу. Постає на ґрунті неомарксистської теорії група дослідників обстоює нормативне розуміння функцій мас-медіа та їх осмислення в категоріях влади, політичної боротьби, політичного контролю, демократичного управління тощо. Незважаючи на це, за останні 40 років ця група стала об'єктом критики, а іноді й насмішок. Її діяльність нерідко спотворювали, маркували як групу прихильників марксистських теорій змови.

Сьогодні у світі існує і безліч послідовників учення В. Райха. Серед них – анархісти, фізики, антрополози, сексологи, політологи, психоаналітики, – об'єднані критикою репресивних установок сучасної цивілізації, засудженням ангажованості сьогоденної науки, вивченням «оргона». Відомі й масштабні антропологічні дослідження, як-от «Saharasia Discovery and Research» – порівняльний аналіз параметрів 1170 культур з метою виявлення витоків репресивної цивілізації і патріархату [433]. Предметом подібних дослідницьких пошуків є вивчення тенденцій поширення у світі репресивних, травмуючих і насильницьких, броньованих, патристських моделей поведінки і соціальних інститутів, які завдають біль, травмують і перешкоджають встановленню зв'язків між матір'ю і немовлям, чоловіком і жінкою. І хоча подібні проекти не визнані широкою науковою громадськістю у світі, результати психологічних досліджень В. Райха допомагають багатьом фахівцям-суспільствознавцям в аргументації того, яким чином насильницькі моделі поведінки вкорінюються і надалі повторюються протягом тривалого часу після первісної травми. Прихильники такого напрямку, слідом за В. Райхом, стверджують, що ті суспільства, які регулярно завдають травми і заподіюють біль немовлятам і

дітям, а пізніше пригнічують вираження емоцій і сексуальних інтересів підлітків, неминуче виявляють діапазон невротичних, самонищівних і схильних до насильства моделей поведінки. З іншого боку, ті суспільства, які відносяться до немовлят і дітей з великою фізичною ласкою і дбайливістю, сприймають емоції та сексуальність підлітків в позитивному світлі, виявляються не схильними вдаватися до насильства. Дослідження, що охоплюють культури різних народів, вказують на те, що важко, знайти таке емоційно хворе, схильне до застосування насильства суспільство, яке водночас не травмувало б своїх дітей та / або не пригнічувало їх сексуальність.

Про слід Франкфуртської школи в історії вітчизняної суспільно-політичної науки свідчать, приміром, спроби В. Винниченка до переосмислення культури у контексті «філософії життя», зокрема західноєвропейських концепцій З. Фрейда, Ф. Ніцше, М. Гайдеггера, Г. Маркузе та переорієнтація вченого на західноєвропейську модель модернізму [224].

Переконливо доводить важливість ідей В. Беняміна та Т. Адорно для подальшого розуміння явища фрагментарності в естетичних системах романтизму, модернізму і постмодерну (зокрема й у поглядах М. Хвильового) вітчизняний дослідник В. Костюк [184]. Він зауважує, що, розпочавши наукову діяльність закликом звільнити мислення від диктату системи, В. Бенямін пропонує іншу можливість співвідношення частин у цілому: констеляцію (образ нової форми, союз рівноправних частин, пов'язаних сурядним зв'язком). Ідея мозаїчної цілісності, акцент на окремій деталі, яка в констеляції досягає повноти цілого, виростає у В. Беняміна в концепцію фрагмента як філософської форми. У його «Московському щоденнику» [51] засобами фрагментарної оповіді створюється цілісний образ епохи «тотальної незавершеності», що уможливлює тлумачення хаосу за його законами. Близькими є і міркування у працях Т. Адорно, де поняття «конструкції» замінює авторську суб'єктивну фантазію і віщує перемогу

кліше, зникнення автентичного твору, переліки дисонансів та обривів, парадоксів та абсурду.

Ранні творчі пошуки представників Франкфуртської школи викликали ще за їх життя хвилю обурення та неприйняття. Осуд критичної теорії й досі поширений у наукових колах та публічних дискусіях. Активними поборниками їх учення залишаються християни, що обвинувачують теоретиків у створенні концепції та «плану дехристиянізації Західної цивілізації», а також моральному, етичному і духовному «занепаді Західної цивілізації» [362].

Авторитет ліворадикальної теорії нерідко підривається загальною атмосферою недовіри, підозріливості, характерної для насиченого трагедіями ХХ ст. Не лише у воєнний час, але й в умовах біполярного світового протистояння, прихильників радикальних ідей та підходів постійно піддавали осуду, звинуваченням у зрадництві чи шпигунстві. До прикладу, здійснивши втечу з окупованої росіянами Буковини, нацистської Німеччини, окупованої німцями Данії, згодом емігрувавши до США, В. Райх мусив постійно доводити, що він – не російський чи німецький шпигун, на користь чого слугували його комуністичне минуле, дитинство і юність, які він провів недалеко від більшовицької Росії (в Южинці та Чернівцях). Зрештою вчений помер від серцевого нападу у в'язниці демократичної Америки за вісім днів до звільнення.

Як прихильників, так і критиків має теорія громадянського суспільства Ю. Габермаса. Визнаний авторитет у питаннях дослідження громадянського суспільства Дж. Кін вважає, що вона заснована на «сублімованих» грамшанських постулатах» і може бути названа «неограмшанською за духом» [166]. Аналіз формування «сфери відкритості» в її властиво дискурсивному розрізі залишається впливовим у філософських дискусіях про становлення громадянського суспільства і демократії. Значною мірою саме дискурсивний підхід до природи громадянського суспільства сприяв оновленню дискусій про нього в країнах Центрально-Східної Європи.

Фактично донині в центрі дискусій стоїть питання про те, чи справді авторитет культурної норми є найбільшим гальмом на шляху розвитку громадянства. Чи справді «повна деструкція будь-якого авторитету може стати засобом порятунку людства?» Чому, власне, «позбавлена будь-якої традиції, будь-якої стабільної міри людина має стати на бік людства, бути людяною?» [цит. 162, с. 366–373].

Життя, наукова та громадська діяльність представників Франкфуртської школи зобов'язує вже у наш час переглянути традиційне ставлення до гуманітаристики та її ролі для суспільно-політичних перетворень, демократичного розвитку. Утверджуючи статус та особливе значення людинознавства як професії, прихильники критичної теорії – кожен у свій спосіб – намагалися сприяти зростанню, виходу з кризи соціально-гуманітарних наук, зосередитись на неабиякому потенціалі гуманітарної освіти. Власними авторитетними напрацюваннями, неординарними судженнями й ідеями значною мірою саме вони відтермінували сьогочасну тенденцію витіснення гуманітарних наук із суспільного та академічного життя. В умовах, коли соціально-гуманітарні науки переживають урізання фінансування, скорочуються університетські програми, а гуманітарні дисципліни перетворюються у найвразливіші ланки академічної освіти, особливо доречним є приклад Франкфуртської школи, що навіть в екзилі зуміла зберегти відоме покликання гуманітаріїв – бути лідером громадської думки і самосвідомості, вести за собою людей. В історії політичної та філософської думки ці німецькі мислителі постали як, передусім, публічні інтелектуали, що розвінчували консервативний образ гуманітаристики, не боялися протистояти системі, вільно висловлювати позиції, захищати індивідуальність, ідеї прогресу і майбутнього поступу, відстоювали засади футуристичної ментальності.

У розмаїтті наукових напрямків та пошуків довкола актуальних питань філософії, психології, політики, економіки, мистецтва, права, і т. ін. вчені

повсякчас привертала увагу громадськості до проблеми людини, людського самопізнання як центральної та незмінної для всього кола гуманітарних наук.

Сутність та особливий внесок послідовників Франкфуртської школи полягає у їх вмінні донести значення соціально-гуманітарного знання, яке вчить людину розуміти себе і самореалізовуватись; поважати інших людей, підтримувати їх і спілкуватися з ними; розуміти інші культури та епохи; осмислювати цілі людства і власне місце в історико-політичному процесі; свідомо творити свою особистість у взаємодії з іншими індивідами, культурами, епохами тощо. В наші дні, в умовах значного технологічного прогресу, інформаційних перетворень, глобалізації, повернення авторитету фахівців-гуманітаріїв вкотре актуалізоване. Як і в 60-і роки ХХ ст., для суспільства важливо уникнути надмірної технократизації, не втратити знань, умінь, навичок тих фахівців, що не замінні у переговорних процесах, консалтингу, діалогових форматах, підтримці комунікативних зв'язків, розширенні мереж спілкування та обміну, освітніх і культурних заходах і т. ін. Соціально-гуманітарний пошук як спроба олюднення, одухотворення, індивідуалізації суспільно-політичних реалій є особливо важливим для сучасника і його можливості стати собою, розкрити себе, наблизитися до свого максимуму і абсолюту.

Приклад діяльності представників Франкфуртської школи і сьогодні може слугувати орієнтиром професійного розвитку, способом, як гуманітарію реалізувати себе в сучасному світі. Незважаючи на кризу гуманітарних наук, роль гуманітарної освіти в суспільстві залишається вагомою, зокрема й коли говорити про бізнес-еліти та політичний клас. Фахівців з гуманітарною освітою (політологія, правознавство, філологія, культурологія, міжнародні відносини, історія, філософія, психологія та ін.), на відміну від інших, характеризує чуйність до цілісної динаміки сучасного суспільно-політичного розвитку, поступу цивілізації. Кожен новий виток у розвитку науки і техніки, просування інших галузей знання за своїми специфічними траєкторіями все більше наближують їх до гуманітарної

проблематики, до метафізичних, соціальних, етичних, естетичних, правових, когнітивних та інших схожих питань.

Значною мірою творча спадщина Франкфуртської школи була спрямована на боротьбу за вільне і творче мислення, супроти адаптивності, консервативності, віри у незаперечні факти і готові істини. І сьогодні актуальним залишається завдання розвитку такого креативного мислення, експериментальності, інтелектуальних інновацій, створення нових понять, підходів, методологій, альтернативних моделей світоустрою тощо.

Образ теоретика Франкфуртської школи нині є деяким зразком публічного інтелектуала, небайдужого до людей, які його оточують, учнів, які за ним слідує, суспільства, що до нього прислухається. Цей образ та авторитет надовго закріпився за багатьма розробниками ліворадикальної теорії, навіть після їх смерті. Приміром, вже через десять років після смерті В. Райха його ім'я та ідеї стають особливо популярними і навіть символічними [415, с. 98]. Його праці читали як модерні проповіді, уривки з них цитували рок-ідоли 1960-х рр., зокрема Боб Ділан, Кейт Буш. Свого часу й сам В. Райх наполягав на своєму праві досліджувати природні феномени «без націлених на нього пістолетів», на праві «бути неправим без страху бути повішеним за це» [431]. Під час масових хвиль акцій протесту 1968 р. французькі студенти кидали з барикад в поліціантів книгами цього вченого. Протестувальники боролися за права людини, проти расизму, виступали на підтримку фемінізму і захист екології. Причини цих революційних подій були не економічними, а світоглядними, ідеологами ж таких протестів були саме «нові ліві». Нове покоління виступало за нонконформізм і соціальну справедливість. «Нові ліві» слідом за Г. Маркузе вважали, що робітничий клас у розвинених країнах, домігшись забезпеченого життя, перестав бути революційною силою, і його місце в боротьбі за зміну суспільства, за подолання відчуження, повинні зайняти маргінали, студентство та інтелектуали. Зрештою західне суспільство проявило чималу гнучкість і толерантність, аби прийняти та пропрацювати такі протестні настрої молоді.

До середини 1970-х рр. ліві радикальні рухи перестали становити загрозу стабільності західного суспільства, зайнявши досить незначну нішу в політичній сфері, але досить помітну в мистецтві, культурі, науці.

До теми ролі експертного середовища як частини громадянського суспільства й пізніше зверталися послідовники вчення Франкфуртської школи. Ю. Габермас вважає, що «громадянське суспільство – це суспільна сфера, яка є посередником між суспільством та державою, в якій суспільство виступає носієм громадської думки» [392, р. 83]. Ці пропозиції вирізняють нові горизонти розвитку соціально-гуманітарного знання.

Праці німецьких теоретиків також доводять, наскільки важливо вміти критично ставитися до суспільно-політичних реалій, політичного істеблішменту, викликів неототалітаризму, олігархізації тощо, і при тому не вдаватися до інтелектуальної дріб'язковості, марнославства, суперництва чи простої дратівливості. Ця позиція «опору», «відмови», «неприйняття», протистояння політичному центризму, критична опозиція державі, адміністрації, поліції, корпораціям зважувалась усвідомленням багатогранності феномену влади, розширенням його змісту від виключно влади держави до влади науки, інтелекту, поезії, музики, релігії, сім'ї тощо. Критична налаштованість збалансована творчим поривом і сьогодні є необхідною умовою успішної політологічної, експертної, просвітницької і наукової діяльності, важливим компонентом будь-якого креативного проекту.

Особливості перехідного періоду суспільно-політичного розвитку, який досі переживає Україна, мають тотальний характер й охоплюють не лише політико-владну, а й економічну, соціальну, культурну сфери життя людини і соціуму. В українського суспільства така ситуація динамічна, постійно змінюється, в ході чого нерідко радикально змінюються чи модифікуються форми участі людини, соціальної групи, інституту в політичних відносинах, процесах, розбудові спільних цінностей, орієнтацій тощо. Відповідно до нових історичних завдань і перспектив змінюється роль інтелектуалів у

суспільно-політичному житті. Досвід діяльності Франкфуртської школи може слугувати певним прикладом спроб, помилок і досягнень, пошуку міждисциплінарних зв'язків, перетину транснаціональних кордонів на шляху утвердження авторитету наукового знання у суспільстві динамічних трансформацій.

Висновки до третього розділу

У складній діалектиці взаємозв'язку політики та моралі не виникає сумнівів, що неомарксистичні позиції стоять на засадах моралізму. Специфічною, втім є сама мораль, яку вони вбачають допустимою у світлі нових політичних перетворень. Не зважаючи на деяку спільність суджень, думки відносно цього питання між ними розходяться. З певністю можна стверджувати лише про те, що така мораль мусила би бути передусім критичною. У системі послідовної критики та філософського заперечення, неомарксистичні застерігають нас від актуального явища підміни понять у суспільно-політичному дискурсі. Проблематика політики і моралі постає ще й у філософських пошуках можливостей індивідуального розвитку, автономії особистості, незалежного від масовості вибору. Однак теза неомарксистів про форму як прояв аморальності з політико-правової точки зору може мати множинні тлумачення: формальні умови змушують одиничне підлаштовуватися під загальне, спільне, але усякій людській автономії мусять існувати межі, рамки «садизму» та людської «жадоби до влади». У складному комплексі культурологічного, філософського, гносеологічного, естетичного, політичного, соціологічного знання апологети цього осередку критицизму створили впливову суспільну візію місця людини, її цінностей, норм, установок в умовах кризи соціально-політичних відносин. Нерідко й самим прихильникам цього напрямку приписували деяку світоглядну кризу, разом з тим реалії та труднощі демократичних перетворень зобов'язують

постійно переглядати класичні та сучасні підходи не лише до інституційних основ, але й до феноменів духовності і моральності політики. Мораль як предмет дослідження представників Франкфуртської школи постає перед нами в умовній системі уявлень про захист і самозахист, ідентичність і самосвідомість, індивідуалізацію та соціалізацію.

Трактування соціально-політичних чи правових проблем теоретиками Франкфуртської школи не було однаковим, але у працях цих дослідників ясно відстежується тенденція повернення до природного права як частини соціальної реальності, правова думка інтерсуб'єктивістського типу. Розуміння права висвітлюється у нових підходах. Увага тут акцентується на ціннісно-ідеальній реальності права, що є умовою прагнення людей до справедливості як гармонії. Представники Франкфуртської школи виступили на захист прав дітей, жінок, сексуальних меншин, окреслили ідеал суспільства вільного самовираження, цілісності, критичного мислення і творчого потенціалу людей, незалежно від їх етнічних, культурних, професійних, вікових, мовних та інших особливостей. Сутність феномену права прихильниками критичної теорії традиційно розкривається у трьох ключових аспектах – право як формальна рівність, як свобода, як справедливість. Специфічним та продуктивним у творчості теоретиків є таке трактування політико-правової дійсності, що передбачає духовне розкриття громадян, участь кожного в обговоренні змісту й значення справедливості, пошук консенсусу, необхідної кооперації, солідарність. У переосмисленій філософами тріаді взаємозалежних категорій права, справедливості та насильства відстежуються прагнення подолати світоглядно-методологічну однобічність розуміння правової реальності. Міркування дослідників доносять до нас сенс права, що не розчиняється у свідомості суб'єкта чи соціально-політичному житті, але розглядається як результат їх взаємодії.

Прихильники і послідовники Франкфуртської школи шукали серединного шляху у питаннях раціонального/ірраціонального, й разом з тим, критично оцінювали антилюдські прояви і першого, і другого. «Дискурсивне

встановлення волі» на принципах рівності, взаємного обміну думками, свободи, справедливості, описане у працях другого покоління послідовників такого вчення, створює умови для відкритої і вільної від примусу суспільно-політичної дискусії, коли всі учасники реалізують свої інтереси, домовляються про компроміси. У структурі ліворадикального вчення перспективи майбутнього мисляться як такі що вже сьогодні закладені у молодіжному середовищі, у сімейному зростанні, а також у історії народу, його минулому та сприйнятті цього минулого політиками, владою, пересічними громадянами.

Сутність та особливий внесок послідовників Франкфуртської школи полягає у їх вмінні донести значення соціально-гуманітарного знання, яке вчить людину розуміти себе і самореалізовуватись; поважати інших людей, підтримувати їх і спілкуватися з ними; розуміти інші культури та епохи; осмислювати цілі людства і власне місце в історико-політичному процесі; свідомо творити свою особистість у взаємодії з іншими індивідами, культурами, епохами тощо.

ВИСНОВКИ

Основні висновки дослідження розвивають базові теоретико-прикладні положення аналізу проблем Франкфуртської критичної теорії у світлі суспільно-політичних викликів сьогодення.

1. Політичні теорії сучасності виконують фундаментальну роль в обґрунтуванні політичних відносин, процесів, інститутів, аналізують та оцінюють стан політичного життя суспільства, прогнозують його розвиток. Такі функції властиві й критичній теорії ліворадикального спрямування. Втім, на відміну від більшості сучасних напрямів розвитку політичної думки, які покликані сприяти утвердженню ідеалів західного суспільства, норм цивілізованої політичної поведінки, діалогічної політичної культури, теорія, розвинута у працях представників Франкфуртської школи, меншою мірою орієнтована на ці завдання. Вона протиставляється традиційній соціально-політичній філософії, націлена пізнавати явища політичного життя у контексті гострого критичного огляду й рішучого заперечення існуючої дійсності. Сутність критичної ліворадикальної теорії розкривається у її витоках (передусім вченнях Ф. Ніцше, З. Фрейда, К. Маркса) та трьох основних напрямках (критиці ідеології, критиці капіталізму, теорії дії). І в ХХ ст., і в ХХІ ст. вона залишається основою політичного активізму, зокрема й в молодіжному середовищі, що особливо актуалізує її вивчення у контексті сучасних політико-просвітницьких проектів.

2. Франкфуртська школа – це, передусім, специфічне й унікальне явище ХХ ст., реакція на його протиріччя, трагедії та можливості цього часу, на світові війни, режим концтаборів, ядерної та атомної загрози. Її виникнення та розгортання були спробою відшукати відповіді на найактуальніші проблеми епохи, здійснити те, що не вдавалось попереднім ідейним та політичним напрямам. Розквіт школи, формування її основних напрямів припадає на 1930-60 рр. Загальновпізнаваними теоретичні постулати Франкфуртської школи є завдяки книгам «Втеча від свободи»

Е. Фромма, «Психологія мас і фашизм» і «Сексуальна революція» В. Райха, «Авторитарна особистість» Т. Адорно та ін. Відстежується тенденція, за якою кризові соціокультурні контексти, трагічні суспільно-політичні події провокують до появи оригінальних і популярних критичних політичних теорій і концепцій. Однак подальше накопичення таких подій на досвіді діяльності та творчій спадщині політологічної школи відображається зростанням песимістичних прогнозів серед її представників та супроводжується поступовою втратою її прихильників.

3. Ліворадикальну теорію Франкфуртської школи та її зв'язок із сьогоденням осмислювали численні вітчизняні і зарубіжні науковці різних напрямів соціально-гуманітарного пошуку. Покоління Франкфуртської школи переживали значні методологічні перетворення, які були особливо помітними у світлі нових загроз тоталітаризму, поширення масової культури, поляризації світу та відповідних викликів, сформованих перед академічною спільнотою. На озброєння вони взяли методологію моделювання, що повинно містити критичну рефлексію, спрямовану на руйнування наявних стереотипів свідомості й виявлення «іншого», визволення і радикальну зміну існуючого стану суспільно-політичних відносин і процесів, що неможливо виявити альтернативними засобами наукового пізнання.

4. Опрацьовані джерела дозволяють узагальнити, що однією із іміджевих, визначальних постатей у Франкфуртському інституті соціальних досліджень став молодий дослідник філософських вчень, суспільно-політичних процесів та людської поведінки у соціумі – Г. Маркузе. У своїх виступах і наукових дослідженнях він критикував капіталізм, сучасні технології, історичний матеріалізм, розважальну культуру, стверджуючи, що вони складають нові форми соціально-політичного контролю. На прикладі співпраці інтелектуала з американським Управлінням військової інформації, Науково-дослідним та аналітичним відділенням Управління стратегічних служб, а також його участі у розробці проектів антинацистської пропаганди, розвивається теза про суттєвий вплив європейської наукової думки на

становлення у ХХ ст. американської соціальної та політичної дисциплін. Національні, зокрема безпекові стратегії суспільно-політичного розвитку відтак мисляться найперспективнішими з позиції залучення до їх розробки саме провідних науковців, аналітиків, у тому числі й з соціально-політичної проблематики. Стосовно опозиційних партій Г. Маркузе переконував, що в умовах «репресивної терпимості» будь-яка їхня легальна діяльність є прийняттям «правил гри», «капітуляцією перед панівною структурою влади». Випробування, яких зазнає система в ході опозиційних виступів, лише сприяють її пристосуванню, виробленню нових захисних засобів до виживання. Панівний клас перетворив усі демократичні здобутки на прості інструменти панування, за допомогою яких паралізуються революційні сили. Тоталітарні тенденції одновимірного суспільства роблять традиційні засоби протесту неефективними і, навіть, небезпечними, зберігають ілюзію народного суверенітету. Силою ж, здатною здійснити революційну місію, Г. Маркузе вважає «нову опозицію», що об'єднує юних «інтелектуалів» і соціальних «аутсайдерів» (населення гетто, люмпен-пролетаріат і т.п.).

5. Окреслюючи базові суспільно-політичні цінності та їх загрози у «репресивному світі», Т. Адорно й М. Горкгаймер, виходили із антропологічної єдності людини як природного виду. Вчені вдалися до фактичного переписування марксистської теорії у доступні форми, термінологію популярного суспільствознавства й теорію контркультури. Ця критична теорія (як і концепція «повстання проти репресивного розуму») розглядається, передусім, у контексті сучасного знання про політичні цінності, політичну участь, соціальні революції та політичні протести, що з погляду сьогодення особливо значимі для розуміння українських суспільно-політичних реалій. Для відповідних наукових підходів характерне розуміння історії підкорення природи як процесу відмови від свободи, рівності, соціальної справедливості, як історії поневолення людини людиною, «операціоналізації», «інструменталізації розуму», основним критерієм якого стала раціональність. Змодельовані у працях Т. Адорно та М. Горкгаймера

ідеали розвитку політичної, економічної і правової систем передбачали такі принципи взаємовідносин держави з людиною та суспільством, що сприяли б всебічному утвердженню свободи, соціальної справедливості, рівності, гуманізму, індивідуалізму, прав людини, поваги до різноманітності.

6. Важливе місце в теоретичній спадщині Е. Фромма належить гуманістичній перебудові, вдосконаленню демократії та її інститутів, що, разом з тим, не передбачає докорінних, революційних змін капіталістичних відносин, а лише їх ліберальну корекцію. Феномен демократії розкривається вченим і через політичні, і через духовні аспекти суспільства, уникаючи відтак ототожнення політичних та ринкових принципів життя. Така справжня демократія («радикалізована», «соціалістична») повинна бути активною, творчою, антибюрократичною, децентралізованою, сприяти налагодженню контактів, всебічній реалізації людей, утверджувати віру в життя, свободу, справедливість. У концепції розвивається продуктивна ідея панування позитивної свободи, коли індивід існує як незалежна особистість, але не ізольована. Він має можливість повністю реалізувати та проявити свою сутність, здібності, таланти, внаслідок чого автоматично зникають першопричини деструктивних соціальних явищ. Радикальний гуманізм Е. Фромма, окрім декларації та аналізу існуючих вад західного суспільства, розробив рекомендації щодо його оновлення, серед яких найголовніші: збереження усіх завоювань сучасної демократії; подальший розвиток демократичних здобутків; удосконалення атрибутів дійсної свободи, ініціативності й спонтанності індивіда як у приватних або духовних сферах, так і в щоденній праці. У питаннях співвідношення революційного і реформаційного мислитель наголошував на поміркованості, необхідності культурно-просвітницької реорганізації, спрямованої на зміну ціннісних соціально-психологічних установок людей, подолання відчуження, революцію свідомості, що вкотре наближує таке вчення до українських реалій.

7. У світлі фрейдомарксистських переконань, окремим послідовникам Франкфуртської школи вдавалося розгорнути науково-дослідну й практичну діяльність у напрямку «розсування» меж політичного і морального. Серед їх найрадикальніших представників цінності розглядалися як такі, що можуть володіти високою моральною і духовною гідністю, але не відображають дійсності, нічого не вирішують у реальному житті. Брак об'єктивності перетворює їх на рушійні сили соціального і політичного об'єднання. Гуманістичні, релігійні, моральні ідеї мислилися як ідеали, що не складають великих клопотів сталому життєвому укладу, не втрачають значення від того, що суперечать реаліям поведінки та щоденними потребами бізнесу й політики. Теоретики закликають обережно ставитися до відносно позитивних понять «очищення», «перетворення», «оновлення», «об'єднання», що відіграли певну роль також і для утвердження «останньої ідеології» – фашизму. У теорії співвідношення політики і моралі, права та моралі особливу нішу займають тези про деліберативну демократію Ю. Габермаса, який, розвиваючи концепцію справедливості, формулює відомий принцип дискурсу – дійсними є саме ті норми діяльності, які могли би дати можливість всім зацікавленим особам взяти участь у раціональному дискурсі. Усяке логічно завершене вчення, раціональну доктрину, традиційні уявлення філософи піддавали критиці як ілюзорну, оманливу ідеологію. Лише в негації може постати, на їх думку, нові сенс, цінність, мистецтво, в тому числі й у суспільно-політичному житті.

8. У ХХ ст. значна частина великих мислителів піддали перегляду класичну модель праворозуміння. Після Освенцима видалося неможливим подальше панування моделі формальних норм, що підтримувалась владою і заважала людині реалізовувати свою екзистенцію. З розвитком суспільно-політичних відносин, міжнародних домовленостей відбулося й суттєве оновлення суспільствознавства, юридичної науки, вдосконалення їх методологічних підходів, категоріального апарату, напрямів аналізу,

розширення наукових поглядів на право, політику, мораль, свободу, філософських тлумачень співвідношення права і закону тощо. Такі тенденції, а також протест проти формалізму яскраво відобразився у творчій спадщині теоретиків Франкфуртської школи. Представники школи виступили на захист прав дітей, жінок, сексуальних меншин, окреслили ідеал суспільства вільного самовираження, цілісності, критичного мислення і творчого потенціалу людей, незалежно від їх етнічних, культурних, професійних, вікових, мовних та інших особливостей. Праці теоретиків також доводять, наскільки важливо вміти критично ставитися до суспільно-політичних реалій, політичного істеблішменту, викликів неототалітаризму, олігархізації тощо, і при тому не вдаватися до інтелектуальної дріб'язковості, марнославства, суперництва чи простої дратівливості.

9. Викликом суспільного й індивідуального поступу мислителі Франкфуртської школи вважали тотальну універсалізацію, раціоналізацію, нав'язування ідей репресивним шляхом. Розбудова наддержав і зростання загроз, що їх супроводжували, були окремим предметом спостереження та особливою темою критичного аналізу німецьких політичних філософів. Сьогодні така критика потребує повторного прочитання. Загалом же авторитет ліворадикальної теорії нерідко підірвано деякою атмосферою недовіри, підозріливості, характерної для насиченого трагедіями ХХ ст. Не лише у воєнний час, але й в умовах біполярного світового протистояння прихильників радикальних підходів часто піддавали осуду, звинуваченням у зрадництві чи шпигунстві. Однак ідеї представників Франкфуртської школи потребують не лише детального вивчення чи імплементації, але й постійного переосмислення, синергії. У розмаїтті напрямів та пошуків довкола актуальних питань філософії, психології, політики, економіки, права вчені повсякчас привертали увагу громадськості до проблеми людини, самопізнання як центральної та незмінної для всього кола гуманітарних наук. Актуальним залишається намічене у цих академічних викладках завдання розвитку креативного мислення, експериментальності, інтелектуальних

інновацій, створення нових понять, підходів, методологій, альтернативних моделей світоустрою. Критична налаштованість збалансована творчим поривом і сьогодні є необхідною умовою успішної політологічної, експертної, просвітницької, наукової діяльності, креативного громадсько-політичного проекту.

Неомарксизм, як і будь-яку іншу політичну теорію, не варто інтерпретувати з антиномічних позицій, в однозначних судженнях й оцінках. Теорія критичного аналізу потребує широкого обговорення з метою увиразнення можливих загроз, нових викликів і перспектив у сучасному світі. Сьогодні – в умовах грубих порушень міжнародних домовленостей, територіальних меж, тероризму, масових потоків біженців – вже не можна допускати обмеженості логічних суджень чи критики, але варто враховувати увесь діапазон напрацьованого століттями знання про політику, суспільний розвиток, демократію та інші політичні аксіоми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адорно Т. Избранное: Социология музыки. Москва: Университетская книга, 1999. 445 с.
2. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. Москва: Серебряные нити, 2001. 416 с.
3. Адорно Т. К логике социальных наук. *Вопросы философии*. 1992. № 10. С. 76-86.
4. Адорно Т. Негативная диалектика / пер. с нем. Москва: Академический проект, 2011. 538 с.
5. Адорно Т. Оглядываясь на сюрреализм / пер. с нем. и прим. И. Болдырева. *Синий диван*. 2006. Выпуск VIII. С. 121–130.
6. Адорно Т. Проблемы философии морали: лекции / пер. с нем. М. Хорьков. Москва: Республика, 2000. 239 с.
7. Адорно Т. Теория эстетики / пер. з нім. П. Таращук. Київ: Основи, 2002. 518 с.
8. Адорно Т. Эстетическая теория / пер. с нем. А. Дранова. Москва: Республика, 2001. 527 с.
9. Адорно Т. Философия новой музыки / пер. с нем. Б. Скуратова. Москва: Логос, 2001. 343 с.
10. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого». *«Неприкосновенный запас»*. 2005. № 2-3(40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>. (дата звернення: 4.09.2017)
11. Азми Д. М. Политико-правовые взгляды Э. Фромма. «Отчужденно-бюрократический» и «гуманистический» методы управления. *Право и политика*. 2001. № 6. С. 129–130.
12. Азми Д. М. Политико-правовые взгляды Э. Фромма: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2001. 215 с.

13. Азми Д.М. Э. Фромм о позитивных и негативных аспектах современной демократии. *Государство и право*. 2002. № 5. С. 103–107.

14. Азми Д.М. Эрих Фромм о нормативно-правовом регулировании межличностных и межгрупповых отношений с корпорациями и государством. *Право и политика*. 2000. № 8. С. 133–141.

15. Азми Д.М. Эрих Фромм о политическом обществе на рубеже XX-XXI вв. *Право и политика*. 2000. №7. С. 116–126.

16. Актуальные политико-правовые и социально-психологические исследования в традициях ведущих научных школ: достижения, тенденции, перспективы: междунар. коллектив. моногр: [в 2 т.] / под ред. акад. Веретенникова В. И. [и др.]; Макеев. экон.-гуманитар. ин-т. Донецк: Донбасс, 2013. Т. 1 / [Айзермен Р. и др.; отв. Ред.-сост. В. Е. Лунев]. 2013. 603 с.

17. Алексеева Т. А. Политическая философия. От концепций к теориям: учеб. пособие; Московский гос. ин-т международных отношений (университет), МИД России. Москва: РОССПЭН, 2007. 398 с.

18. Алексеева Т. А. Современные политические теории: курс лекций; Московский гос. Ин-т международных отношений (университет) МИД России. Москва: РОССПЭН, 2007. 464 с.

19. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования). *«Неприкосновенный запас»*. 2011. № 3(77). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html>. (дата звернення: 4.09.2017)

20. Аналитическая философия XX века. Материалы «круглого стола». *Вопросы философии*. 1988. № 8. С.48-94.

21. Андрусин Б. І. Молодіжний рух сьогодні: формалізація та/чи віртуалізація. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Спецвипуск. С. 269–275.

22. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу. Київ: Атлант ЮемСі, 2006. С. 75–128.

23. Андрущенко В. П., Антоненко В. Г., Балабанова Г. П., Бичко А. К., Бойченко І. В. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Українська академія політичних наук; В.П. Андрущенко (загал.ред.), М. І. Горлач (загал.ред.). Київ: Рубікон, 1997. 400 с.

24. Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи: навч. посіб. Київ: СПДФЛ Чиженко С.Ю., 2005. 512 с.

25. Андрущенко Т. В. Ціннісний дискурс цивілізацій. Київ: Університет «Україна», 2011. 440 с.

26. Антисери Д., Реале Дж., Мальцева С. Западная философия от истоков до наших дней. От романтизма до наших дней. Санкт-Петербург: Пневма, 2005. 849 с.

27. Антология мировой политической мысли: в 5 т. / Рук. проекта Г. Ю. Семигин; Национальный общественно-научный фонд, Академия политической науки. Москва: Мысль, 1997. Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / [Редкол.: А. А. Мигولاتьев (отв. ред.) и др.]. 830 с.

28. Антология мировой политической мысли: в 5 т. / Рук. проекта Г. Ю. Семигин; Национальный общественно-научный фонд. Москва: Мысль, 1997. Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. / отв.ред. О. А. Жидков. 832 с.

29. Антонова Н. В. Личность и политика в психоаналитических концепциях В. Райха, Э. Фромма и К. Г. Юнга: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01. Москва, 2003. 187 с.

30. Антонович И. И. После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма. Минск: Беларуская навука, 1997. 446 с.

31. Арсланов В.Г. Миф о смерти искусств: эстетические идеи Франкфуртской школы от Бенямина до «новых левых». Москва: Искусство, 1983. 326 с.

32. Артеменко С. Б. Теоретико-методологічний потенціал концепції комунікативної раціональності Ю. Габермаса: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2008. 16 с.

33. Артемов В. М. Ценности нового века: свобода и нравственность. *Социал.-гуманит. Знания*. 2002. № 4. С. 163–175.

34. Артемюк Б. Т. Доктрины марксизма: пророчество и реальность. Киев: [б.и.], 2004. 140 с.

35. Бабак М. В. К проблематике раннего творчества Г. Маркузе. *Вестник Новосибирского государственного университета*. Серия: Философия. 2006. Т. 4. № 2. С. 147–152.

36. Бабак М. В. Метафора как средство философского обобщения: «Эрос и цивилизация» Г. Маркузе. *Вестник Новосибирского государственного университета*. Серия: Философия. 2006. Т. 4. № 1. С. 144–150.

37. Бабак М. В. От «Онтологии Гегеля» к «Разуму и революции»: Маркузе как гегельянец. *Гуманитарные науки в Сибири*. 2007. № 1. С. 58–61.

38. Бабак М. В. Советское общество в зеркале «критической теории» Г Маркузе. *Гуманитар. Науки в Сибири*. 2006. № 1. С. 48–51.

39. Бабкина О. В. Неоконсервативные политические теории Запада: сущность, проблемы, тенденции развития: дис. ... докт. политических наук : 23.00.03 : политическая культура и идеология / О. В. Бабкина ; АН Украины, Институт государства и права им. В. М. Корещко, Институт философии. Киев, 1992. 366 с.

40. Бабкіна О.В. Нова філософія політики в множинності сучасного світу. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22: Політичні

науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 6. С. 5–11.

41. Байме К. Політичні теорії сучасності / пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. Київ: Стилос, 2008. 396 с.

42. Баталов Э. Я. Философия бунта. (Критика идеологии левого радикализма). Москва: Политиздат, 1973. 222 с.

43. Баталов Э. Я. «Новые левые» и Герберт Маркузе. Москва: Знание, 1970. 80 с.

44. Баталов Э. Я. Никитич Л. А., Фогелер Я. Г. Поход Маркузе против марксизма. Москва: Мысль, 1970. 143 с.

45. Бачинин В. А. История философии права: курс лекций. Харьков: Право, 1998. 319 с.

46. Бевз Т. А. Феномен «революції» у дискурсах мислителів, політиків, науковців: монографія / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 175 с.

47. Безрукова О. Дискурс відповідальності у творчості Еріха Фромма. *Соціальна. Психологія*. 2010. № 3. С. 101–110.

48. Бенюк О.Б. Поняття «експеримент» в логіці мистецьких подій кінця ХІХ – першої третини ХХ століття: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.08. Київ. нац. ун-т ім. тараса Шевченка. Київ, 2004. 16 с.

49. Беньямин В., Адорно Т. Из переписки с Теодором В. Адорно. *Беньямин В. Франц Кафка = Franz Kafka* / пер. М. Рудницького. Москва: Ad Marginem, 2000. 320 с.

50. Беньямин В. О понятии истории. *Новое литературное обозрение*. №46. Москва, 2000. С.81–90.

51. Беньямин В. Московский дневник = *Moskauer Tagebuch*. Москва: «Ад Маргинем Пресс», 1997. 224 с.

52. Беньямін В. Щодо критики насильства / пер. з нім. І. Андрущенко. Київ: «Грані-Т», 2012. 312 с.
53. Бердникова И. А. Философская реконструкция сущности критического метода Франкфуртской школы: автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.03; Том. Гос. Гн-т. Томск, 2007. 19 с.
54. Бех В. П. Особистість у дискурсі саморозгортання інформаційної цивілізації: монографія / редкол: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заступник голови). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 786 с.
55. Бидненко В. В. В плену у призрака комунізму: науч.-просветит. Сб. Київ: [б.и.], 2008. 152 с.
56. Блинников Л. В. Великие философы: словарь-справочник. 2.изд., перераб. и доп. Москва: Логос, 1999. 429 с.
57. Богомоллов А. С. Немецкая буржуазная философия после 1865 года. Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1969. 448с.
58. Борисова Г. А. Проблема социальной деструкции в философии Франкфуртской школы. *Обсерватория культуры*. Москва, 2007. № 2. С. 10–15.
59. Борисова Г. А. Социальная деструкция как универсальный феномен жизни общества: (Позиция Франкфуртской школы). *Изв. Рос. гос. пед. ун-та*. Санкт-Петербург, 2007. № 7. С. 12–17.
60. Борисова Г. А. Концепция социальной деструкции Франкфуртской школы (историко-философский анализ): дис. ... канд. философ. наук: 09.00.03; Институт философии и права РАН. Уральское отделение. Екатеринбург, 2007. 176 с.
61. Брижнік В. М. Емансипація особистості у критичній теорії суспільства Теодора Адорно та Юргена Габермаса: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2014. 18 с.

62. Буев В. В. Проблема общественных преобразований в «критической теории общества» Франкфуртской школы: автореф. дис. ... канд. филос. наук 09.00.03; Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина. Казань, 1987. 15 с.

63. Бузгалин А. В. Ренессанс социализма: курс лекций, прочитанных в Молодежном ун-те современного социализма. Изд. 2-е, стер. Москва: Едиториал УРСС, 2007. 510 с.

64. Булатевич М. М. Онтологічні ознаки суспільства модерну в соціології Франкфуртської школи: дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01; Київ. нац. ун-т ім. тараса Шевченка. Київ, 2009. 176 с.

65. Бурдяк В. І. Політика і права людини: підруч. для студ. вищ. навч. закл.; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Рута, 2011. 536 с.

66. Буржуазная философская антропология XX века. / отв. ред. Григорьян Б.Т. Москва: «НАУКА», 1986. 296 с.

67. Бурковський П. Проблема визначення влади у ХХ ст. Реконструкція відносин панування у критичних концепціях А. Грамші і Франкфуртської школи. *Людина і політика*. 2003. № 1. С. 70–83.

68. Бычко И. В. В лабиринтах свободы. Москва: Политиздат, 1976. 158 с.

69. Варзарь И., Зайченко Л. Политический технократизм вчера и сегодня: его плюсы и минусы на путях прогресса. *Revista de Filozofie, Sociologie și Științe Politice*. (Chișinău). 2013. №1 (161). С. 91–103.

70. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії / пер. з пол. Д. Андрухів. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 510 с.

71. Васильчук Є. О. Політичний радикалізм сучасних молодіжних субкультур. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 2012. 264 с.

72. Вершинин С. Е., Борисова Г. А. Концепция социальной деструктивности Франкфуртской школы. *Научный ежегодник Института философии и права УрО РАН*. Екатеринбург, 2006. 2005. Вып. 6. С. 78–87.

73. Водолазов Г. Г. Идеалы и идолы. Мораль и политика: история, теория, личные судьбы. Москва: Культурная революция, 2006. 863 с.

74. Возилов В. В. Нигилизм и антинигилизм как политические принципы интеллигенции. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2013. № 23 (314). Политические науки. Востоковедение. Вып. 14. С. 49–55.

75. Вознюк П. Ф. Консенсус як принцип сучасної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 14 с.

76. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: мистецтво можливого: монографія / Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: Пріоритети, 2013. 169 с.

77. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять в контексті розвитку політичної свідомості у сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 20 с.

78. Воронкова В. Г. Філософія: навчальний посібник. Київ: ВД «Професіонал», 2004. 464 с.

79. Воронкова В. Г. Формирование нового мировоззрения, нового человека, нового общества будущего / Кого и как воспитывать в подрастающих поколениях: монография / под ред. О.А.Базалука. Київ: Издательский дом «Скиф», 2012. Т.2. С. 134–152.

80. Воронов І. О. Політичні теорії ХХ століття: монографія. Київ: Генеза, 2004. 288 с.

81. Всемирная история. Энциклопедия. Справочное издание в 14 томах. Том 6. Ле-Ми. Москва: Олма-пресс Образование, 2006. 240 с.

82. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства*: Зб. ст. / під ред. Варта ван Стінбергена. Київ: Ніка-Центр, 2005. С. 49–70.

83. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? *Єрмолаєнко А. М.*

Комунікативна практична філософія. Частина друга. Вибрані тексти. Київ: Лібра, 1999. С. 325–345.

84. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і літера, 2011. 280 с.

85. Габермас Ю. Залучення іншого. Нариси політичної теорії. Санкт-Петербург: Наука, 2001. 419 с.

86. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. Київ: Четверта хвиля, 2001. 424 с.

87. Гайда А. В. Негативизм как принцип социологии Франкфуртской школы. *Категории диалектики.* Свердловск, 1984. Вып. 9. С. 69–77.

88. Гайм Р. Гегель и его время. Лекции о первоначальном возникновении, развитии, сущности и достоинстве философии Гегеля / пер. с нем. П. Л. Соляникова. Санкт-Петербург, 2006. 392 с.

89. Гегель Г. В. Система наук. Санкт-Петербург: Наука, 1999. (Слово о сущем). Ч. 1 : Феноменология духа / пер. Г. Шпет. Репр. Изд. 1959. [Б. м.]: [б.и.], 1999. 444 с.

90. Глазунов О. Н. Проблемы социокультурных трансформаций в теоретическом наследии Франкфуртской школы: дисс... кандидата культурологии: 24.00.01; Гос. акад. славян. культуры. Москва, 2008. 169 с.

91. Гнатищак Г.Т. Проблема комунікативного виміру буття людини у німецькій філософії ХХ століття: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05; Львів. Нац. Ун-т ім. І.Франка. Львів, 2008. 16 с.

92. Гнатчук О. С. Соціологія постмодернізму: навч.-метод. посіб.; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. 144 с.

93. Горбатенко В. П. Справедливість як соціально-правова цінність. *Проблеми філософії права.* 2003. Том 1. С. 150–153.

94. Гордієнко О. А. Філософсько- психологічна концепція людини Еріха Фромма: дис... канд. філос. наук: 09.00.05; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1997. 190 с.

95. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму: посібник з філософських дисциплін / пер. з нім. М. Д. Култаєва. Київ: ППС-2002, 2006. 282 с.

96. Горобчук Б. Д. Індустрія культури в сучасних суспільних трансформаціях: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 16 с.

97. Горобчук Б. Індустрія культури як об'єкт соціологічного теоретизування науковців франкфуртської школи. *Соц. Психологія*. 2011. № 2. С. 60–69.

98. Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / пер. з італ. Київ: Вперед, 2014. 241 с.

99. Гребенник Г. П. Проблема отношений политики и морали. (Опыт конструирования макиавеллианско-кантианского метадискурса): монографія; Одесский национальный ун-т им. И. И. Мечникова. Институт социальных наук. Одесса: Астропринт, 2007. 616 с.

100. Гречкосій Р. М. Самореалізація особистості у філософії Ф. Ніцше та Е. Фромма: релігієзнавчий аспект. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 598–604. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2013_72_116.pdf (дата звернення: 4.09.2017)

101. Гречкосій Р. М. Творчість як самореалізація особистості в філософії Ф. Ніцше та Е. Фромма. *Філософські обрії*. 2013. Вип. 29. С. 39–47. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Filo_2013_29_6.pdf (дата звернення: 4.09.2017)

102. Грибачев Д. Драмата на социализма през XX век: анализ на причините и последиците от провала на социалистическите експерименти. Пловдив: [б.в.], 1997. 248 с.

103. Гулыга А. В. Что такое постсовременность? *Вопросы философии*. 1988. № 12. С. 153–159.
104. Гуревич П. С. Видный мыслитель XX столетия. *Фромм Э. Душа человека* / сост. П.С. Гуревич. Москва: Республика, 1992. С. 5–12.
105. Гуревич П. С. Послесловие / Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: Прогресс, 1990. С. 248–267.
106. Дабосин П. С. «Критическая» теория общества и государства Ю. Хабермаса: методологический аспект; М-во образования Рос. Федерации, Удмурт. гос. ун-т. Ижевск: Изд-во Удмурт. ун-та, 2001. 170 с.
107. Давыдов Ю. Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы; Академия наук СССР, Институт социологических исследований. Москва: Наука, 1977. 319 с.
108. Дамье В. Философия Франкфуртской школы. *Конфедерация революционных анархо-синдикалистов*. URL: <http://aitrus.narod.ru/FRANKschool.htm> (дата звернення: 4.09.2017)
109. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочит. у нац. ун-ті «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2012. 415 с.
110. Дерріда Ж. Привиди Маркса: держава заборгованості, робота скорботи та новий Інтернаціонал; пер. з фр. І. Донченко. Харків: ОКО, 2000. 272 с.
111. Дмитренко М. Ідеологія як складова державотворення. *Освіта регіону*. 2013. № 1. С. 123–131.
112. Добренков В. И. Критика неопрейдистской концепции Эриха Фромма. Москва: Знание, 1972. 48с.
113. Добренков В. И. Неопрейдизм в поисках «истины»: (иллюзии и заблуждения Эриха Фромма). Москва: Мысль, 1974. 44 с.
114. Добренков В. И. Психоданалитическая социология Эриха Фромма: учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. 040201 «Социология» и др.

гуманит. спец.; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва: Альфа-М, 2006. 445 с.

115. Доронина М.С. Развитие Украины в глобализирующемся мире в контексте гуманистического психоанализа Э. Фромма. *Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України*: зб. тез (за матеріалами ХІХ Харківських політологічних читань). Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2007. С. 51–53.

116. Дробышевский С. А. История политических и правовых учений. Основные классические идеи: учеб. пособие. 2-е изд., доп. Москва: Норма, 2007. 591 с.

117. Дулов В. Идея рациональности Франкфуртской школы и современное социальное знание. *Monstera*. Москва, 2003. Вып. 3. С. 18–37.

118. Егорова И. В. Философская антропология Эриха Фромма: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.13; Институт философии РАН. Москва, 2004 303 с.

119. Едренкин В. А. Проблема реального гуманизма в философии Франкфуртской школы. *Человек в современных философских концепциях*: материалы второй междунар. науч. конф., Волгоград, 19-22 сент. 2000 г. Волгоград, 2000. Ч. 1. С. 180–184.

120. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В.Шовкун; Наук. ред. пер. О. Шевченко. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.

121. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия); НАН Украины, Ин-т философии. Київ: Наук. Думка, 1994. 200 с.

122. Етика і політика: національний і світовий досвід: матеріали наук. конф., 2009 р., Київ / ред.: М. В. Попович; уклад.: О. О. Кисельова, В. А. Малахов. Київ, 2009. 272 с.

123. Єрмоленко В. А. Відродження мистецтва розповіді в європейській культурі ХХ століття: Вальтер Беньямін та його «Оповідач». *Практична філософія*. 2007. № 2 (24). С. 149–158.

124. Єрмоленко В. А. Марення модерну: сюрреалізм, Вальтер Беньямін і паризький passage. *Філософська думка*. 2006. № 6. С. 43–60.

125. Єрмоленко В. А. Персонажі Вальтера Беньяміна. *Коментар*. 2003. № 1. С. 12–13.

126. Єрмоленко В. А. Модерн та антимодерн у філософії культури Вальтера Беньяміна: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 16 с.

127. Жабінець Н. В. Зміна цінностей в умовах трансформації українського суспільства. *Нова парадигма: Альманах наукових праць*. Запоріжжя, 2001. Випуск 20. С. 129–134.

128. Жабінець Н. В. Цінності політичного життя в сучасному вимірі. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної Академії*. Запоріжжя: ЗДІА, 2003. Випуск 13. С. 71–77.

129. Жижек С. Философия начинается с Канта и заканчивается Гегелем. *Логос*. Москва, 2007. №1 (58). С. 3–13.

130. Жицінський Ю. Бог постмодерністів: великі питання філософії у сучасній критиці модерну; пер. з пол. А. Величко. Львів: Вид-во Укр. Католиц. ун-ту, 2004. 198 с.

131. Завалишина М. С. Психоаналитическая социология о сущности и перспективах человеческого общества: (З. Фрейд, Г. Маркузе, Э. Фромм): дисс. ... канд. социологических наук: 22.00.01; МГУ. Москва, 1993. 146 с.

132. Завалько Г. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: КомКнига, 2005. 320 с.

133. Заиченко Г. А. Постмодернизм: ключевые идеи Л. Витгенштейна и Жака Деррида. *Философская и социологическая мысль*. 1992. № 4. С. 45–60.

134. Замошкин Ю. А., Мотрошилова Н. В. Критична ли «критическая теория общества» Г. Маркузе. *Вопросы философии*. 1968. № 10. С. 66–77.
135. Западная философская антропология: от Фейербаха к Фромму: учеб. пособие / Грибакин А.В., Любутин К.Н. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 1994. 160 с.
136. Зотов А. Ф. Современная западная философия / МГУ им. М. В. Ломоносова. Изд. 2-е, испр. Москва: Высш. шк., 2005. 780 с.
137. Зотов В. Д. История политических учений: учеб. для студ. вузов, обуч. по спец. «Политология». Москва: Юристъ, 2005. 603 с.
138. Зражевська Н. І. Критична парадигма досліджень медіа-культури (Франкфуртська школа). *Держава та регіони. Сер. Соц. Комунікації*. 2014. Вип. 1/2. С. 91–96.
139. Иванов В. Ф. Франкфуртская школа и ее вклад в исследования социальной коммуникации. *Держава та регіони. Соціальні комунікації*. 2013. № 1. С. 9–14. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/drsk_2013_1_4.pdf (дата звернення: 4.09.2017)
140. Иванов Д. В. Эволюция критической теории общества: автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01; С.-Петербург. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 1998. 18 с.
141. Идеалистическая диалектика в XX столетии: критика мировоззренческих основ немарксистской диалектики / А. С. Богомолов, П. П. Гайденок, Ю. Н. Давыдов. Москва: Политиздат, 1987. 333 с.
142. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. М: Интрада, 1998. 256 с.
143. Ильюшина Э. Глобализация и постмодерное общество. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2004. № 4. С. 79–98.
144. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Политические исследования*. 1997. № 4. С. 6–32.

145. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації; пер. А. Єрмоленко, В. Єрмоленко. Київ: Лібра, 2001. 400 с.

146. История политических и правовых учений: учебник для вузов / Е. А. Воротилин [и др.]; отв. ред. О. Лейст; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва: Зерцало, 2006. 556 с.

147. История политических и правовых учений: учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. и направлению «юриспруденция» / В. Г. Графский [и др.]; общ. ред. В. С. Нерсесянц. 3. изд., стер. Москва: НОРМА, 2003. 27 с.

148. История политических учений: учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. 021100 «Юриспруденция» / Н. М. Азаркин [и др.]; общ. ред. О. В. Мартышин; Московская гос. юридическая академия. Москва: НОРМА, 2002. 900 с.

149. История социологии в Западной Европе и США: учебник для вузов / отв. ред. Г. В. Осипов. Москва: НОРМА, 2001. 576 с.

150. История философии: Запад-Россия-Восток (книга четвертая. Философия XX в.). Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 1999. 448с.

151. История философии: учеб. для вузов / В.П. Кохановский (ред.), В.П. Яковлев (ред.). Ростов на Дону: Феникс, 1999. 573с.

152. Ільчук Л. П. Психоаналітична модель художньої творчості: досвід теоретичних модифікацій: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.08; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. 15 с.

153. Історія політичної думки XX-XXI століть у першоджерелах: навч. посіб. / Колісніченко А. І. [та ін.]; Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Т. 2. 2012. 290 с.

154. Історія політичної думки: підручник / за заг. Ред. Н. Хоми (Т. Андрущенко, О. Бабкіна та ін.). Львів: «Новий Світ-2000», 2016. 1000 с.

155. Історія розвитку політичної думки: курс лекцій / В. В. Мадісов [и др.]. Київ: Либідь, 1996. 174 с.
156. Історія світової політичної думки: навч. посіб. / уклад. В. В. Морозов; Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ: КНЕУ, 2008. 328 с.
157. Калініченко М. М. Політико-владний потенціал громадянського суспільства в сучасній теорії політики: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2006. 20 с.
158. Камю А. Бунтующий человек. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.
159. Кант І. Критика практичного розуму. Київ: Юніверс, 2004. 240 с.
160. Капустин Б. Г. Моральный выбор в политике: учебное пособие. Москва: КДУ; МГУ, 2004. 496 с.
161. Карадже Т. В. Политическая философия: учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по направлению подгот. «Политология». Москва: Мысль, 2007. 512 с.
162. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с
163. Картунов О. В. Минуле і сучасне західного імперіалізму: політологічний аналіз. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. [Відп. Ред. О.В. Бабкіна]. 2012. Випуск 8. С. 5–14.
164. Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень: навч.-метод. Посібник. Київ: ТОВ «XXI століття: Діалог культур», 2005. 256 с.
165. Кирьянов В. И. История политических учений: учеб.-метод. пособие; Волгоградский гос. ун-т. Волгоград: Издательство ВолГУ, 2000. 121 с.

166. Кін Дж. Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення. Київ: К.І.С., 2000. 278 с.
167. Кірюхін Д. І. Вступ до філософії релігії Гегеля. Філософія як спекулятивна теологія. Київ: ПАРАПАН, 2009. 204 с.
168. Козакевич І. О. Концепт постмодерних цінностей у творчості Еріха Фромма. *«Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 28-29 листопада 2014 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. С. 96–99.
169. Козакевич І. О. Мораль і політика як елементи етичного дискурсу Юргена Габермаса. *«Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27-28 лютого 2015 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 78–82.
170. Козакевич І. О. Основні риси високорозвинутого індустріального суспільства: критичний аналіз твору Герберта Маркузе «Одновимірна людина». *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010, Вип. 4. С.43–49.
171. Козакевич І. О. Перспективи суспільно-політичного розвитку в Україні через призму Франкфуртської критичної теорії. *«Українське суспільство: контури інновації»*: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 30 березня 2017 року). Київ: Персонал, 2017. С. 48–46.
172. Козакевич І. О. Проблеми співвідношення політики і моралі у працях представників Франкфуртської школи. *Наукові праці МАУП: Політичні науки: зб. Наук. Пр.* / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ: Персонал, 2015. Вип. 45. С. 76–82.
173. Козакевич І. О. Проблеми становлення «Людини нового типу» в

гуманістичній концепції Еріха Фромма. «Європейська модель розвитку українського суспільства: стратегічні пріоритети розвитку та інноваційні рішення»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 12-13 грудня 2014 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2014. С. 106–110.

174. Козакевич І. О. Розвиток ідеї постматеріальних цінностей у творчості Еріха Фромма. *Політологічний вісник*. Зб-к наук. Праць. Київ: «ІНТАС», 2009. Вип. 45. С. 255–267.

175. Козакевич І. О. Розвиток філософії права у наукових підходах теоретиків Франкфуртської школи. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*. Будапешт, 2015. Том III(8). № 52. С. 43–46.

176. Козакевич І. О. Соціальна концепція Франкфуртської школи: теорія і практика. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012, Вип. 7. С. 35–41.

177. Козакевич І. О. Співвідношення політики і моралі у творчості Герберта Маркузе. «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 6-7 березня 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 84–87.

178. Козакевич І. О. Франкфуртська школа та її роль у розвитку філософсько-політичної думки першої половини ХХ ст. *Політологічний вісник*. Зб-к наук. Праць. Київ: «ІНТАС», 2011. Вип. 57. С. 24–33.

179. Козакевич І. О. Франкфуртська школа як одна з провідних соціально-політичних течій ХХст. (методична розробка лекцій). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 5. С. 123–128.

180. Козлихин И. Ю. История политических и правовых учений. Новое время: от Макиавелли до Канта: курс лекций / Ассоциация Юридический центр, Юридический факультет Санкт-Петербургского гос. ун-та. 2-е изд., доп. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 384 с.

181. Колядко А. В. Проблема отчуждения в философии Э. Фромма: философско-антропологический анализ: дисс. ... кандидата философских наук: 09.00.13; Тульск. гос. пед. ун-т. Тула, 2006. 201 с.

182. Корнієнко В.О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія. Вінниця: Універсум, 1999. 430 с.

183. Косенко Д. В. Концепція політичної влади в теорії комунікативної дії Юргена Габермаса : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. 18 с.

184. Костюк В. І. Поетика фрагменту і художня цілісність твору: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.06; НАН України. ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка. Київ, 2000. 17 с.

185. Кракауэр З. Пропаганда и нацистский военный фильм. *Киноведческие записки*. 1991. № 10. С. 100–125.

186. Красин Ю. А. Маркузианство в тупике противоречий. *Вопросы философии*. 1973. № 6. С. 50–58.

187. Кристева Ю. Самі собі чужі / пер. з фр. З. Борисюк. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 264 с.

188. Кузнецов М. М. Теодор В. Адорно: основные этапы жизненного и творческого пути. *История философии*. Москва: ИФРАН, № 12. 2005. С. 3–44.

189. Кузнецова Л. Ф. Критический анализ социально-философских взглядов А. Шмидта: автореф. дис. ... канд. филос. наук; Моск. гос. пед. ин-т им. В.И. Ленина. Москва, 1982. 15 с.

190. Култаєва М. Макс Горькаймер – патріарх Франкфуртської школи. *Макс Горькаймер. Критика інструментального розуму* / пер. з нім. М.Култаєвої. Київ: ППС-2002, 2006. С. 252–283.
191. Кунгуров О. Н. Проблемы «массовой культуры» в «критической теории» Франкфуртской школы. *Философский анализ явлений духовной культуры: (Теорет. и ист. аспекты)*: сборник. Москва, 1984. С. 120–129.
192. Курганська Л. О. Внесок Еріха Фромма у становлення поняття ідентичності в психологічній науці. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України*. Проблеми загальної та педагогічної психології. 2012. Т. 24, ч. 6. С. 216–223. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pzpp_2012_24_6_30.pdf (дата звернення: 4.09.2017)
193. Куркин В. А. Гуманистическая утопия Э. Фромма. *Вопросы философии*. 1983. №2. С. 17–20.
194. Кьопке В. А. Аксіологічна проблематика в філософсько-релігійних концепціях німецьких мислителів ХХ ст.: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.11; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 18 с.
195. Лейбин В. М. Неофрейдизм. Фромм. Словарь по этике. М: Политиздат, 1981. 430 с.
196. Литвин І. Р. Любов як головний принцип гуманізації людського життя та шлях подолання відчуження людини у філософії Еріха Фромма. *Вісн. Черкас. ун-ту*. Сер. Філософія. 2011. Вип. 210. С. 104–108.
197. Литвин І. Р. Проблема відчуження людини у філософії Еріха Фромма. *Вісн. Черкас. ун-ту*. Сер. Філософія. 2010. Вип. 190. С. 64–69.
198. Литовченко А. Д. Критическая социология Франкфуртской школы: между наукой и идеологией. *Соціол. студії*. 2014. № 1. С. 24–29.
199. Літвінов С. В. Мегаметафора «простір» в системі соціологічного знання: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 16 с.

200. Ліщинська Н. М. Парадигма зла в сучасному українському, польському й англійському романі (Валерій Шевчук, Стефан Хвін, Вільям Голдінг): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.05; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. Тернопіль, 2007. 18 с.

201. Лукач Д. Политические тексты / сост. и пер. с нем. Земляного С.; пер. с венгр.: Гусева Ю. Москва: Три квадрата, 2006. 334 с.

202. Лук'янець В. Постмодерн. Філософія світового розчарування. *Філософ. обрії*. 2002. №7. С. 3–15.

203. Лук'янець В. С., Соболев О.М. Філософський постмодерн: навчальний посібник для викладачів, студентів та аспірантів вузів. Київ: Абрис, 1998. 352 с.

204. Льовкіна О. Г. Проблема відчуження в соціальній філософії Франкфуртської школи (спроба осмислення в контексті глобалістики): автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.03; АПН України. Ін-т вищої освіти. Київ, 2003. 16 с.

205. Майструк Н. О. Становлення та розвиток конфліктологічної парадигми в німецькій соціології: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.01; НАН України. Ін-т соціол. Київ, 2004. 17 с.

206. Маковецький А. М. Соціальна філософія та її генеза: навч. посіб. Ч. 1; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці: Рута, 2004. 72 с.

207. Маковецький А. М. Західна соціологія та її найважливіші напрями і школи: навч. посібник; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці: Рута, 2003. 58 с.

208. Максудов А.Б. Критическая теория и современность; РАН, Урал. отд-ние, Ин-т философии и права. Екатеринбург, 1998. 148 с.

209. Малярчук В. Змагання партійних ідеологів на тлі європейської ретроспективи UR: <http://www.viche.info/journal/176/> (дата звернення: 4.09.2017)

210. Мареев С. Н. Философия XX века: учеб. пособие. Москва: Акад. проект, 2001. 464 с.
211. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. т.42. Москва: Политиздат, 1974. С. 41–174.
212. Марксистская философия в XIX веке. В 2 кн. Ред.: И. С. Нарский, Б. В. Богданов. Москва: Наука, 1979. Кн.2. 486 с.
213. Маркузе Г. *33 тезиса. Альтернативы*. 2007. №2. С. 55–67.
214. Маркузе Г. Критическая теория общества. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 382 с.
215. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства [глави з книги] / пер. В.Курганський. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія*. Київ: «Либідь», 1996. С. 87–134.
216. Маркузе Г. Одномерный человек. Москва: 'REFL– book', 1994. 368 с.
217. Маркузе Г. Разум и революция. Гегель и становление социальной теории / пер.с англ. А. П. Шурбелев. Санкт Петербург: Владимир Даль, 2000. 541 с.
218. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство: Філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда; пер. О.Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2010. 248 с.
219. Маркузе Г. Эрос и цивилизация: философское исследование учения Фрейда / пер. и предисл. А. Юдин. Киев: Б-ка Украины для юношества, 1995. 314 с.
220. Мельвиль Ю. К. Пути буржуазной философии XX века. Москва: Мысль, 1983. 247 с.
221. Мельник Ю. Поняття стримування соціальних змін у розвинених капіталістичних суспільствах: критичний аналіз ідей Герберта Маркузе. *Магістеріум*. Вип. 31: Політичні студії. 2008. С. 96–104.

222. Михайлов И. А. Макс Хоркхаймер. Становление Франкфуртской школы социальных исследований. Москва: ИФРАН, 2008 – 2010. Ч. 1: 1914-1939 гг. 2008. 207 с.

223. Михайлов И. А. Макс Хоркхаймер. Становление Франкфуртской школы социальных исследований. Москва: ИФРАН, 2008 – 2010. Ч. 2: 1940-1973 гг. 2010. 294 с.

224. Михальчук Н. І. Мала проза Володимира Винниченка: від метафізичного до естетичного: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2005. 22 с.

225. Моисеев С. В. Философия права: курс лекций. Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2003. 203 с.

226. Нисбет Р. Прогресс: история идеи; пер. с англ.; ред. Ю. Кузнецов, Г. Сапов. Москва: ИРИСЭН, 2007. 557 с.

227. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. / пер. з нім. А. Онишко та П. Таращук. Київ: «Основи», 2003. 437 с.

228. Новейший философский словарь. Постмодернизм. / гл. научн. ред. А. А. Грицанов. Минск: Современный литератор, 2007. 815 с.

229. Новиков Н. В. Мираж «организованного общества»: современный капитализм и буржуазное сознание. Москва: Политиздат, 1974. 214 с.

230. О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века); Институт философии РАН; сост. и ред. М. А. Абрамов, М. М. Федорова; отв.ред. М. А. Абрамов. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 696 с.

231. Оболонский А. В. Мораль и право в политике и управлении; Государственный ун-т Высшая школа экономики. Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006. 262 с.

232. Ороховська Л. А. Критична традиція дослідження медіакультури: Франкфуртська школа. *Вісн. Нац. авіац. ун-ту*. 2014. № 2. С. 105-110.

233. Остапенко М. А. Політичний плюралізм: нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 350 с.
234. Остроухов В. В. Філософські проблеми дослідження насилля і терору. Київ: Український Центр духовної культури, 2000. 246 с.
235. От абсолюта свободы к романтике равенства (Из истории политической философии); РАН, Институт философии; отв. ред. М. М. Федорова, М. А. Хевеши. Москва: [б.в.], 1994. 212 с.
236. Павленко Ю. Итоги цивилизационного развития человечества. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2000. 4. С. 13–31.
237. Павличенко П. П. Представления о свободе в истории человечества. Ктев: Либра, 2006. 344 с.
238. Павловский В. В. Г. Маркузе как идеолог «новых левых»: прошлое, настоящее и будущее одной теории и практики. *Личность. Культура. Общество*. 2001. Т. III. № 1. С. 158–165.
239. Пархоменко Р. Н. Дискурсивная концепция свободы Хабермаса. *НВ: Философские исследования*. 2013. № 4. С. 117–148.
240. Перин Р. В. Проблема социально-критической функции философии в учении Франкфуртской школы : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03, 09.00.11; Твер. гос. ун-т. Тверь, 2006. 20 с.
241. Петренко Е. Л. О «свободе быть несвободным»: Т. Адорно и Ж. Делез как критики И. Канта. *Философия И. Канта (история и современность): сб. науч. тр.* / Ом. гос. ун-т им. Ф. М. Достоевского ; ред. Б. Н. Бессонов, Н. К. Поздняков. Омск : ОмГУ, 2006. С. 139–156.
242. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Вильгельм Райх: биографические, научные и психиатрические аспекты (к 115-летию со дня рождения). *Психічне здоров'я*. 2012. № 4. С. 98–108.

243. Пигалев А. И. Негативная диалектика Т. Адорно. *Новейший философский словарь* / Сост., гл. ред. А.А. Грицанов. 2-е изд., переработ, и дополн. Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. С. 668–671.

244. Пілаш Д. Теорії класової боротьби та їх критика. *Спільне: журнал соціальної критики*. URL: <http://commons.com.ua/teoriyi-klasovoyi-borotbi-ta-yih-kritik/> (дата звернення: 4.09.2017)

245. Плотников Н. Власть аргумента и public relations: 70 лет Хабермасу. *Логос*. 1999. Вып. 8(18). С. 119–122.

246. Погосян В. А. К критике философских концепций Франкфуртской школы. Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1979. 82 с.

247. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Укр. асоц. політологів; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна; упоряд.: В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін. Київ: Генеза, 1997. 395 с.

248. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу); [Заг. ред-ція.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеев, О. Дергачов]. Київ: Політична думка, 1995. 368 с.

249. Політологія: навч. енцикл. словник довідник для студ. ВНЗ I–IV рівн. акред. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів: «Новий Світ – 2000», 2014. 779 с.

250. Полтавцева О. М. Антропологія музичної тілесності: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.04; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2005. 19 с.

251. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / пер. з англ. О. Буценко. Київ : Основи, 1994. 494 с.

252. Постмодерн: переоцінка цінностей: Збірник наукових праць / НАН України; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; Вінницький держ. тех. ун-т. Вінниця: Універсум, 2001. 314 с.
253. Постол О. Посткласичні ідеологічні трансформації: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2015. 288 с.
254. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання. Суми: ВТД «Університетська книга», 2016. 351 с.
255. Права людини в Україні: перше півріччя 2015. Наукове видання. За ред.: А. Б. Благої, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, 2015. 184 с.
256. Прибыткова Л. А. Социальная утопия Эриха Фромма: Размышления над кн. извест. психолога: монография; М-во образования Рос. Федерации. Иркут. гос. пед. ун-т Иркутск, 2000. 68 с.
257. Проблема человека в западной философии. / пер., сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю.Н. Попова. Москва: Прогресс, 1988. 552 с.
258. Прокопенко Л. А. Естетизація повсякденності і споживацька культура. Київ: Вид-во Києво-Могилянської академії, 2009. 83 с.
259. Прокопчук І. Конфлікт цінностей свобода/рівність в умовах демократії. *Нова політика*. Київ, 2000. №1. С. 65–72.
260. Пустова М. І. Гендерна епістемологія у філософії постмодерну (історико-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2013. 18 с.
261. Райх В. Анализ личности. Москва: Ювента, 1999. 333 с.
262. Райх В. Анализ характера / пер. с англ. Е. Поле. Москва: Апрель Пресс, Эксмо-Пресс, 2000. 528 с.
263. Райх В. Посмотри на себя, маленький человек! Москва: Мир Гештальта, 1997. 112 с.

264. Райх В. Психологический анализ как естественнонаучная дисциплина. *Естествознание и Марксизм*. 1929. № 4. С. 99–125.
265. Райх В. Психология масс и фашизм. Москва: Университетская книга, 1997. 380 с.
266. Райх В. Сексуальная революция. Москва: АСТ, 1997. 352 с.
267. Райх В. Характероанализ. Техника и основные положения для обучающихся и практикующих аналитиков / пер. с англ. А. Боковиной. Москва: Когито-Центр, 2006. 368 с.
268. Резниченко А.И. Категория Имени и опыты онтологии: Булгаков, Флоровский, Лосев. *Вопросы философии*. 2004. № 8. С. 134–144.
269. Ритцер Д. Современные социологические теории / пер. с англ. А. Бойков, А. Лисицына. 5-е изд. Санкт Петербург и др.: Питер: Питер принт, 2002. 686 с.
270. Розов Н. С. Ценности в проблемном мире: философские обоснования и социальные приложения конструктивной аксиологии. Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1998. 292 с.
271. Рубаник В. Е., Рубаник С. А. История политических и правовых учений: учеб. пособие. Москва: Волтерс Клувер, 2011. 420 с.
272. Рюс Ж. На окраинах марксизма: Франкфуртская школа. *Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки* / пер. з фр.: В. Шовкун. Київ: Основи, 1998. 669 с.
273. Самардак М. М. «Критична теорія» науки Франкфуртської школи (до 80-ліття Франкфуртського інституту соціальних досліджень). *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2003. № 12. С. 19–23.
274. Самчук Р. В. Буття людини в інтерпретації «гуманістичної психології» (історико-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. Київ, 2009. 16 с.
275. Свй П. Теорія політики. ДЖЕРЗИ СІТИ, Н. Дж. Накладом Видавництва Українського Народного Союзу «Свобода», 1921. 100 с. URL:

<http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2646/file.pdf> (дата звернення: 4.09.2017)

276. Себайн Д. Г. Історія політичної думки; пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.

277. Сикорский В. Ф. Э. Фромм о роли социального характера. *Социально-политический журнал*. 1994. № 7-8. С. 126–134.

278. Силичев Д. А. Постмодернизм: экономика, политика, культура. Москва: ФА, 1998. 196 с.

279. Силичев Д. А. Социальные последствия перехода от индустриализма и модерна к постиндустриализму и постмодерну. *Вопр. философии*. 2005. № 7. С. 3–20.

280. Симонова О. А. История социологии XX века: избранные темы. Учебно-методическое пособие. Москва: Логос, 2008. 424 с.

281. Сирятська Т. О. Виконавська інтерпретація в аспекті психології особистості музиканта-артиста: автореф. дис... канд. мистецтвознав.: 17.00.03; Харк. держ. ун-т мистец. ім. І.П. Котляревського. Харків, 2008. 18 с.

282. Скальська Д. М. Естетика. Естетика постмодерної доби: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Івано-Франківський національний технічний ун-т нафти і газу. Івано-Франківськ: Факел, 2008. 132 с.

283. Скиба В. Й. Вступ до політології: екскурс в історію правничо-політичної думки / Міжнародний фонд «Відродження». Київ: Основи, 1996. 717 с.

284. Слющинський Б. В. Історія суспільно-політичної думки: курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів; Європейський ун-т. Київ: Видавництво Європейського університету, 2005. 453 с.

285. Современная буржуазная философия: учеб. пособ. под ред. А. С. Богомолова, Ю. К. Мельвиля, И. С. Нарского. Москва: Высш. школа, 1978. 582 с.

286. Современная западная философия: слов. / сост. и отв. ред. Малахов В.С., Филатов В.П. Москва: ТОН-Остожье, 1998. 542 с.

287. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас: учеб. пособие / сост., пер. и вступ.ст. А. В. Леденева. Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. 120 с.

288. Современные зарубежные концепции диалектики. Критические очерки / отв. ред. В. А. Лекторский. Москва: Наука, 1987. 270 с.

289. Соловей Г. С. Ідея справедливості як основа соціальної держави за доби глобалізації: дис... канд. філос. наук: 09.00.03; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2006. 171 с.

290. Соловйова А. С. Проблема підкорення особи владному впливу у праці Е. Фромма «Втеча від свободи». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер. : Політологія. 2009. Т. 110, Вип. 97. С. 34–38.

291. Соловйова А. С. Авторитарне підкорення особи владному впливу у західній політичній думці 30–70-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01; Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2012. 16 с.

292. Соловйова А. С. Історія становлення та теоретична спадщина Франкфуртської школи (1930-1960). *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ), Українська Академія Наук (Київ)*. 2009. Випуск 22 . С. 415-421.

293. Соловьева Г. Г. Негативная диалектика: (Два образа критич. теории Т. В. Адорно). Алма-Ата: Гылым, 1990. 192 с.

294. Социальная философия франкфуртской школы: крит. очерки / [Я. Г. Фогелер и др. ; редкол.: Б. Н. Бессонов, И. С. Нарский, М. В. Яковлев]. Москва: Мысль; Прага: Свобода, 1975. 359 с.

295. Социологическая теория: классические тексты и современные дискуссии. Русско-немецкая хрестоматия / Сост. Н.А. Головин. [СПб], 2001. URL: <http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/> (дата звернення: 4.09.2017)
296. Социология и власть. 1950 – 1990: документы и материалы / пред. ред. совета Г. В. Осипов; РАН, Институт социально- политических исследований. Москва: Academia, 1997. 165 с.
297. Стародубцева Л. В. Архітектура постмодернізму: Історія. Теорія. Практика: Посіб. для студентів архіт. спец. вищ. навч. закл. Київ: Спалах, 1998. 208 с.
298. Суздалева Е. А. Философия Эриха Фромма: социокультурный анализ : дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01, 09.00.03; Рост. гос. ун-т. Ростов н/Д, 2004. 183 с.
299. Сучасна політична лексика: навч. енциклопед. словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; За наук. ред. Хоми Н. М. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. 394 с.
300. Тавризян Г. М. Философы XX века о технике и «технической цивилизации». Москва: РОССПЭН, 2009. 216 с.
301. Тарасов К. Е. «Фрейд-марксизм» о человеке. Москва: Мысль, 1989. 211с.
302. Ташкова Ю. К. Щодо питання «фальсифікації» ідей К. Маркса за твором Е. Фромма «Марксова концепція людини». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Політологія. 2010. Т. 131, Вип. 118. С. 39–43.
303. Тодоров А. Модерната политическа мисль. София: [б.в.], 2001. 320 с.
304. Токарева В. І. Вождь і маса. Соціологія натовпу від Г. Лебона до Е. Канетті: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.01; НАН України. Ін-т соціол. Київ, 1999. 18 с.

305. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / Авт. колектив: М.І. Михальченко (керівник) та ін. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.
306. Тур Н. Г. Проблема интеграции общества в теории коммуникативного действия Юргена Хабермаса: дис... канд. филос. наук: 09.00.03; Киевский ун-т им. Тараса Шевченко. Київ, 1996. 199 с.
307. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15), Т. 1 / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Київ. Інститут соціології НАН України, 2014. 650 с.
308. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. – 550 с.
309. «Феноменология духа» Гегеля в контексте современного гегелеведения; отв. ред. Мотрошилова Н. В. Москва: Канон+, 2010. 672 с.
310. Философская антропология и гуманизм Эриха Фромма; Ред. Ю. В. Сычев. Москва: РГАС, 1995. 155 с.
311. Філософія: підручник для ВНЗ; Ред. Горлач М., Кремень В. Харків: Фоліо, 2001. 400 с.
312. Філософія політики: хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко [та ін.]; ред. кол. Л. В. Губерський [та ін.]; НАН України, АПН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Знання України, 2003.Т. 4. 2003. 428 с.
313. Філософія: підручник / за заг. ред. Горлача М.І., Кременя В.Г., Рибалка В.В. Київ – Харків: Консум, 2000. 672 с.
314. Філософія політики: [Корот. енцикл. слов.] / НАН України. АПН України. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка; [Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та ін.; Редкол.: Л.В. Губерський (кер.) та ін.]. Київ: Знання України, 2002. 669 с.
315. Флис І. М. Політична активність студентської молоді та її вплив на соціально-політичний розвиток сучасної України: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2010. 199 с.

316. Фоменко А. Н. Социальные измерения личности в «радикальном гуманизме» Э. Фромма. *Вісник Національного авіаційного університету*. Сер. : Філософія. Культурологія. 2010. № 1. С. 64–68.

317. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва: інтернет-сайт. URL: <http://dif.org.ua> (дата звернення: 4.09.2017)

318. Франченко Л. Л. Гносеологічні суперечності процесу концептуалізації феномену масового споживання в соціології постмодерну. *Нова парадигма*. 2009. Вип. 84. С.185–195.

319. Франченко Л. Л. «Масове споживання» в розумінні представників модерну та посмодерну. *Соціальні технології*. 2009. № 42. С. 169–171.

320. Фрейд З. Вступ до психоаналізу; пер. з нім. Петра Таращука, Київ: Основи, 1998. 709 с.

321. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Гуманистический психоанализ: К. Хорни, Э. Эриксон, Э. Фромм.; [пер. Ордановская Л.] Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. 160 с.

322. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности; пер. с нем. Э. Телятниковой. Москва: АСТ, 2006. 635 с.

323. Фромм Э. Бегство от свободы; пер. с англ. А. Лактионова Москва: АСТ, 2009. 284 с.

324. Фромм Э. Догмат о Христе. Москва: АСТ, 1998. 416 с.

325. Фромм Э. Здоровое общество. *Фромм Э. Мужчина и женщина*. Москва: АСТ, 1998. С. 129–452.

326. Фромм Э. Иметь или быть? = To have or to be?; общ. ред. и послесл. В. И. Добренькова [пер. с англ.: Н. И. Войсунской, И. И. Каменкович, С. В. Федулова]. 2-е изд., доп. Москва: Прогресс, 1990. 336 с.

327. Фромм Э. Иметь или быть? Ради любви к жизни. Москва: Айрис-пресс, 2004. 384 с.

328. Фромм Э. Иметь или быть? *Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда*. Москва: АСТ, 2000. С. 185–448.
329. Фромм Э. Миссия Зигмунда Фрейда. Москва: Весь мир, 1996. 141 с.
330. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / пер. с англ.; Предисловие П. С. Гуревича. Москва: Айрис-пресс, 2005. 352 с.
331. Фромм Э. Человек одинок. *Иностранная литература*. 1966. № 1. С. 230–233.
332. Фромм Э. Человеческая ситуация; ред.и авт. предисл. Д. А. Леонтьев. Москва: Смысл, 1995. 240 с.
333. Функ Р. Эрих Фромм. Страницы документальной биографии: Специализир. информ. по общеакад. прогр. «Человек, наука, общество: комплекс. исслед.»: [Перевод] / АН СССР, ИНИОН, Всесоюз. межвед. центр наук о человеке (при президиуме АН СССР). Москва: ИНИОН, 1991. 122 с.
334. Фурс В. Критическая теория «современности» (анализ формирования одной социально-философской концепции). *Логос*. 2004. Вып. 1. С. 42–71. URL: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/41/04.pdf> (дата звернения: 4.09.2017)
335. Фурс В. Контуры современной критической теории. Минск: ЕГУ, 2002. 163 с.
336. Фурс В., Можейко М. Хабермас. *Постмодернизм. Энциклопедия. Сост. и науч. ред. А.А.Грицанов, М.А.Можейко*. Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. С. 912–924.
337. Фурс В. Парадигма критической теории в современной философии: Попытка экспликации. *Логос*. 2001. № 2 (28). С. 49–75.
338. Фурс В. Полемика Хабермаса и Фуко и идея критической социальной теории *Логос*. 2002. № 2 (33). С. 120–152.
339. Фурс В. Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса. Минск: ЗАО «Экономпресс», 2000. 224 с.

340. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы: на пути к либеральной евгенике? Москва: Весь мир, 2002. 143 с.
341. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи. Донецк: «Донбас», 1999. 123 с.
342. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории; пер. с нем. Ю. С. Медведев; ред. пер. Д. В. Скляднев. Санкт-Петербург: Наука, 2001. 417 с.
343. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью. [РАН; Институт философии; Н.В. Мотрошилова (отв.ред.)]. Москва: АО «КАМИ», Academia, 1995. 450с.
344. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект. *Вопр. философии*. 1992. № 4. С. 40 – 52.
345. Хабермас Ю. Политические работы: [сборник]. Москва: Праксис, 2005. 362 с.
346. Хабермас Ю. Способны ли сложносоставные общества к формированию разумной идентичности? *В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи*. Донецк: «Донбас», 1999. 123 с.
347. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления; пер. с нем. Москва: Республика, 1993. 447 с.
348. Харт К. Постмодернизм; пер. с англ. К.Ткаченко. Москва: Гранд: Фаир-пресс, 2006. 263 с.
349. Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э., Перратон Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / пер. с англ. В.Сапова и др. Москва: Праксис, 2004, 576 с.
350. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика просвещения: философские фрагменты / пер. М. Кузнецов. Москва: Медиум; Санкт-Петербург: Ювента, 1997. 311 с.
351. Хрестоматія з історії всесвітньої політичної думки: навч. посіб. / уклад. М. О. Багмет [та ін.]; Миколаївський держ. гуманітарний ун-т

ім. Петра Могили, Центр політичних досліджень. Миколаїв: Видавництво МФ НаУКМА, 2002. 220 с.

352. Хрестоматія з історії політичних вчень: посібник / упоряд. та авт. комент. О. М. Уривалкін. Київ: Дакор; Київ: КНТ, 2008. 456 с.

353. Цурина И. В. Социально-политический контекст философии постмодернизма: науч.-аналит. обзор; отв. ред. А. И. Панченко; РАН, Ин-т науч. информ. по обществ. наукам. Москва, 1994. 52 с.

354. Чабанна М.В. Формування масового суспільства як необхідна передумова становлення та механізм забезпечення функціонування тоталітаризму (теоретико-методологічний аналіз): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. Київ, 2006. 19 с.

355. Чайковський Я. Р. Політичне відчуження людини в сучасних теоріях політичного лібералізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2011. 20 с.

356. Чанышев А. А. История политических учений: учебник; Московский гос. ин-т международных отношений (ун-т) Министерства иностранных дел РФ. Москва: Проспект, 2005. 591 с.

357. Черныш А. М. Политические теории мира: история и современность: курс лекций; Одесский национальный морской ун-т. Одесса: Астропринт, 2005. 300 с.

358. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. Київ: Знання України, 2009. 400 с.

359. Шапиро И. Бегство от реальности в гуманитарных науках. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2011. 368 с.

360. Шапиро И. Моральные основания политики / пер. Е. В. Малахова, И. В. Борисова; Национальный фонд подготовки кадров, Московская школа социальных и экономических наук. Москва: Книжный дом «Университет», 2004. 297 с.

361. Шачин С. В. Идея дискурса в современных социально-философских теориях Франкфуртской школы. *Позиции современной философии*. Санкт-Петербург, 2004. Вып. 3. С. 103–120.

362. Шевчук Є. Представники неомарксистів і їхній вплив на західну цивілізацію. *Дзвін з Фатіми*. 2007 р. № 3 (32), Травень – Червень. URL: http://www.saintjosphat.org/dzvin_z_fatimy/2007/32/article/predstavnyku-neomarksystiv-i-yikhniy-vplyv-na-zakhidnu-ts/ (дата звернення: 4.09.2017)

363. Шинкова С. С. Проблема социокультурного отчуждения человека в философии Герберта Маркузе. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2006. № 10-1. С. 170–175.

364. Штейгервальд Р. Третий путь Герберта Маркузе / пер. с нем. Москва: Издательство Международные отношения, 1971. 344 с.

365. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 464 с.

366. Щербина В. В. Постмодернізм як соціологія: витоки та генеза: монографія; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2011. 216 с.

367. Щолокова Г. В. Політична мова як чинник формування інтерсуб'єктивного політичного знання: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О.Гончара. Дніпропетровськ, 2009. 19 с.

368. Яворська Є. Особливості інтерпретації суспільної місії та функціонального статусу мистецтва в теоретичній соціології Франкфуртської школи. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2010. № 10. С. 108–116. URL: http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/actprob10_108-116.pdf (дата звернення: 4.09.2017)

369. Якубіна В. Л. Основні тенденції концептуалізації феномену мас в сучасній соціальній філософії: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 20 с.

370. Яременко И. А. Проблема коммуникации в современном обществе и ее решение в свете теории коммуникативного действия Ю. Хабермаса. *Актуальні проблеми духовності: Зб. наук. праць. Вип. № 7.* Кривий Ріг, 2006. С. 361–371.

371. Яременко І. А. Дискурсивне поле філософії в контексті концепції «нової раціональності Юргена Хабермаса». *Культурологічний вісник.* Запоріжжя: Просвіта. 2007. № 18. С. 127–133.

372. Яременко І. А. Етика дискурсу Ю. Хабермаса як спроба завершення проекту «Модерн». *Генеза: Наук. та громадсько-політ. журнал.* Київ: Генеза. 2006. №1 (11). С. 24–32.

373. Яременко І. А. Коммуникативная рациональность и дискурсивное взаимодействие как основа теории общества Ю. Хабермаса. *Вісник Дніпропетровського університету.* Сер.: Соціологія. Філософія. Політологія. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ. 2004. №9. С. 121–128.

374. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

375. Adorno Theodor W. *Against Epistemology: A Metacritique; Studies in Husserl and the Phenomenological Antinomies*; trans. W. Domingo. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1982. 256 p.

376. Adorno Theodor W. *Critical Models: Interventions and Catchwords*; trans. H. W. Pickford. *The Yale Journal of Criticism.* Volume 10, Number 2, Fall 1997. Pp. 247-270. URL: <https://muse.jhu.edu/article/36772/summary> (date of appeal: 4.09.2017).

377. Adorno Theodor W. *Kierkegaard: Construction of the Aesthetic*; trans. R. Hullot-Kentor. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989. 166 p.

378. Adorno Theodor W. *Traumprotokolle.* Hrsg. von Christoph Gösde und Henri Lonitz. Nachwort von Jan Philipp Reemtsma. Frankfurt am Main 2005. URL: <https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/hoerspiel-und->

medienkunst/hoerspiel-adorno-dorau-traumprotokolle-100.html (date of appeal: 4.09.2017).

379. Adorno Theodor W. Kant's 'Critique of Pure Reason'. Ed. by R. Tiedemann, Trans. by R. Livingstone. Stanford University Press, 2002. 312 p.

380. Alvesson M. Critical theory and consumer marketing. *Gothenburg University Germany Scandinavian Journal of Management*. Volume 10, Issue 3, September 1994. Pp. 291–313.

381. Bakhov I. S. Dialogue of Cultures in Multicultural Education. *World Applied Sciences Journal*. 29 (1): 2014. Pp. 106–109.

382. Benjamin W. Zur Kritik der Gewalt. *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik Walter Benjamin Gesammelte Schriften*. vol. II.1, herausgegeben von R. Tiedemann e H. Schweppenhäuser, Suhrkamp. Frankfurt a. M. 1999. S. 179-204. URL:

<http://www.sciacchitano.it/Pensatori%20epistemici/Benjamin/Zur%20Kritik%20der%20Gewalt.pdf> (date of appeal: 4.09.2017).

383. Bohman J. Critical Theory: Frankfurt School Saint Louis University, Missouri. *USA International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2001. Pp. 2986–2990.

384. Bureau of Intelligence and Research. URL: <http://www.state.gov/documents/organization/84193.pdf> (date of appeal: 4.09.2017).

385. Classics of moral and political theory / ed. M. L. Morgan. Indianapolis; Cambridge : Hackett, 1992. 1278 p.

386. *Critical Ecologies: The Frankfurt School and Contemporary Environmental Crises*; ed. Andrew Biro, Toronto: University of Toronto Press 2011. 352 p.

387. Debord G. Comments on the Society of the Spectacle; trans. Malcolm Imrie. London and New York: Verso, 1990. Verso 1990. 94 p.

388. Environmental Movements: Local, National and Global (Environmental Politics) / Edition by Ch. Rootes. Routledge, 1999. 328 p. Series: (Environmental Politics).

389. Fromm E. Marx's Concept of Man. New York: Publisher: Frederick Ungar Publishing: New York., 1961. Pp. 1–85. URL: <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1961/man/index.htm> (date of appeal: 4.09.2017).

390. Glasgow Media Group: Official web resource. URL: <http://www.glasgowmediagroup.org/> (date of appeal: 4.09.2017).

391. Gouldner A. The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class. New York : Seabury, 1979. 121 p.

392. Habermas J. Between Facts & Norms. Polity Press, 1997. 364 p.

393. Habermas J. *The Theory of Communicative Action* : Lifeworld and system : a critique of functionalist reason. Vol. 2. Boston: Beacon Press, 1985. 464 p. URL : <http://www.twirpx.com/file/689980/> (date of appeal: 4.09.2017).

394. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1998. 704 s.

395. Habermas J. Legitimation Crisis. London: Heinemann Educational Books Ltd, 1973. 164 p.

396. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Cambridge : MIT Press, 1989. P. 421–461.

397. Habermas J. The Crisis of the European Union in Light of a Constitutionalization of International Law. *European Journal of International Law*. Vol. 23, No. 2. Pp. 335–348.

398. Habermas J. Democracy, Solidarity and the European Crisis: Lecture delivered by Professor Jürgen Habermas on 26 April 2013 in Leuven. URL: <http://www.kuleuven.be/communicatie/evenementen/evenementen/jurgen->

habermas/ democracy-solidarity-and-the -european-crisis (date of appeal: 4.09.2017).

399. Hausdorff D. Erich Fromm. Ed. Sylvia E. Bowman. New York, Twayne Publishers, 1972. 180 p.

400. Herbert Marcuse: A critical reader. Edited by John Abromeit and W. Mark Cobb. New York: Routledge, 2004. 288 p.

401. Holman Ch. Politics as radical creation: Herbert Marcuse and Hannah Arendt on political performativity. Toronto: University Of Toronto Press, 2013. 262 p.

402. Holovaty M. Multiculturalism as a means of nations and countries interethnic unity achieving. *Economic Annals-XXI*. 11-12'2014. P. 15–18.

403. Holovaty M. Spontaneous mass behavior: psychological aspects in the context of social and economic circumstances. *Economic Annals-XXI*. №155(11–12) 2015. P. 29–32.

404. Horkheimer M. Aus der Pubertät: Novellen und Tagebuchblätter. Kösel, München 1974. 374 s.

405. Horkheimer M. Autoritärer Staat. *Die Juden und Europa. u. a.. Aufsätze 1939–1941. de Munter*. Amsterdam, 1967. 308 s.

406. Horkheimer M. Eclipse of Reason (1947). *The End of Reason Studies in Philosophy and Social Sciences/ Vol. IX*. Horkheimer Press, 2008. 204 p.

407. Horkheimer M. mit Erich Fromm, Herbert Marcuse: Studien über Autorität und Familie: Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung. Paris 1936. Nachdruck: zu Klampen, Lüneburg 2005. URL: https://archive.org/stream/HorkheimerEtAlAutoritatUndFamilie/Horkheimer%20et%20al-%20Autorita%CC%88t%20und%20Familie_djvu.txt (date of appeal: 4.09.2017).

408. Horkheimer M. Über Kants Kritik der Urteilskraft als Bindeglied zwischen theoretischer und praktischer Philosophie. Habilitation. Frankfurt am Main 1925. URL: <https://philpapers.org/rec/HORKKD> (date of appeal: 4.09.2017).

409. Horkheimer M. *Critical Theory. Selected Essays*, trans. Matthew J. O'Connell, New York: Seabury Press, 1972, New York: The Continuum Publishing Company, 2002. URL: http://monoskop.org/images/7/74/Horkheimer_Max_Critical_Theory_Selected_Essays_2002.pdf (date of appeal: 4.09.2017).

410. Horkheimer M. *Traditional and Critical Theory*. URL: <http://www.heathwoodpress.com/max-horkheimer-traditional-and-critical-theory/> (date of appeal: 4.09.2017).

411. Ivry B. *Deconstructing the Jewishness of the Frankfurt School*. URL: <http://forward.com/culture/211598/deconstructing-the-jewishness-of-the-frankfurt-sch/#ixzz3gPNbztmD> (date of appeal: 4.09.2017).

412. Jacobs J. *The Frankfurt School, Jewish Lives, and Antisemitism*. Cambridge University Press, 2014. 268 p.

413. Kellner D. *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*. London: Macmillan, 1984. URL: <https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/herbertmarcuse.pdf> (date of appeal: 4.09.2017).

414. Korsch K. *Leading Principles of Marxism: A Restatement*. *Marxist Quarterly*. Vol. 1, no. 3, October-December, 1937. Pp. 356–378.

415. Kozakevych I.O. *Theoretical heritage of the Frankfurt school of critical theory in the contemporary Ukrainian realities*. *Наукові праці МАУП : Політичні науки : зб. наук. пр.* / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ: Персонал, 2017. Вип. 52 (1). С. 94–100.

416. Lowenthal L. *Das Utopische soll Funken schlagen: Zum hundertsten Geburtstag von Leo Löwenthal* / Peter-Erwin Jansen, Hrsg. Frankfurt/Main: Klostermann, 2000. 200 p.

417. Lowenthal L. *On Sociology of Literature*. *Literature and Mass Culture*. Communication in Society. Volume 1. published by Transaction Books. 1984. URL:

<http://marxists.anu.edu.au/reference/archive/lowenthal/1948/literature.htm> (date of appeal: 4.09.2017).

418. Marcuse H. Contributions to a Phenomenology of Historical Materialism. *Telos* Fall 1969: 3-34. URL: <http://journal.telospres.com/content/1969/4/3.full.pdf+html> (date of appeal: 4.09.2017).

419. Marcuse H. Hegel's Ontology and the Theory of Historicity. *Translator's Introduction / translated by Seyla Benhabib*. Massachusetts, London: The MIT Press, Cambridge, 1987. URL: http://monoskop.org/images/9/9e/Marcuse_Herbert_Hegels_Ontology_and_Theory_of_Historicity.pdf (date of appeal: 4.09.2017).

420. Marcuse H. One – Dimensional Man. London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1968. URL: [https://libcom.org/files/Marcuse,%20H%20-%20One-Dimensional%20Man,%202nd%20edn.%20\(Routledge,%202002\).pdf](https://libcom.org/files/Marcuse,%20H%20-%20One-Dimensional%20Man,%202nd%20edn.%20(Routledge,%202002).pdf) (date of appeal: 4.09.2017).

421. Marcuse H. Repressive Tolerance. *Robert Paul Wolff, Barrington Moore, jr., and Herbert Marcuse, A Critique of Pure Tolerance*. Boston: Beacon Press, 1969. Pp. 95–137.

422. Marcuse H. Transzendentaler Marxismus. *Dze Gelellschaft*, Vol. 7 (Part 2), No. 10 (Berlin, 1930), 304-326; reprinted in Adorno, Horkheimer, and Marcuse, *Kritische Theone der Gelellschaft*. Pp. 284-309. URL: <http://www.marcuse.org/herbert/pubs.htm> (date of appeal: 4.09.2017).

423. Marcuse H. Das problem der geschichtlichen wirklichkeit: *Wilhelm Dilthey. Die Gesellschaft* 8 (4) (1931): Ss. 350–367. URL: <http://www.marcuse.org/herbert/pubs/30spubs/1931DieGesellschaftMarcuseProbGeschichtWirklichkeitOpt.pdf> (date of appeal: 4.09.2017).

424. Marcuse H. Soviet Marxism: A Critical Analysis. Columbia University Press. 1985. 271 p. URL:

https://archive.org/stream/sovietmarxismcri00marc/sovietmarxismcri00marc_djvu.txt_(date of appeal: 4.09.2017).

425. Marcuse H. *Der deutsche Künstlerroman* Schriften. Frankfurt am Main: Suhrkam Taschenbuch. 1978. 593 s.

426. Mattick P. *Critique of Marcuse: One-dimensional Man in Class Society*. London: The Merlin Press., 1972. URL: <https://www.marxists.org/archive/mattick-paul/1972/marcuse.htm> (date of appeal: 4.09.2017).

427. Mészáros I. *Social Structure and Forms of Consciousness*. Vol. I: *The Social Determination of Method*. New York: Monthly Review, 2010. Pp. 95-97.

428. Phillips M. *Critical Theory (After Habermas)* University of Leicester, Leicester, UK *International Encyclopedia of Human Geography* 2009. Pp. 385–397.

429. *Political philosophy: Classic and contemporary readings* / ed. L. P. Pojman. Boston [etc.]: McGraw-Hill. 2002. XIV. 577 p.

430. Raphael D. D. *Problems of political philosophy*. [s. l.]: Macmillan, [s. a.]. VI, 1990. 228 p.

431. Reich W. *Die Sexualität im Kulturkampf*. rev. Neuauflage: *Die sexuelle Revolution*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1966. 149 s.

432. Review by Douglas Kellner for the ‘Wiggershaus, Rolf. *The Frankfurt School. Its History, Theories, and Political Significance*. London and Cambridge: Polity and The MIT Press, 1994. URL: <http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell31.htm> (date of appeal: 4.09.2017).

433. Saharasia / James DeMeo: *The 4000 BCE Origins of Child Abuse, Sex-repression, Warfare and Social Violence, In the Deserts of the Old World Evidence for a Worldwide, Climate-Linked Geographical Pattern in Human Behavior*. Number 70. Spring 2014. URL: <http://www.orgonelab.org/saharasia.htm> (date of appeal: 4.09.2017).

434. Schaar John H. *Escape from authority. The Perspective of Erich Fromm.* N.Y. Basic Books, Inc., 1964. 361 p.
435. Stern L. On the Frankfurt school Rutgers University New JerseyUSA *History of European Ideas.* Volume 4. Issue 1. 1983. Pp. 83-90.
436. Walentowicz H. Max Horkheimer and His Philosophy. *Dialogue & Universalism.* 16. (2006). Pp. 63-81.
437. Wells Harry K. *The failure of psychoanalysis, from Freud to Fromm.* New York, International Publishers, 1963. 252 p.
438. Wolin R. *The Frankfurt School Revisited and Other Essays on Politics and Society.* New York and London: Routledge, 2006. XII. 307p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Козакевич І. О. Розвиток ідеї постматеріальних цінностей у творчості Еріха Фромма. *Політологічний вісник*. Зб-к наук. праць. Київ: «ІНТАС», 2009. Вип. 45. С. 255-267.
2. Козакевич І. О. Основні риси високорозвинутого індустріального суспільства: критичний аналіз твору Герберта Маркузе «Одновимірна людина». *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 4. С. 43-49.
3. Козакевич І. О. Франкфуртська школа, як одна з провідних соціально-політичних течій ХХст. (методична розробка лекцій). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 5. С. 123-128.
4. Козакевич І. О. Франкфуртська школа та її роль у розвитку філософсько-політичної думки першої половини ХХ ст. *Політологічний вісник*. Зб-к наук. праць. Київ: «ІНТАС», 2011. Вип. 57. С. 24-33.
5. Козакевич І. О. Соціальна концепція Франкфуртської школи: теорія і практика. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 7. С. 35-41.

6. Козакевич І. О. Проблеми співвідношення політики і моралі у працях представників Франкфуртської школи. *Наукові праці МАУП : Політичні науки: зб. наук. пр.* / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ: Персонал, 2015. Вип. 45. С. 76-82.

Стаття у зарубіжних наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

7. Козакевич І. О. Розвиток філософії права у наукових підходах теоретиків Франкфуртської школи. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*. Будапешт, 2015. Том III(8). № 52. С. 43-46.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

8. Kozakevych I. O. Theoretical heritage of the Frankfurt school of critical theory in the contemporary Ukrainian realities. *Наукові праці МАУП : Політичні науки : зб. наук. пр.* / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ: Персонал, 2017. Вип. 52 (1). С. 94-100.

9. Козакевич І. О. Концепт постмодерних цінностей у творчості Еріха Фромма. «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 28-29 листопада 2014 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. С. 96-99.

10. Козакевич І. О. Проблеми становлення «Людини нового типу» в гуманістичній концепції Еріха Фромма. «Європейська модель розвитку українського суспільства: стратегічні пріоритети розвитку та інноваційні рішення»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 12-13 грудня 2014 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2014. С. 106-110.

11. Козакевич І. О. Мораль і політика як елементи етичного дискурсу Юргена Габермаса. «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27-28 лютого 2015 року). Львів:

ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 78-82.

12. Козакевич І. О. Співвідношення політики і моралі у творчості Герберта Маркузе. *«Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 6-7 березня 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 84-87.

13. Козакевич І. О. Перспективи суспільно-політичного розвитку в Україні через призму Франкфуртської критичної теорії. *«Українське суспільство: контури інновації»*: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 30 березня 2017 року). Київ: Персонал, 2017. С. 48-46.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри філософії та політології ПрАт МАУП, а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

1. Міжнародній науково-практичній конференції *«Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи»* (м. Львів, 28-29 листопада 2014 року, форма участі – заочна).

2. Міжнародній науково-практичній конференції *«Європейська модель розвитку українського суспільства: стратегічні пріоритети розвитку та інноваційні рішення»* (м. Одеса, Україна, 12-13 грудня 2014 року, форма участі – заочна).

3. Міжнародній науково-практичній конференції *«Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації»* (м. Львів, 27-28 лютого 2015 року, форма участі – заочна).

4. Міжнародній науково-практичній конференції *«Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»* (м. Київ, Україна, 6-7 березня 2015 року, форма участі – заочна).

5. Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Українське суспільство: контури інновації»* (м. Київ, Україна, 30 березня 2017 року, форма участі – заочна).